

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1990

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1991

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (1991). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1990*. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN**

JAARBOEK 1990

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1990

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
OUDE BOTERINGESTRAAT 52
9712 GL GRONINGEN
TEL.: 050-63 68 30

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1990
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke partijen - RU Groningen
ISSN:	0921-0873
redactie:	G. Voerman
omslag:	J.D. de Visser
lay-out:	G. Voerman
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door f 21,50 over te maken op giro
2813720 t.n.v. Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaar-
boek DNPP 1990'.

VOORWOORD

Politieke partijen vormen een essentieel onderdeel van het Nederlandse politieke bestel. Ondanks de kritiek die regelmatig op hen wordt geuit zijn zij niet weg te denken uit het proces van politieke besluitvorming. Voor kennis van de opvattingen en het functioneren van de partijen is studie en documentatie van wezenlijk belang.

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen is het enige universitaire instituut dat zich toelegt op het verzorgen van documentatie betreffende de organisatie, de opvattingen en de activiteiten van alle in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen. Het accent valt daarbij op de handelingen van deze partijen buiten het Binnenhof, aangezien de werkzaamheden in het parlement reeds elders gedocumenteerd worden.

Dit Jaarboek doet verslag van de wijze waarop het DNPP zich in 1990 van zijn taak heeft gekweten. Daarnaast poogt het een bijdrage te leveren aan de historische en politicologische bestudering van de Nederlandse politieke partijen. Daartoe wordt onder andere stilgestaan bij DS'70, in 1970 opgericht en dertien jaar later ten onder gegaan. In een drietal beschouwingen, waarvan één van W. Drees, jarenlang politiek leider van de partij, wordt gepoogd een beeld van deze partij te schetsen. Ook wordt het succes geanalyseerd van het in 1980 gevormde CDA. Met betrekking tot het in 1990 tot stand gekomen Groen Links is een verslag opgenomen van een enquête, gehouden onder de aanwezigen op het oprichtingscongres in november.

1970, 1980, 1990: alle jaren waarin nieuwe partijformaties werden opgericht. De reeks toont aan dat het Nederlandse partijstelsel over een groot vermogen beschikt om zich aan gewijzigde omstandigheden aan te passen. Aan het DNPP om de uitingen daarvan te documenteren.

Groningen
1 maart 1991

G. Voerman
Hoofd DNPP a.i.

Inhoud

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 1990 DNPP	3
Paul Lucardie, Marjolein Nieboer en Ida Noomen, Kroniek 1990 . Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1990	14
W. Drees, ‘Vleugellam’ . Het conflict in DS’70, voorjaar 1975	58
G. Voerman, Een geval van politieke schizofrenie . Het gespleten gedachtengoed van DS’70	92
A.P.M. Lucardie, De stiefkinderen van de sociaal-democratie . DS’70 vergeleken met zusterpartijen elders	115
H.-M. ten Napel, De paradoxale revival van de christen-Democratie	131
M. van Tilburg, Provinciaal of nationaal? Het provinciale en democratische karakter van de Statenverkiezingen	154
A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, De oprichters van Groen Links . Voorlopig verslag van enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 24 november 1990	167
Auteurs	228

JAARVERSLAG 1990 DNPP

Inleiding

Het jaar 1990 was voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen een productief jaar. Naast de natuurlijke groei van de bestanden als gevolg van de partij-activiteiten van het afgelopen jaar, breidden de collecties zich ook in de diepte uit door enkele grote schenkingen van historische stukken. De hoeveelheid te verwerken materiaal nam daarmee navenant toe. Ook de dienstverlening vormde zoals gebruikelijk een hoofdbestanddeel van de werkzaamheden van het DNPP, mede naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen die in maart 1990 werden gehouden.

Ook in publicitair opzicht was 1990 een vruchtbaar jaar. Rond de raadsverkiezingen en na het verschijnen van het Jaarboek 1989 werd in regionale en landelijke media aandacht aan het DNPP besteed. Ook verscheen er een aanzienlijk aantal publicaties van de hand van individuele medewerkers. Verder organiseerde het DNPP samen met anderen een landelijk symposium over de Vrijzinnig-Democratische Bond, dat zich in een ruime belangstelling mocht verheugen.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege t.b.v. het DNPP ingesteld. Op 1 januari 1990 waren de leden de volgende:

- prof.dr. M.G. Buist, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.mr. JJ. Vis, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- prof.dr. P. Valkenburgh, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen;
- drs. G.W.H. Heynen en
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), beiden op voordracht van de Bibliothecaris;
- prof.dr. I. Lipschits en
- dhr. J.F.H.M. Lammers, beiden als andere deskundigen in de zin van art. 9 van de regeling DNPP;
- mr. W.R.H. Koops, Bibliothecaris, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege kwam in het verslagjaar éénmaal plenair bijeen, op 31 oktober. Op deze bijeenkomst werd afscheid genomen van de heren Buist en Koops. De heer Buist maakte sinds zijn benoeming in 1980 onafgebroken deel uit van het Adviescollege. De heer

Koops had als Bibliothecaris van de Universiteit eveneens vanaf 1980 *qualitate qua* zitting in het Adviescollege, als adviserend lid. Door de voorzitter werd hen lof toegezwaaid voor hun inzet voor het DNPP gedurende het decennium dat zij van het Adviescollege deel hadden uitgemaakt. De plaats van de heer Koops werd ingenomen door de nieuwe Bibliothecaris van de Universiteit, dr. A.C. Klugkist.

Op de vergadering van 31 oktober werd door het Adviescollege het voorstel van het College van Bestuur besproken inzake de toekomstige positionering van het DNPP. In deze notitie, die door het College van Bestuur in december 1988 was toegezegd, werd voorgesteld het DNPP geheel onder de Universiteitsbibliotheek te laten ressorteren, waardoor de Bibliothecaris de eindverantwoordelijkheid voor zowel het beheersmatige als inhoudelijke aspect zou krijgen. Het Wetenschappelijk Adviescollege zou met betrekking tot de wetenschappelijk-inhoudelijke facetten van het DNPP voortaan advies uitbrengen aan de Bibliothecaris. De taakstelling van het DNPP bleef in de nieuwe opzet ongewijzigd. Na ampele discussie, waarin de heer Klugkist namens het College van Bestuur een toelichting gaf, ging het Wetenschappelijk Adviescollege akkoord met het ontwerp-reglement.

Beheer

Nadat het Wetenschappelijk Adviescollege zich over de toekomstige positie van het DNPP had gebogen (zie hierboven), vond op 12 december over deze aangelegenheid een gesprek plaats met het personeel van het DNPP. Door de heer Klugkist werd het ontwerp toegelicht, waarna ook het personeel met de voorstellen instemde. In 1991 zal de Universiteitsraad zich nog moeten uitspreken over het voorstel van het College van Bestuur.

Het exploitatiekrediet bleek in 1990 voor het eerst sinds jaren toereikend, nadat het door de Universiteitsbibliotheek tot f 30.000 was verhoogd en het cumulatieve tekort was weggewerkt. Extra inkomsten werden verkregen door in het kader van de gemeenteraadsverkiezingen een samenwerkingsverband aan te gaan met het Nieuwsblad van het Noorden (zie ook onder 'speciale activiteiten').

Personeelsformatie

In 1990 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:

mevr. M. Dallinga - secretaresse (1,0 fte)

dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

mevr. M. Nieboer - documentaliste (0,5 fte); vanaf 1 februari

mevr. I.M. Noomen - documentaliste (0,5 fte)

drs. G. Voerman - Hoofd a.i. (1,0 fte)

In de vacature die was ontstaan na het vertrek van mevrouw drs. A.A. Koeneman werd op 1 februari voorzien met de aanstelling van mevrouw M. Nieboer. Mevrouw Dallinga volgde gedurende het verslagjaar de 'Voortgezette Opleiding Bibliotheken (GO-D)' van de Stichting Gemeenschappelijke Opleiding voor Archief, Bibliotheek, Documentatie en Informatiebewerking te Den Haag. Hierdoor was het secretariaat het afgelopen jaar één dag per week onbezet. De heer Voerman fungeerde gedurende het gehele verslagjaar als waarnemend Hoofd.

Van maart tot augustus werd door drs. P.A.G.M. Pot vrijwilligerswerk op het DNPP verricht. Op dezelfde basis maakte in november drs. L.H.M. Osterholt een aanvang met het ordenen van archieven van liberale organisaties. Ook drs. J. Hippe verrichtte dit jaar weer vele diensten voor het DNPP. In januari beëindigde de heer M. Brinkman, student politicologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, zijn stage op het DNPP. In juni ronde mevrouw A. Huisman, studente aan de Rijkshogeschool Groningen - studierichting Bibliotheek- en Documentaire Informatie (BDI) - haar stage af. Op 8 oktober begon de heer J.F. Bos, student aan dezelfde studierichting, aan zijn stage. De heer G.M. Lutter, vierdejaars student aan de BDI, startte in november met zijn afstudeeropdracht, het opzetten van de automatisering van het Partij Data Systeem. Van maart tot juni hield mevrouw N. Koetsier, studente aan de Rijkshogeschool IJsselland te Deventer - studierichting BDI - zich in het kader van haar stage op het DNPP bezig met de ordening van het landelijk archief van de Jongerenorganisatie voor Vrijheid en Democratie (JOVD).

Dienstverlening

De dienstverlening die steeds een groot beslag op de arbeidstijd legt, vindt gewoonlijk op drieërlei wijze plaats: rechtstreeks aan gebruikers die ter plaatse de bestanden raadplegen; als reactie op schriftelijke verzoeken en als reactie op telefonische verzoeken. Het aantal gebruikers dat het DNPP in 1990 bezocht lag op ruim 900. Het aantal gebruikers dat uitsluitend schriftelijk dan wel telefonisch om informatie vroeg bedroeg dit jaar eveneens circa 900. De groep gebruikers bestond grotendeels uit doctoraalstudenten van verschillende disciplines, maar ook HBO-studenten, leden van politieke partijen, journalisten, leraren en leerlingen van middelbare scholen en anderen deden een beroep op het Centrum.

Dienstverlening vond ook plaats door middel van ondersteuning van onderwijsactiviteiten van verschillende aard (zie onder 'relaties met instellingen en het onderwijsveld'). Medewerking werd tevens verleend aan een artikelenserie in het *Nieuwsblad van het Noorden* met betrekking tot de gemeenteraadsverkiezingen (zie ook onder 'speciale activiteiten').

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en de overige collecties wordt verwezen naar de in het najaar van 1987 gepubliceerde *Beschrijving van de collecties van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (naar verwachting zal hiervan in 1991 een herziene editie verschijnen). Een globale aanduiding is hier echter wel op zijn plaats. In 1990 werden op het DNPP de volgende bestanden bijgehouden en uitgebreid:

1. *systematische bibliografie*, waarin artikelen van en over partijen uit alle partijbladen en opinieweekbladen en voorts uit enkele dagbladen en wetenschappelijke tijdschriften, alsmede boeken en brochures worden verwerkt. De belangrijkste hoofdrubriek 'A' van de bibliografie is sinds 1978 per partij in 29 subrubrieken onderverdeeld naar beleidsterreinen, interne partijaangelegenheden en biografische informatie over politici. De hoofdrubriek 'B' van deze systematische bibliografie handelt over theoretische aspecten van partijvorming en politieke systemen. In de hoofdrubriek 'E' wordt literatuur ontsloten over ideologieën en maatschappijvisies, die niet zonder meer aan een specifieke partij in de hoofdrubriek 'A' gerelateerd kan worden (zie ook 'automatisering'). De hoofdrubrieken 'C' en 'D' betreffen gepubliceerde resultaten van opinieonderzoeken respectievelijk de politieke partijen in Groningen (zowel lokaal als provinciaal).
2. *handbibliotheek*, waarin overzichts- en achtergrondwerken van en over politieke partijen. In 1982 werd dit bestand opgezet. De handbibliotheek is beperkt van opzet en omvat geselecteerde werken, die evenals de overige bestanden niet worden uitgeleend, maar wel ter plaatse raadpleegbaar zijn. Eind december 1990 omvatte de handbibliotheek circa 1250 titels
3. *brochurecollectie*. Bij dit bestand, dat eveneens in 1982 werd opgezet, wordt naar volledigheid gestreefd. Dat wil zeggen: alle door partijen of verwante organisaties gepubliceerde brochures, nota's en rapporten worden aangeschaft. Eind december 1990 omvatte de brochurecollectie 2700 titels Vanzelfsprekend worden alle brochures ontsloten via de systematische bibliografie.
4. *knipselbestand*, waarin op basis van vier dagbladen (NRC-Handelsblad, De Volkskrant, Trouw en Nieuwsblad van het Noorden) relevante artikelen per partij chronologisch worden geordend.
5. *collectie dag- week- en partijbladen*. Het DNPP bezit vanaf 1973 een

uitgebreide collectie ingebonden of op microfiche gefotografeerde dagbladen (7 landelijke, 4 regionals), opinieweekbladen (in 1990: 6) en partijbladen. Zeker bij de laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid.

6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijcongressen.

7. *affiche-collectie*. In 1986 is begonnen de groeiende hoeveelheid affiches systematisch te ordenen, te fotograferen en te ontsluiten. Eind 1990 bezat het DNPP ruim 800 verschillende affiches van politieke partijen. In het verslagjaar werden 50 affiches gefotografeerd en ontsloten. Tegen betaling kunnen negatieven en/of afdrucken ter beschikking worden gesteld.

8. *archivalia*. De laatste jaren ontvangt het DNPP regelmatig archivalia van partijen en particulieren. Per 31 december 1990 had het DNPP de volgende, voor onderzoek beschikbare, collecties in beheer:

- J.G. Bettink (comité-Oud/oprichting VVD; 1947-1948)
- B. de Boer (D66; 1967-1986)
- R.A.P. van den Bree (EVP; 1979-1971)
- H. Dekker (PPR; 1967-1971)
- J.M. Drees (DS'70; 1970-1983)
- Dr. W. Drees (DS'70; 1970-1983)
- DS'70 (partijarchief; 1970-1983)
- mr. H.C. Dresselhuys (Vrije Liberalen en Vrijheidsbond; ca. 1915- 1926)
- JOVD (landelijk archief; 1970-1985)
- JOVD-afdeling Groningen (1952-1984)
- Liberale Studenten Vereniging Nederland (1963-1976)
- A.J. Meerburg (D66; 1968-1974)
- D. Ploeger (socialisme, anarchisme, PSP; ca. 1900-1975)
- PSP-afdeling Groningen (1957-1990)
- PSP-gewest Groningen (1973-1981)
- Russchen (DS'70; 1970-1983)
- J. Schilthuis (VDB; 1919-1946)
- N.F.I. Schwarz (D66; 1967-1974)
- dr. G. Taal (over Nederlands liberalisme; ca. 1900-1956)
- dr. G. Taal (VVD; 1950-1974)
- VDB-afdeling Amsterdam (1945)
- VVD (inclusief archiefstukken inzake LSP en PvdV; ca. 1900-1986)

In verband met de beperkende voorwaarden, die soms aan de toegang van een archiefcollectie zijn gesteld, verdient het aanbeveling bij raadpleging van tevoren contact op te nemen. Vanaf 1988 is het in alle gevallen

noodzakelijk schriftelijke toestemming voor de raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP en in een enkel geval ook van de archiefschenker. Hiertoe zijn speciale formulieren beschikbaar.

9. *overig*. Zonder uitputtend te 4n noemen we hier nog enkele bestanden:

- het Partij Data Bestand (PDS)
- collecties Statuten, Reglementen, Jaarverslagen en Programma's
- personenbestand
- congresstukken (congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen)

Om deze bestanden, vooral de systematische bibliografie, ook voor een vroege periode op specifieke deelterreinen zo volledig mogelijk te maken, worden bibliografische projecten opgezet. In het verslagjaar werd aan drie van dergelijke projecten gewerkt. Afgezien van het al langer lopende '*de PvdA en het buitenlands beleid 1946-1991*' zette de heer Voerman zijn werkzaamheden voort aan de bibliografie betreffende het Nederlandse liberalisme, die zal worden uitgegeven in samenwerking met de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, het aan de VVD gelieerde wetenschappelijke bureau. De heer Freriks maakte aanzienlijke vorderingen bij het opstellen van een bibliografie over de PSP. Deze bibliografie zal in samenwerking met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) worden gepubliceerd.

De verwerking van schenkingen van documentatie- en archiefmateriaal is zeer arbeidsintensief. Als aanvulling op de eigen bestanden werd van het USG te Amsterdam een grote schenking brochures van onder andere de SDAP, CPN en PSP ontvangen. In het verslagjaar werden ook weer diverse archieven van personen en partijen ontvangen. Zo deponeerde de 'Stichting Rottumerberaad' - die zich onder meer ten doel stelt archieven van oud-leden van het Hoofdbestuur van de JOVD te verzamelen - de eerste persoonlijke collecties op het DNPP. Van het vergelijkbare 'Liberaal Archief Groningen - Mr. H.S. Siebers en Ir. A. Voet Stichting' ontving het DNPP archivalia betreffende afdelingen in de provincie Groningen en van de Kamercentrale Groningen in depot. Verder werden de archieven van de afdelingen Groningen van de PSP en de PPR ontvangen, alsmede enkele naoorlogse stukken van de afdeling Amsterdam van de VDB, afgestaan door de heer P.J. van Sloten. Dr. R. Braams, oud-Tweede Kamerlid voor de VVD, en drs. A. van Stuijvenberg, één der oprichters van DS'70, schonken hun persoonlijke collecties. Als aanvulling op zijn op het DNPP gedeponeerde archief droeg dr. W. Drees (DS'70) een tweede deel van zijn archief over aan het DNPP, geordend door drs. J. Pfaff. In de loop van 1990 werden diverse supplementen op het VVD-archief over de periode 1982-1986 ontvangen en grotendeels geordend. De bijgewerkte plaatsingslijst is elders in dit

Jaarboek opgenomen. In het verslagjaar werd ook het landelijk archief van de JOVD geordend.

Automatisering

In 1986 is - na geruime tijd van voorbereiding - een begin gemaakt met de automatisering van de DNPP-bestanden. Titelbeschrijvingen voor de systematische en alfabetische bibliografie worden verwerkt met behulp van de computer. Deze verwerking vindt plaats via het systeem van PICA, het samenwerkingsverband van de wetenschappelijke bibliotheken. Per 31 december 1990 waren circa 8.400 titels verwerkt. Vergeleken bij 1989 liep in het verslagjaar het aantal ingevoerde titels terug, hetgeen vooral moet worden toegeschreven aan de structurele onderbezetting van het secretariaat. Ook het vertrek van mevrouw I. Heijs per 1 januari 1990, die zich als vrijwilligster in 1989 met de retrospectieve invoer van al eerder in het manuele systeem ontsloten titels had beziggehouden, deed zich hier gelden.

In 1987 werd een begin gemaakt met het Online Retrieval Systeem (ORS). Dit systeem, waarin door gerichte zoekopdrachten de gewenste bibliografische gegevens kunnen worden verkregen, kwam in 1990 'bedrijfsklaar'. Naar verwachting zal het ORS in 1991 voor (institutionele) gebruikers beschikbaar komen. In verband met het opzetten van het ORS werd de nodige tijd gestoken in het opstellen van een gebruikershandleiding en het verder ontwikkelen van de thesaurus van trefwoorden die in het DNPP-bestand voorkomen. Naast het geautomatiseerde systeem blijft overigens het manuele systeem (de kaartenbakken) voorlopig gehandhaafd. Verder werd in 1990 de tijdschriftencollectie van het DNPP doorgelicht. Partijperiodieken die nog niet waren opgenomen in PICA werden alsnog via dit geautomatiseerde bestand ontsloten.

Onderzoek en publikaties

Behalve de documentatie en de dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 1990 werden verschillende - meestal elders geïnitieerde - onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund:

Bibliografie betreffende het Nederlandse liberalisme, verzorgd in samenwerking met de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting. Naar verwachting zal deze bibliografie in 1991 verschijnen.

Bibliografie betreffende de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP),

verzorgd in samenwerking met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG).

Documentatiearbeid ten behoeve van het *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (onder redactie van H. Daalder en C.J.M. Schuyt).

'Ricerca C.N.R. Gli statuti dei partiti politici Europei 1870-1950'; onderzoeksproject gecoördineerd door het Dipartimento di Politica, Istituzioni, Storia (Università degli Studi di Bologna).

'Research Project on Western-European Communism'; onderzoeksproject gecoördineerd door S. Courtois (Centre d'Etude, d'Histoire et de Sociologie du Communisme; Université de Paris X, Nanterre) en M. Waller (Department of Government; University of Manchester).

'Party Organization and Organizational Adaptation in the Last Third of the Twentieth Century'; onderzoek gecoördineerd door P. Mair (Rijksuniversiteit Leiden) en D. Katz (University of Baltimore).

Onderzoek fusieproces Groen Links 1990-1992; gecoördineerd door dr. W.H. van Schuur (Vakgroep Sociologie van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen).

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, onder andere: European Consortium for Political Research (Bochum), Politicologenetmaal (Enschede), seminar over het West-Europese democratisch-socialisme en het Oost-Europese socialisme, georganiseerd door de Japanse Tokai-Universiteit (Vedbaek, Denemarken), 'Research Group on Western-European Communism (Manchester, Parijs), VDB-symposium (Amsterdam), Contemporanistendag (Utrecht).

Verschillende onderzoeksresultaten werden vastgelegd in schriftelijke stukken. Het Jaarboek DNPP 1989 werd in april gepubliceerd, waaraan in de media aandacht werd besteed. In dit Jaarboek en daarbuiten verzorgden de stafleden van het DNPP in 1990 de volgende papers en publikaties:

- A.P.M. Lucardie, 'A Stage in Moral Development?', in: L. Allison, ed., *The Utilitarian Response. The Contemporary Viability of Utilitarian Political Philosophy*. Londen, 1990, blz. 57-73.
- A.P.M. Lucardie, 'Politici in de periferie. Een verkennend onderzoek naar partijen aan de rand van het politieke systeem', in: *Jaarboek 1989 DNPP*. Groningen, 1990, blz. 126-143.
- Paul Lucardie, 'Heeft Groen Links een ideologische grondslag?', in: *Evangelie en Politiek*, 1 (1990), 1 (mei), blz. 8, 12.

- Paul Lucardie, 'Dalende opkomst is geen incident', in: *CD/Actueel*, 10 (1990), 14 (28 juli), blz. 4-5.
- A.P.M. Lucardie, 'Confederation: Canada's Past and Europe's Future?' Paper presented at the All-European Canadian Studies Conference. Den Haag, oktober 1990 (samen met J. van der Harst).
- A.P.M. Lucardie, 'Erwtensoepe zonder worst: over de ideologische grondslag van Groen Links', *Socialisme en Democratie*, 47 (1990), 11 (nov.), blz. 314-316.
- Paul Lucardie, 'Kroniek van de Nederlandse politiek in 1990', in: *Staatscourant*, 19 december 1990, blz. 5.
- Paul Lucardie, 'De mogelijkheden voor links-socialistische politiek in de jaren negentig', in: *Achter de zeewering*. Cahier nr. 3. Groningen, 1990, blz. 10-12.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Kroniek 1989. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989', in: *Jaarboek 1989 DNPP*. Groningen, 1990, blz. 15-59.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Politieke wegwijzer voor de gemeenteraadsverkiezingen Groningen 1990', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 9 maart 1990, blz. 13.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Raadsverkiezingen Groningen: de programma's', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 maart 1990, blz. 11.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Verkiezingsuitslag goed resultaat CDA', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 maart 1990, blz. 12.
- A.P.M. Lucardie en G. Voerman, 'The extreme right in the Netherlands. The centrists and their radical rivals'. Paper presented at the ECPR Joint Sessions. Bochum, april 1989.
- A.P.M. Lucardie en G. Voerman, 'Extreem-rechts in Nederland. De Centrumdemocraten en hun radicale rivalen'. Deel I, in: *Namens. Tijdschrift over vertegenwoordiging en democratisch bestuur*, 5 (1990), 5/6 (aug.), blz. 22-27.
- A.P.M. Lucardie en G. Voerman, 'Extreem-rechts in Nederland. De Centrumdemocraten en hun radicale rivalen'. Deel II, in: *Namens. Tijdschrift over vertegenwoordiging en democratisch bestuur*, 5 (1990), 7 (sep.), blz. 4-8.
- G. Voerman, 'Klein Links en de nieuwe sociale bewegingen', in: *Jaarboek 1989 DNPP*. Groningen, 1990, blz. 163-188 (samen met M. Brinkman en B. Freriks).
- G. Voerman, 'DS'70 in de bestanden van het DNPP. Overzicht van het archief- en documentatiemateriaal betreffende de politieke partij Democratisch Socialisten '70', in: *Jaarboek 1989*

DNPP. Groningen, 1990, blz. 189-196.

- G. Voerman, "'The state oppresses..'" Alpha and Omega of Dutch social democratic theory of the state'. Paper presented at the Seminar 'Socialism and Democratic Socialism. Present and Future'. Tokai University European Center, Vedbaek (Denemarken), maart 1990.
- G. Voerman, 'Van Klein Links naar Groen Links. Hoe CPN, PSP en PPR van kleur verschoten', in: *Namens. Tijdschrift over vertegenwoordiging en democratisch bestuur*, 5 (1990), 2 (mrt.), blz. 34-39.
- G. Voerman, 'A drama in three acts. The relations between communism and social democracy in the Netherlands since 1945'. Paper presented at the Conference on Communist Parties and the Trade Unions, East and West. Manchester, mei 1990.
- Gerrit Voerman, 'Een anatomische les: de congressen van de CPN ontleed', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 16 (1990), 2 (mei), blz. 182-199.
- G. Voerman, 'The tricks of illusionist De Groot. The crisis in the CPN after the Second World War'. Paper presented at the Seminar of the Research Group on Western-European Communism. Parijs, december 1990.
- G. Voerman, 'A drama in three acts. The relations between communism and social democracy in the Netherlands since 1945', in: *The Journal of Communist Studies*, 6 (1990), 4 (dec.), blz. 103-123.
- G. Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans. De overgang van de VDB naar de PvdA'. Bijdrage gehouden op het symposium 'De VDB tussen liberalisme en sociaal-democratie'. Amsterdam, 24 november 1990.
- G. Voerman, 'Humanisten, sluit de rijen', in: *Intermediair*, 26 (1990), 45 (9 nov.), blz. 65.
- G. Voerman, 'Carel Victor Gerritsen', in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*. Deel IV. Amsterdam, 1990, blz. 62-65.
- G. Voerman, 'The political scene', in: *Netherlands Country Report*. Analysis of economic and political trends every quarter. Londen, 1990, 1, blz. 8-9; eveneens in nrs. 2, 3 en 4.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen- zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van alle partijen ontving het DNPP - deels gratis - periodieken, brochures, nota's en rapporten. Van

sommige partijen werden ook archivalia ontvangen. Het DNPP participeert in het landelijk Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende en Twintigste Eeuwse Geschiedenis (een zogeheten 'AIO-netwerk'). De heer Lucardie onderhield namens het DNPP de contacten met de Stichting Burgerschapskunde te Leiden.

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast werden in 1990 door medewerkers van het DNPP ook gastcolleges gegeven en cursussen verzorgd of ondersteund. De heer Voerman gaf in het voorjaar een inleiding over de bestanden van het DNPP voor studenten van het Instituut van Geschiedenis. De heer Lucardie verzorgde onder andere op 19 januari een inleiding voor Groen Links over de ideologische grondslag van deze nieuwe partij en op 24 maart een voordracht over 'de mogelijkheden voor een links-socialistische politiek in Nederland' voor Links Forum. Op 29 September sprak hij voor de Kamercentrale Groningen van de VVD over het liberalisme buiten de VVD. Het DNPP ondersteunde de organisatie van een PAO-cursus 'Politiek en Democratie', waarin de heer Lucardie in januari een college verzorgde.

Speciale activiteiten

In samenwerking met Studium Generale Groningen werd door het DNPP in het kader van de gemeenteraadsverkiezingen in Groningen een debat tussen de lijsttrekkers georganiseerd, dat op 19 maart plaatsvond. Voor enige honderden toehoorders discussieerden drs. Y.H. Gietema (PvdA), mr. dr. A.H.M. Dölle (CDA) en drs. J. Evenhuis (VVD) onder voorzitterschap van drs. G. Voerman (DNPP) in het Academieggebouw. In verband met de raadsverkiezingen verzorgde het DNPP voor het *Nieuwsblad van het Noorden* een serie artikelen, waarin de programma's van de deelnemende partijen werden toegelicht en de verkiezingsuitslag werd geanalyseerd.

Op 24 november werd in Amsterdam een symposium gehouden over de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB). De organisatie was in handen van de Werkgroep Sociaal-Democratische Geschiedenis van de Wiardi Beckmanstichting (het wetenschappelijk bureau van de PvdA), het Documentatiecentrum Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam en het DNPP. In de bijdragen van de heer J. Harmsen, drs. R.A. Koole, prof dr. P. de Rooy, drs. H. Spijkerman en drs. G. Voerman werd ingegaan op de bijzondere plaats die de VDB in het vooroorlogse politieke bestel heeft ingenomen tussen liberalisme en sociaal-democratie. Het symposium werd afgesloten met een forum bestaande uit prof.mr. E.C.M. Jurgens (PvdA), H.J.L. Vonhoff (VVD) en mr. J. Kohnstamm

(D66), die zich bogen over de vraag welke van de door hun vertegenwoordigde partijen zich heden ten dage de rechtmatige ideologische erfgenaam van de VDB mag noemen. De bijeenkomst werd door ongeveer 125 personen bezocht. Een bundel met alle bijdragen van het symposium zal in de loop van 1991 onder redactie van het DNPP verschijnen.

KRONIEK 1990

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1990

Paul Lucardie, Marjolein Nieboer en Ida Noomen

1. Inleiding

Hoewel de gemeenteraadsverkiezingen voor enkele verrassingen zorgden, was 1990 voor de meeste politieke partijen een tamelijk rustig jaar. Deze rust stelde hen in staat hun aandacht deels te verleggen naar Oost-Europa, waar na het opheffen van het IJzeren Gordijn steun werd verleend aan geleidelijk van de grond komende zusterpartijen. Voor sommige partijen hield 1990 echter ook aanzienlijke veranderingen in: zo wisselde de VVD van politieke leider en ontwikkelde Groen Links zich van verkiezingsverbond tot echte politieke partij.

In deze kroniek worden de activiteiten van alle in Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die activiteiten buiten het parlement plaats grepen. Handelingen van ministers en volksvertegenwoordigers worden immers al elders gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *De Volkskrant*; deze knipsels worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselbestand van het DNPP;
- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, eveneens op het DNPP verzameld.

Voordat de gebeurtenissen binnen de verschillende partijen aan de orde komen, worden enkele politieke hoofdmomenten uit 1990 kort belicht.

2. Hoofdmomenten

gemeenteraadsverkiezingen

Op 21 maart 1990 werden verkiezingen gehouden voor de gemeenteraden. Het meest opvallende resultaat was de lage opkomst: 61%, lager dan ooit bij raadsverkiezingen. Volgens een enquête van het bureau Inter/View Nederland bleef maar een klein deel van de kiezers thuis uit onvrede met het gemeentelijk beleid of de Nederlandse politiek in het algemeen; de meeste niet-stemmers gaven tijdgebrek of 'omstandigheden' als redenen op. Een deel kwam wellicht niet op omdat

de raadsverkiezingen in 1990 niet (zoals in 1986) sterk in het teken van de landelijke politiek stonden.

De lage opkomst schaadde waarschijnlijk vooral de grote partijen, in het bijzonder de PvdA. Het CDA boekte winst vergeleken met de raadsverkiezingen van 1986, maar verloor vergeleken met de Tweede Kamerverkiezingen van 1989. De PvdA verloor ruim 500 raadszetels ofwel 4,5% van de stemmen; ten opzichte van de Kamerverkiezingen van 1989 een verlies van ruim 4%. De klap kwam het hardst aan in de grote steden, waar de partij meer dan 10% verloor - in Almere zelfs bijna 20%. Volgens sommige waarnemers werd de PvdA hiermee gestraft voor haar 'zelfvoldane bestuurscultuur' en haar grootschalige aanpak in tal van steden ('Manhattan-plannen'). Voor zover haar ontevreden kiezers niet thuis bleven, stemden ze veelal op D66 of Groen Links, maar ook (vooral in het Zuiden) op het CDA. D66 boekte met name in de steden veel winst en wist haar zeteltal bijna te verdrievoudigen. Groen Links ging eveneens vooruit, maar minder fors. De VVD verloor ruim 200 zetels (4%), maar bleef stabiel ten opzichte van de Tweede Kamerverkiezingen.

Tabel 1. Uitslag gemeenteraadsverkiezingen 1990 (in zetels)

	1986	1990
CDA	3242	3317
PvdA	2775	2238
VVD	1681	1423
D66	229	651
GPV/RPF/SGP	462	545
Groen Links	254	385
SP	41	71
FNP	21	27
CD	0	11
CP'86	4	4
Groenen	1	3
VCN	1	1
Gemeentebelangen/ overige	<u>1644</u>	<u>1779</u>
Totaal	10355	10455

Bron: De Volkskrant, 23 maart 1990

Een aantal kleine links- en rechtsextreme partijen behaalde winst: zo kreeg de Socialistische Partij (SP) er een dertigtal zetels bij en sleepten de Centrumdemocraten 11 zetels in de wacht, terwijl de

Centrumpartij'86 4 zetels wist te behouden. Ook lokale partijen (gemeentebelangen) gingen vaak iets vooruit, evenals de Fryske Nasjonale Party.

Het totale aantal zetels was overigens uitgebreid van 10355 tot 10455 (zie tabel 1). Het aandeel van vrouwelijke raadsleden nam toe van 19% (in 1986) tot 22%.

De electorate verschuivingen leidden over het algemeen niet tot grote veranderingen bij de collegevorming. In Amsterdam ontstond een college van PvdA, Groen Links, D66 en VVD; in andere grote steden bleef doorgaans het CDA binnen en Groen Links buiten het college van B en W.

In enkele gemeenten werden na maart raadsverkiezingen gehouden. In Egmond was in maart de lijstverbinding van PvdA en Groen Links niet op het stembiljet vermeld en vonden daarom nieuwe verkiezingen plaats op 23 mei. Groen Links moest daarbij een zetel inleveren, de VVD won er één bij.

In drie gemeenten ten noorden van Amsterdam werden wegens gemeentelijke herindeling nieuwe raden verkozen op 7 november. Omdat een aantal oproepkaarten een verkeerd adres van het stembureau vermeldden, moest een deel van deze kiezers in januari 1991 opnieuw het stembureau in kwestie opzoeken. Op 28 november werden eveneens wegens herindeling in enkele Limburgse en Zuid-Hollandse gemeenten raadsverkiezingen gehouden. Evenals in Noord-Holland bleef hier de opkomst laag. De resultaten vertoonden grotendeels hetzelfde patroon als de verkiezingen in maart: het CDA handhaafde zich of ging iets vooruit (met name in Limburg); de PvdA verloor, vooral in de grotere gemeenten; de VVD verloor (in Zuid-Holland) of bleef gelijk (Limburg); D66 drong in enkele gemeenten voor het eerst in de raad door; Groen Links won in Roermond twee zetels van de PvdA. Plaatselijke partijen deden het in Noord- en Zuid-Holland goed, terwijl ze zich in Limburg wisten te handhaven.

de Kieswet en de Commissie-Deetman

Bij de raadsverkiezingen van 1990 werd de in 1989 gewijzigde Kieswet voor het eerst toegepast. Alleen verenigingen met volledige rechtsbevoegdheid mochten kandidaten stellen, mits ze een waarborgsom storten (f 500 voor de gemeenteraad, f 2.500 voor Provinciale Staten, f 25.000 voor de Tweede Kamer) en 10 kiezers (per kieskring of per gemeente) hun handtekening kwamen zetten onder een ondersteuningsverklaring op de gemeentesecretarie. Met deze laatste voorwaarde wilde de wetgever het huis-aan-huis 'ronselen' van handtekeningen voorkomen. Lokale lijsten werden bovendien

gedwongen een vereniging te vormen en zich bij de Kamer van Koophandel in te laten schrijven. Voor partijloze individuen werd het dus moeilijker zich kandidaat te stellen. Wel konden volgens de nieuwe regeling individuele kandidaten op een lijst voortaan iets gemakkelijker met voorkeursstemmen verkozen worden.

Het kiesstelsel zelf onderging verder geen verandering met de nieuwe kieswet. Toch bestond daar in verschillende kringen behoefte aan. De Tweede Kamer stelde in januari een Bijzondere Commissie Vraagpunten in onder voorzitterschap van haar voorzitter, oud-minister W.J. Deetman (CDA), die studie maakte van alternatieve kiesstelsels en andere mogelijkheden voor staatkundige en bestuurlijke vernieuwing. Alle fractievoorzitters namen zitting in deze commissie. In april stelde de Commissie een vraagpuntennota op en in november bracht zij verslag uit. Zij beval een kiesstelsel aan dat kiezer en gekozene sterker zou verbinden dan in het vigerende stelsel van evenredige vertegenwoordiging, waarbij de stemmen op één lijst uit alle kieskringen opgeteld worden. Gedacht werd aan het Duitse model (twee stemmen voor elke kiezer: één voor een kandidaat in zijn/haar district en één voor een (landelijke) lijst) of aan een stelsel met evenredige vertegenwoordiging, waarbij de stemmen op één lijst per kieskring worden geteld in plaats van door het hele land. Daarnaast deed de Commissie-Deetman nog tal van suggesties op andere terreinen: snellere verkiezingen na een kabinetscrisis; een terugzendingsrecht (van wetsvoorstellen) voor de Eerste Kamer; benoeming van (top)ambtenaren in een 'Civil Service' (naar Brits voorbeeld) in plaats van een departement; nader onderzoek naar referendum en naar verkiezing van burgemeesters.

subsidies voor politieke partijen

Niet alleen het kiesstelsel maar ook het partijstelsel was in 1990 onderwerp van openbare discussie. Bij enkele grote partijen leidde een teruglopend ledental tot grote financiële problemen. In februari stelde een werkgroep van CDA, PvdA en VVD de mogelijkheid van rechtstreekse overheidssubsidie aan politieke partijen in een rapport aan de orde. Daarop installeerde de minister van binnenlandse zaken, mevr. C.I. Dales, in maart een commissie in die de kwestie zou onderzoeken; voorzitter werd J.T.J. van der Berg, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden en voormalig directeur van de Wiardi Beckman Stichting.

Los van deze kwestie besloot de minister op verzoek van CDA, D66, PvdA en VVD in juli om partijen subsidie toe te kennen ten behoeve van algemene vorming en scholing van het kader van de politieke partijen in Bulgarije, de (voormalige) DDR, Hongarije, Joegoslavië,

Polen en Tsjecho-Slowakije. Elke in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partij zou f 50.000 plus f 10.333,33 per zetel ontvangen. Het geld diende besteed te worden aan cursussen, publikaties en reizen in de genoemde Oost-Europese landen.

Oost-Europa

Nadat in Oost-Europa de communistische regimes vrijwel overal plaats hadden gemaakt voor meer-partijstelsels, gingen de meeste Nederlandse politieke partijen over tot hulpverlening aan de tevoorschijn komende geestverwante partijen. Hulpgoederen als fotokopieerapparaten en kantoormiddelen werden naar zusterpartijen verstuurd, scholings- en vormingscursussen werden opgezet ten behoeve van het partijkader en steun verleend bij de verkiezingscampagnes. In de zomer kwam de Nederlandse overheid de partijen hierbij financieel te hulp. Een aantal partijen riep speciale instellingen voor Oost-Europa in het leven. In januari ging de PvdA over tot de vorming van de Alfred Mozer Stichting, waarvan oud-minister M. van der Stoep voorzitter werd (zie hiervoor verder onder PvdA). In dezelfde maand richtte de VVD de D.W. Dettmeijerstichting op, die de Oost-Europese liberalen met raad en daad bij moest staan. Bij het CDA werd de hulpverlening gecoördineerd door de commissie Buitenland onder voorzitterschap van W.K.N. Schmelzer en - sinds oktober - H.O.C.R. Ruding. In tegenstelling tot PvdA, CDA en VVD beschikte D66 niet zozeer over 'automatisch' verwante partijen in het voormalige Oostblok. Het accent lag hier dan ook meer op steun aan de brede democratiseringsbewegingen als bijvoorbeeld Burgerforum in Tsjechoslowakije. In de zomer werd door het Hoofdbestuur van D66 het Instituut voor Vorming en Samenwerking Oost- en Midden-Europa (IVSOM) gevormd.

Naast de hulpverlening organiseerden veel partijen ook conferenties over de ontwikkelingen in Oost-Europa.

ministerscrisis

Voor minister G. Braks werd 1990 een politiek noodlottig jaar. Dalende graanprijzen leidden aan het begin van het jaar tot langdurige protestacties van akkerbouwers, waarbij openbare wegen en gebouwen zoals de vuilverbrandingsinstallatie van de VAM in Wijster geblokkeerd werden. Mobiele Eenheden traden in enkele gevallen op om blokkades te breken. De minister zag echter geen mogelijkheden voor prijsverhogingen binnen het kader van het Europees landbouwbeleid, hoogstens voor (beperkte) inkomenstoeslagen - en voor

produktiebeheersing van de kant van de boeren. In het voorjaar keerde de rust aan het groene front terug.

In September kwam de minister opnieuw in het nieuws, nu vanwege visserijproblemen. Een oud-hoofdinspecteur van de Algemene Inspectiedienst van het ministerie (AID) verklaarde dat deze dienst verborgen hield dat de vangsteijfers van zeevissers vaak de normen van de Europese Gemeenschap overschreden; de rijksrecherche stelde hierop een onderzoek in. Minister Braks zou van deze feiten op de hoogte zijn geweest en de Tweede Kamer geen juiste informatie hebben gegeven. Hij ontkende dit, maar wist een meerderheid van kamerleden niet te overtuigen. Niet alleen de fracties van D66, Groen Links en de VVD maar ook die van regeringspartij PvdA dreigden hun vertrouwen in de minister op te zeggen. Deze hield de eer aan zichzelf en trad op 19 September af. In 1991 zou hij voorzitter worden van de Katholieke Radio Omroep (KRO).

Het CDA reageerde teleurgesteld op het aftreden - 'de vis is te duur betaald', merkte de voorzitter van de Tweede Kamerfractie, L.C. Brinkman op. Het partijbestuur van het CDA verklaarde zich geschokt en verweet de fractie van de PvdA een verkeerde beslissing genomen te hebben. De verhouding tussen de twee regeringspartijen, hierdoor al verslechterd, werd nog verder op de proef gesteld toen de PvdA wel kon instemmen met staatssecretaris P. Bukman als opvolger van Braks, maar niet met de instelling van een extra staatssecretaris in de persoon van P.R.H.M. van der Linden. Van der Linden was in 1988 als staatssecretaris afgetreden vanwege zijn verantwoordelijkheid voor de (gebrekkige) invoering van een nieuw fraude-bestendig paspoort (Zie het jaarboek DNPP 1988, blz. 26). Uiteindelijk ging de PvdA wel akkoord met de benoeming van J.D. Gabor (burgemeester van Haaksbergen, ook CDA) tot staatssecretaris bij Landbouw. Mevr. Y. van Rooy (CDA) volgde Bukman op als staatssecretaris voor buitenlandse handel - een functie die zij ook in het vorige kabinet vervuld had.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van het ledental van de partijen, op 1 januari 1990 of daaromtrent, volgens opgave van de partijsecretariaten. Hierbij dient te worden aangetekend dat van de Centrumdemocraten en van D66 geen opgave is ontvangen (*) en dat het ledental van de PPR een gemiddelde is van het aantal leden in april 1989 (6.822) en van het aantal in september 1990 (5.485).

Tabel 2. Ledental per 1 januari 1990

CD	*
CDA	125.033
CPN	5.700
D66	*
GPV	13.015
PPR	6.150
PSP	3.612
PvdA	96.600
RPF	8.330
SGP	23.000
VVD	64.554

Centrumdemocraten (CD)

De Centrumdemocraten zetten in 1990 hun gestage opmars voort. De partij behaalde bij de raadsverkiezingen meer stemmen dan bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1989 en bereidde zich vol optimisme voor op de verkiezingen van Provinciale Staten en Eerste Kamer van 1991.

raadsverkiezingen

Met de Centrumpartij'86, die 4 zetels won, waren voor de verkiezingen opnieuw besprekingen over een fusie gevoerd, zij het zonder enig succes. De CD had ook vergeefs bij de Raad van State aanhangig gemaakt dat zij evengoed als opvolger van de Centrumpartij behandeld zou moeten worden als de Centrumpartij'86.

In negen steden nam de CD deel aan de gemeenteraadsverkiezingen. Alleen in Tilburg was haar gooi naar een zetel tevergeefs; wellicht mede door het plotselinge aftreden van de lijsttrekker. Volgens de partij had deze zich teruggetrokken naar aanleiding van telefonische pesterijen door tegenstanders. Enkele andere kandidaten op de lijst trokken zich terug omdat zij tegen hun zin kandidaat gesteld zouden zijn.

In de acht andere steden - Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Schiedam, Dordrecht, Purmerend en Almere - wonnen de Centrumdemocraten totaal 11 zetels. De installatie van de raadsleden ging vaak gepaard met demonstraties en protesten. Een groep advocaten trachtte tevergeefs hun beëdiging te verhinderen door die als meened aan te klagen: de Centrumdemocraten zouden de eed op de Grondwet niet af mogen leggen omdat zij discriminatie niet afwezen en de Grondwet dat wel doet.

De raadsleden in Haarlem en Utrecht, W. Elsthout en W. Vreeswijk, waren overigens al eerder beschuldigd van discriminatie; eerstgenoemde was ook daarvoor veroordeeld. In oktober werden in de woning van het raadslid in Purmerend niet alleen discriminerende literatuur over etnische minderheden en joden maar ook (verboden) wapens gevonden. Door een fout van de officier van justitie werd het raadslid echter niet vervolgd. F. Hofman, centrumdemocratisch raadslid in Amsterdam, werd in mei gearresteerd wegens dronkenschap en verstoring van de openbare orde. Zijn alcoholgebruik leidde ook tot spanningen in de twee man sterke raadsfractie. In december besloot de fractievoorzitter, W.J. Bruyn, uit de fractie te treden en als onafhankelijke lid van de raad te blijven. Hij verliet bovendien de partij, omdat die - bij monde van voorzitter J.G.H. Janmaat - geld van de gemeente voor de raadsfractie op zou eisen.

andere ontwikkelingen

De CD kwam ook op andere wijze veelal negatief in het nieuws - wat haar beter leek dan doodgezwegen te worden. 'Als je niet in de pers komt, besta je niet', hield partijvoorzitter Janmaat de kringvoorzitters van de CD voor op een bijeenkomst in februari. Als geslaagd voorbeeld van gezochte publiciteit noemde hij de aankondiging een Dr. W. Drees Stichting te gaan oprichten die zich met Oost-Europa zou bezig houden. De naam van de voormalige minister-president werd gekozen omdat deze evenals de Centrumdemocraten kritiek geleverd zou hebben op de toevloed van vreemdelingen naar Nederland. De nabestaanden van Drees maakten ernstig bezwaar tegen deze naamgeving.

In maart kwam de CD in de pers vanwege de toekenning van de Andreas Hofer Prijs aan mevr. W.B. Schuurman, de secretaris van de partij die bij de brand in Kedichem een been verloren had (zie de Kroniek in het Jaarboek 1986 DNPP, blz. 25). Deze prijs werd door de leider van de extreem-rechtse *Deutsche Volksunion* ter beschikking gesteld aan mensen die zich vaderlandslievend gedragen zouden hebben. In mei werd overigens één van de geweldplegers tegen de CD in Kedichem veroordeeld tot een half jaar gevangenisstraf.

In oktober vorderde het ministerie van Binnenlandse Zaken een bedrag van f 65.000 terug dat zij in 1986 aan het wetenschappelijk bureau van de CD had overgemaakt. Het geld zou grotendeels niet aan wetenschappelijk onderzoek maar aan propaganda-activiteiten besteed zijn. De Raad van State wees in december het beroep af dat de partij tegen de vordering had ingesteld.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

In 1990 vierde het CDA in eensgezindheid zijn tiende verjaardag. Het ging goed met de jarige: electoraal was de partij succesvol en in het jubileumjaar werden 10.000 nieuwe leden ingeschreven. Enige rimpelingen in de saamhorigheid waren er wel: in januari kwam de CDA-fractie in de Eerste Kamer in conflict met minister-president en partijgenoot R. Lubbers vanwege haar weigering in te stemmen met de verhoging van het huurwaardeforfait. Hieruit vloeide een intensieve discussie voort over rol en bevoegdheden van de Eerste Kamer. Onder druk van de CDA-senaatsfractie zag het kabinet zich uiteindelijk gedwongen het betreffende wetsvoorstel in te trekken. In november raakte de relatie tussen Lubbers en CDA-minister van buitenlandse zaken H. van den Broek gespannen, toen de premier verdergaande bevoegdheden op het terrein van de buitenlandse politiek voor zich opeiste. In een spoeddebat in de Tweede Kamer dreigde Van den Broek op te stappen wanneer op langere termijn het takenpakket van zijn departement zou worden uitgehold ten gunste van de rol van de minister-president. Uiteindelijk werd echter de vrede getekend.

gemeenteraadsverkiezingen

Het CDA begon haar campagne op 6 maart met een verkiezingsbijeenkomst in Hoogeveen. Veel boeren die actie voerden tegen de dalende graanprijzen woonden de vergadering bij. Premier Lubbers, die de aanwezigen toesprak, deed hun echter geen concrete toezeggingen. De uitslag van de op 21 maart gehouden verkiezingen waren voor het CDA niet ongunstig. In het Zuiden van het land deed de partij het goed en maakte een groot deel van het in 1986 aan de PvdA verloren terrein weer goed. In de rest van het land bleef het CDA redelijk stabiel. Na de verkiezingen moest Lubbers zich in de Tweede Kamer verantwoorden voor uitspraken die hij gedaan had in een radioprogramma naar aanleiding van de winst van Centruumpartij '86 en Centrumdemocraten. De premier had namelijk gezegd dat het minderhedenbeleid 'minder soft' van karakter moest zijn.

Tijdens de collegevorming slaagde de partij er in veel grote steden in weer toe te treden tot het bestuur. De PvdA, die een grote verkiezingsnederlaag geleden had, zag zich genooddaakt bijna overal tegemoet te komen aan het verlangen van CDA-partijvoorzitter W. van Velzen om de christen-democraten bij de collegevorming te betrekken en niet weer aan te sturen op links-liberale colleges. Van Velzen maakte zich trouwens ook sterk voor een andere vorm van invloed op lokaal niveau: naar aanleiding van de benoeming van het VVD-Tweede Kamerlid L. Hermans tot burgemeester van Zwolle klaagde hij voor de

NCRV-radio dat het CDA steeds minder burgemeestersposten bekleedde. Hij vond dit in strijd met de landelijke politieke verhoudingen en verweet minister I. Dales van Binnenlandse Zaken een onevenwichtig benoemingenbeleid. Hij kondigde aan deze zaak op de partijraad van het CDA nader aan de orde te stellen.

partijraad

Deze partijraad vond op 9 juni in Utrecht plaats. De twee centrale thema's waren Midden- en Oost-Europa en criminaliteit. Het laatste onderwerp was in een tweetal studieconferenties voorbereid. De partijraad sprak zich in een unaniem aanvaarde resolutie uit voor een krachtiger aanpak van veel voorkomende criminaliteit. Wat betreft Oost-Europa werd een resolutie aanvaard die zich onder andere uitsprak voor steun aan de christen-democratische partijen aldaar. Ook was er aandacht voor de relatie met andere partijen in West-Europees verband. De afgevaardigden wilden de toetreding blokkeren van de Britse Conservatieve Partij van premier Thatcher tot de christen-democratische fractie (EVP) in het Europees Parlement. Het CDA vreesde dat met de aansluiting van de conservatieven de EVP haar christen-democratische karakter zou verliezen. In een resolutie werd de CDA-delegatie in het Europees Parlement, het partijbestuur en de commissie Buitenland opgeroepen alles in het werk te stellen om toetreding te verhinderen. Het ochtendgedeelte van de bijeenkomst was gewijd aan huishoudelijke zaken. Belangrijk onderwerp was de zorgelijke financiële situatie van de partij (die hieronder nog ter sprake komt). Tevens nam de partijraad een statutenwijziging aan waarin de oude rigoreuze regeling met betrekking tot de onverenigbaarheid van functies in het CDA werd versoepeld.

's-Middags hield L.C. Brinkman in zijn hoedanigheid van CDA-fractie-voorzitter zijn *maidenspeech* voor de partijraad. Hij riep het kabinet op een zuinig financieel beleid te voeren. Hierbij stelde hij de haalbaarheid van de koppeling tussen lonen en uitkeringen - een profileringspunt van de PvdA - ter discussie. PvdA-leider en vice-premier W. Kok liet in een reactie hierop voor de radio weten dat hij van de coalitiepartner CDA juist volledige steun eiste bij het handhaven van de koppeling. Brinkman keerde zich in zijn rede ook tegen het invoeren van STER-reclame op zondag. Dit standpunt werd later op de dag bekrachtigd door het aannemen van een resolutie met die strekking. De partijraad ging hiermee overigens rechtstreeks in tegen Lubbers en de overige leden van het kabinet, die in mei hadden besloten reclame op zondag wel mogelijk te maken. Lubbers, die met zijn toespraak de bijeenkomst afsloot, besteedde ruime aandacht aan het terugdringen van het aantal arbeidsongeschikten.

partijfinanciën

Het CDA kwam in 1990 verscheidene keren in het nieuws vanwege de financiële problemen waarmee het kampte. In 1989 was het vermogen van de partij gedaald van 4,4 naar 2,7 miljoen gulden. Bovendien was er in datzelfde jaar een tekort van ruim drie ton op een begroting van zes miljoen. Het partijbestuur stelde daarom in 1990 drie werkgroepen in die binnen een half jaar moesten aangeven hoe het CDA weer financieel gezond gemaakt kon worden. Zo moest de doelmatigheid van de partijorganisatie worden doorgelicht en zou bekeken worden of de partij goedkoper kon worden gehuisvest. In april besloot het dagelijks bestuur dan ook het monumentale negentiende-eeuwse Abraham Kuyperhuis te verkopen en een kleinere, minder dure huisvesting te betrekken. Dit plan zorgde voor grote onrust onder de eveneens in het pand gehuisveste nevenorganisaties: het CDJA (het Christen Democratisch Jongeren Appèl), het CDA-Vrouwenberaad (de vrouwenorganisatie) en het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Ze vreesden dat de verhuizing voor de partijleiding een aanleiding zou zijn om meer greep te krijgen op hun activiteiten. Vooralsnog lukte het echter niet het peperdure Kuyperhuis kwijt te raken. Ook een missie van penningmeester J. Verbree naar drie onafhankelijke fondsen die wetenschappelijk werk op christen-democratisch gebied financieren (het Kuyper-, Schaepman- en Lohmanfonds) leverde niets op. Uiteindelijk werd een aantal maatregelen genomen om de financiële nood te lenigen. Zo besloot het CDA als eerste partij in Nederland gebruik te maken van sponsors bij het organiseren van congressen. Verder werd de contributie verhoogd en bovendien begon de partij ter gelegenheid van het tienjarig bestaan een ledenwerfcampagne die in het jubileumjaar 10.000 nieuwe leden moest opleveren. In december werd het streefgetal gehaald en boekte het CDA voor het eerst in zijn bestaan ledenwinst. Tenslotte leverde de financiële actie '10 jaar CDA' meer dan een miljoen op.

tienjarig bestaan

In oktober vierde het CDA zijn tweede lustrum met twee bijeenkomsten. Van 11 tot 13 oktober vond er in Noordwijkerhout een internationaal wetenschappelijk symposium plaats over 'de betekenis van de christen-democratische politieke overtuiging voor de komende tien jaar in Europese context'. Vertegenwoordigers uit onder andere Engeland, Canada, en uit de Midden- en Oost-Europese landen woonden de bijeenkomst bij. J. van Gennip, die de in 1989 naar het Europees Parlement vertrokken A. Oostlander in augustus als directeur van het

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA was opgevolgd, gaf de aanwezigen de boodschap mee dat de partij zich in het tweede decennium van haar bestaan moest concentreren op de 'revitalisering' van het maatschappelijk middenveld. Dit zou moeten gebeuren door het normen- en waardenpatroon van de samenleving zodanig te veranderen dat daarin meer plaats zou komen voor sociale betrokkenheid en verantwoordelijkheidsgevoel. Ook Lubbers pleitte in zijn slottoespraak voor herleving van de burgerzin. Hij borduurde hiermee voort op een rede die hij ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar in Nijmegen had uitgesproken en die nogal wat stof had doen opwaaien, vanwege het feit dat hij daarin de Nederlandse samenleving 'ziek' had genoemd.

Op 27 oktober vond een feestelijk congres plaats in Den Haag. Opvallend was de rede van Lubbers waarin hij uitvoerig getuigde van het Evangelie als de inspiratiebron voor christen-democratische politiek. Hij waarschuwde het electoraal succesvolle CDA dat men niet moest denken de waarheid in pacht te hebben. 'Het gaat ons niet om de macht, maar om de kracht. Dat vraagt om openheid naar en dienstbaarheid aan de naaste', aldus Lubbers. Van Velzen - die op het congres als partijvoorzitter werd herkozen - kondigde de instelling aan van een commissie die een nieuw programma van uitgangspunten moest gaan schrijven. De commissie zou onder leiding komen te staan van P. Steenkamp, de eerste voorzitter van het CDA.

De pers liet de tiende verjaardag van de partij niet ongemerkt voorbijgaan en schonk aandacht aan de vraag hoe het CDA 'van een tobbige, verdeelde club, voortdurend in bet defensief' had kunnen veranderen in 'een zelfbewuste, professionele partij, die zelfs kiezers zonder kerkelijke binding trekt en het publieke debat dicteert' (Trouw, 6 oktober 1990; zie ook het artikel 'De paradoxale revival van de christen-democratie' van H.-M. ten Napel in dit Jaarboek).

opvolging Commissaris der Koningin in Limburg

In mei nam de CDA-er Sj. Kremers afscheid als Gouverneur (Commissaris der Koningin) in Limburg om in dienst te treden bij de beleggingsgroep Robeco. Zijn opvolging leidde tot enige commotie doordat P.R.H.M. van der Linden - ook van CDA-huize en ex-staatssecretaris van buitenlandse zaken - een van de kandidaten was. Van der Linden had in 1988 af moeten treden vanwege zijn verantwoordelijkheid voor de (gebrekkige) invoering van een nieuw fraude-bestendig paspoort. De drie CDA-leden in de provinciale vertrouwenscommissie die PvdA-minister Dales moest adviseren over Kremers' opvolging steunden de kandidatuur van Van der Linden. De

overige zes commissieleden afkomstig uit PvdA en VVD droegen de CDA-er S. Kortmann voor, die hoogleraar staatsrecht was in Nijmegen. Kortmann trok zich in juni echter terug omdat hij zich niet voldoende gesteund voelde door het kabinet. Nu ontstond er een conflict tussen Lubbers en de Tweede Kamerfractie van het CDA. De premier wilde een nieuwe procedure beginnen, terwijl de fractie de kandidatuur van Van der Linden bleef steunen. Uiteindelijk werd CDA-gedeputeerde en loco-gouverneur E.M. Mastenbroek uit Geleen aangesteld als 'tussenpaus' om de impasse te doorbreken. Hij liet weten in elk geval tot 1993 Commissaris der Koningin te willen blijven.

verwante instellingen en publikaties

Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA publiceerde in juni *Armoede en participatie*, geschreven door een commissie onder leiding van J. Weitenberg. Door dit rapport kwam de verhouding met de kerken onder druk te staan, want het bevatte de beschuldiging dat de kerken te weinig hadden gedaan aan de bestrijding van de armoede in Nederland. H. Noordegraaf, voorzitter van de kerkelijke werkgroep 'de arme kant van Nederland' reageerde woedend namens de kerken.

In november presenteerde het Wetenschappelijk Instituut *Publieke gerechtigheid: een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*. De opzet van de schrijvers was het ontwerpen van een allesomvattende christen-democratische staatsleer die de traditionele katholieke en protestantse opvattingen over staat en maatschappij met elkaar moest verzoenen. In het rapport trok een - overigens verdeeld - advies over het invoeren van een correctief wetgevingsreferendum de aandacht. Tot nu toe hadden de christen-democraten iedere vorm van referendum namelijk van de hand gewezen. Een andere opvallende aanbeveling was het wettelijk mogelijk maken van een huwelijk tussen homoseksuelen.

Het CDJA stelde in oktober het politiek leiderschap van Lubbers ter discussie. In het partijblad *CDActueel* deden de CDJA-bestuurders H. van Waveren en R. van Zwol een felle aanval op de premier. Lubbers zou zich 'geen leider van een coalitie' hebben getoond en in de crisis rondom CDA-minister G. Braks van landbouw blijf hebben gegeven van een 'onthutsende zelfoverschatting' (zie voor de affaire-Braks onder de hoofdmomenten van deze Kroniek). Ze meenden dat minister van sociale zaken B. de Vries het beter zou doen als politiek leider. Ook Brinkman, gedoodverfd opvolger van Lubbers, kreeg forse kritiek te verduren. Hij zou weinig idealen hebben en zich als fractieleider eerder een pragmatisch bestuurder tonen dan een 'politiek dier'.

Vanaf 3 februari ging het Scholingsinstituut van het CDA

Steenkampinstituut heten: naar P. Steenkamp, één van de grondleggers van het CDA. Ook het Kader- en Vormingswerk en de CDA-Kaderschool werden bij dit instituut ondergebracht.

personalia

H.O.C.R. Ruding, van 1982 tot 1989 minister van financiën in het eerste en tweede kabinet-Lubbers, werd in September voorzitter van de christelijke werkgeversorganisatie NCW. Hij volgde de CDA-er J.E. Andriessen op die sinds november 1989 minister van Economische Zaken was. Daarvoor, in mei, was Ruding gepasseerd voor het voorzitterschap van de recent opgerichte Oost-Europabank. In oktober werd Ruding gekozen als voorzitter van de commissie Buitenland van het CDA. Hij volgde in deze functie W.K.N. Schmeltzer op.

Communistische Partij van Nederland (CPN)

De oudste partij van Nederland zette in 1990 enkele belangrijke stappen op weg naar éénwording met PSP, PPR en EVP in het verband van Groen Links.

gemeenteraadsverkiezingen

In maart nam de CPN nog slechts in enkele gemeenten - met name in de provincie Groningen - zelfstandig deel aan de raadsverkiezingen. In Amsterdam verscheen een lijst 'Herenigde Communisten' met kandidaten van het Verbond van Communisten in Nederland (VCN) en drie leden van de CPN, waaronder de oud-wethouder R.J. Walraven. Het bestuur van het district Amsterdam van de CPN wilde dit drietal royeren, maar dat bleek statutair onmogelijk. De 'Herenigde Communisten' kregen 1% van de stemmen, te weinig voor een zetel.

buitengewoon congres

Het buitengewoon congres van de CPN op 9 en 10 juni te Amsterdam besloot vanaf juli alle partijleden het lidmaatschap van Groen Links toe te kennen die daar van tevoren geen uitdrukkelijk bezwaar tegen hadden gemaakt. Voorts delegeerde de partij belangrijke taken aan Groen Links: de vaststelling van verkiezingsprogramma's en kandidatenlijsten voor Eerste en Tweede Kamer en de verkiezing van het Groen Links Bestuur en de Groen Linkse Raad. In enkele afdelingen in de provincie Groningen bleef weerstand tegen Groen Links bestaan en werden contacten gelegd met het VCN; mevr. H. Jagersma, tot 1990

burgemeester van Beerta, speelde hierbij een belangrijke rol.

Op het congres werden verder de statuten herzien om roeyement mogelijk te maken van leden die op kandidatenlijsten van andere partijen stonden - zoals in Amsterdam was gebeurd. Op het congres werd ook over een aantal inhoudelijke thema's gediscussieerd, aan de hand van inleidingen van onder andere het Eerste Kamerlid mevr. F. Bolding en het Tweede Kamerlid mevr. I. Brouwer.

periodieken

Het maandblad *Politiek en Cultuur* vierde in maart 1990 zijn vijftigjarig bestaan met een symposium over 'Socialisme in de jaren negentig'.

Het dagblad *De Waarheid* hield in 1990 op te bestaan. Het aantal abonnees was de laatste jaren gestaag gedaald tot 7.000, waardoor de financiële problemen onoplosbaar dreigden te worden. Vanaf 1 mei verscheen in plaats van het dagblad een weekblad, *Forum*, onder de hoofdredactie van F. Biesboer, die vanaf 1988 hoofdredacteur van *De Waarheid* was geweest.

personalia

In september koos het partijbestuur een nieuwe voorzitter, mevr. T. Divendal, die tot dan penningmeester van de CPN was geweest. Zij volgde mevr. E. Izeboud op, die al in maart om gezondheidsredenen was afgetreden; in de tussentijd had vice-voorzitter M. Ernsting het voorzitterschap waargenomen.

Democraten 66 (D66)

Voor D66 was 1990 een zeer succesvol jaar. De gemeenteraadsverkiezingen verliepen voor de partij buitengewoon gunstig. De electorale vooruitgang en de ledenwinst riepen zelfs het probleem op hoe ervoor te zorgen dat organisatie en kadervorming gelijke tred hielden met deze groei. Een ander succes dat de partij op haar conto kon schrijven was het verschijnen van het rapport van de commissie-Deetman over bestuurlijke vernieuwing (zie ook onder Hoofdmomenten). Nadat tijdens het debat over de regeringsverklaring in november 1989 een D66-motie in de Tweede Kamer was aangenomen die aandrang op staatkundige, bestuurlijke en staatsrechtelijke vernieuwingen in Nederland was de commissie-Deetman in januari ingesteld. H. van Mierlo, D66-fractie-voorzitter in de Tweede Kamer en 'aartsvader' van de commissie, sprak bij de officiële presentatie van het rapport in november van een 'kostbaar

moment, uniek in de Nederlandse parlementaire geschiedenis'. Dat het goed ging met D66 was ook te merken aan de discussie in PvdA- en VVD-gelederen om de samenwerking met D66 te intensiveren.

gemeenteraadsverkiezingen

D66 begon de campagne voor de verkiezingen optimistisch. Sinds de partij tijdens de kabinetsformatie in 1989 buiten de boot was gevallen groeide het aantal potentiële D66-kiezers gestaag, zo bleek uit opiniepeilingen. Campagneleider E. Bakker sprak op het in februari gehouden congres dan ook de hoop uit dat het aantal raadszetels tenminste zou verdubbelen. Na de verkiezingen van 21 maart bleek de winst echter nog veel groter te zijn: het aantal zetels was verdrievoudigd en bedroeg nu 651. Naast verbazing en vreugde bracht deze gigantische winst soms ook schrik teweeg bij kandidaten, die meenden op een onverkiesbare plaats te staan en nu toch in de raad gekozen waren. De partijtop besloot daarop een 'informatiepunt' in te stellen om organisatorische steun te verlenen aan gemeenteraadsfracties die daar behoefte aan hadden. In de Randstad bleek D66 het sterkst. Met name in de grote steden en forensengemeenten was de partij sterk. In Den Helder werd D66 met 11 zetels zelfs de grootste partij. Het resultaat in Noord-Brabant en Limburg bleef - vanwege de invloed van lokale lijsten - achter.

In de lokale verkiezingscampagnes had de bestuurlijke vernieuwing een belangrijke rol gespeeld. In gemeenten als Leiden, Den Haag en Amstelveen hadden D66-afdelingen daar concrete voorstellen toe gedaan, zoals bijvoorbeeld het lokaal referendum. In juli namen enkele lokale fracties het initiatief tot het vormen van een overleg over bestuurlijke vernieuwing. Naast het uitwisselen van ideeën wilde men werken aan een gezamenlijke D66-aanpak op dit gebied.

Bij de collegevorming dreigde zich te herhalen wat er bij de kabinetsformatie was gebeurd: in een aantal gemeenten probeerden PvdA en CDA D66 buiten de onderhandelingen te houden. In Utrecht kwam D66 wel met twee wethouders in het college. Dit kwam hen echter op kritiek te staan van de Jonge Democraten - de jongerenorganisatie van D66 - omdat de partij daarvoor haar verkiezingsbelofte had verbroken dat er geen sneltram door de stad aangelegd zou worden.

partijbijeenkomsten

Op 10 februari hield D66 haar 50ste Algemene ledenvergadering in Apeldoorn. In verband met de komende gemeenteraadsverkiezingen

was het congres voor een belangrijk deel gewijd aan het lokale bestuur. In deelsessies werd gediscussieerd over thema's als reorganisatie van het binnenlands bestuur, democratie en nieuwe bestuursvormen, en partijpolitieke samenwerking op lokaal niveau. Naast de plaatselijke, politiek kwamen op het congres ook Internationale contacten aan de orde. Zo gingen de aanwezigen in grote meerderheid akkoord met een resolutie van het Hoofdbestuur waarin steun betuigd werd aan het besluit van D66-Europarlementariër J.W. Bertens om toe te treden tot de ELDR, de Liberaal-Democratische fractie in het Europees Parlement. Het congres stemde tevens in met een drietal actuele moties waarin Hoofdbestuur, D66-parlementariërs en de Stichting Wetenschappelijk Bureau (SWB) gevraagd werden te onderzoeken hoe gelijkgezinde politieke groeperingen in Midden- en Oost-Europa gesteund zouden kunnen worden.

H. van Mierlo stond in zijn slottoespraak onder andere stil bij het kabinetsbeleid van CDA en PvdA. Hij achtte de tijd nog niet rijp om een definitief oordeel te geven, maar de start vond hij 'niet hartveroverend'. Hij uitte kritiek op de houding van de PvdA die naar zijn mening relatief vaak het hoofd moest buigen voor het CDA. Over het verschil in oppositievoeren tussen VVD en D66 zei hij dat de VVD zich verzet tegen een centrum-links kabinet, terwijl D66 juist oppositie voert vóór een centrum-links beleid van het kabinet. In zijn rede sprak Van Mierlo ook nog over de afbraak van de klassieke ideologieën. Andere partijen werden daar in toenemende mate mee geconfronteerd, maar D66 had zich vanaf het begin van haar bestaan al gekenmerkt door 'idealen zonder ideologie', hetgeen haar nu een voorsprong op die andere partijen zou verschaffen.

Het laatste weekeinde van juni organiseerde D66 samen met het Deense Radicale Venstre en de Zweedse Folkpartie een driedaagse Internationale Oost-West conferentie in Hoenderloo. Aanwezig waren vertegenwoordigers van sociaal-liberale partijen en milieugroeperingen uit West- en Oost-Europa. Van Mierlo hield een betoog waarin hij het Westen opriep de Sovjet-Unie niet te hard te dwingen een volledig NAVO-lidmaatschap van het herenigde Duitsland te accepteren. Voor de Sovjet-Unie zou de NAVO - gelet op het verleden - te beladen zijn. Ook L.J. Brinkhorst- oud D66-fractievoorzitter in de Tweede Kamer en huidig directeur-generaal voor milieuzaken van de Europese Gemeenschap - voerde het woord. Hij meende dat de Oosteuropese landen kernenergie niet zonder meer van de hand zouden moeten wijzen, vanwege de zware luchtvervuiling veroorzaakt door verouderde industrieën en kolencentrales. In de slotverklaring van de conferentie werd het idee gelanceerd een deel van de schulden van Oost-Europa

kwijt te scheiden en de daardoor vrijkomende gelden ten goede te doen komen aan het milieu.

Op 3 november hielden de Democraten hun najaarscongres in Den Haag. Op deze Algemene Ledenvergadering stond de relatie arbeidsmarktminderheden centraal. H. Fermina - wethouder voor D66 in Dordrecht en zelf afkomstig uit een etnische minderheidsgroep - keerde zich tegen subsidies voor activiteiten die waren gericht op het behoud van de eigen cultuur. Dat zou haaks staan op de gedachte van integratie en de stimulans wegnemen om te vechten voor een eigen positie in de maatschappij. Een motie van het Hoofdbestuur, waarin werkloze allochtonen op straffe van een korting op hun uitkering verplicht werden gebruik te maken van aangeboden scholingsmogelijkheden, werd door het congres zodanig geamendeerd dat die verplichting ook zou gelden voor autochtonen. De ontwikkelingen in Oost-Europa waren eveneens onderwerp van gesprek in 'fringe-meetings' tijdens het congres. Vertegenwoordigers van verwante partijen uit Hongarije, Tsjecho-Slowakije en Joegoslavië namen hieraan deel. Het congres koos M.J.D. Jansen - burgemeester van Krimpen aan den IJssel - tot nieuwe voorzitter van de partij. Hij volgde M. Jager op die de functie de afgelopen twee jaar vervuld had.

wijziging statuten en huishoudelijk reglement

In het voorjaar startte het Hoofdbestuur de voorbereidingen voor een algehele - grotendeels technische - statutenwijziging. Een reglementencommissie werd ingesteld die daartoe voorstellen moest doen. In oktober publiceerde het Hoofdbestuur in het partijblad De Democraat een 'beslispuntennotitie' aan de hand waarvan het voorjaarscongres van 1991 alvast enige principiële en mogelijk gevoelige onderwerpen zou kunnen behandelen. Het najaarscongres zou dan vervolgens moeten beslissen over het totale pakket van wijzigingsvoorstellen.

verwante instellingen en publikaties

Het wetenschappelijk bureau van D66 publiceerde eind februari de nota Drugs: kiezen tussen kwaden. De samenstellers pleiten voor het instellen van een gezaghebbende Internationale commissie die de alternatieve vormen van drugsbeleid zou moeten gaan onderzoeken. Per 1 maart vertrok E. van der Hoeven als directeur van het wetenschappelijk bureau. Hij werd per 1 juli opgevolgd door Chr. de Vries. Ook het Politiek Scholings- en Vormingsinstituut van D66

(PSVI) kreeg een nieuwe directeur: L. Pinxten volgde M. Brackel op. Opvallend was dat geen van beide nieuwe functionarissen bij hun benoeming lid van D66 was.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

1990 was voor het GPV een jaar van vooruitgang. Bij de gemeenteraadsverkiezingen behaalde de partij een zodanige winst dat zij boven het totale aantal van 100 zetels uit kwam, hetgeen nog niet eerder was voorgekomen. Bovendien steeg het aantal betalende leden voor het eerst in de geschiedenis van het GPV tot boven de 13.000.

gemeenteraadsverkiezingen

Het GPV ging deels in samenwerkingsverbanden met SGP en/of RPF, deels zelfstandig de verkiezingen in. Het Verbond verklaarde de gunstige stembusuitslag uit de combinatie van stemmenwinst en lage opkomst. De partij zag haar zeteltal stijgen van 90 naar 121 zetels. De provincie Groningen telde met 27 zetels de meeste GPV-raadsleden, op de voet gevolgd door Overijssel met 26 zetels.

partijbijeenkomsten

Het GPV hield zijn Algemene Vergadering op 21 april in Arnhem. In zijn openingstoespraak ging voorzitter J. Blokland in op de gemeenteraadsverkiezingen en op de situatie in Midden- en Oost-Europa. Tijdens het huishoudelijk gedeelte werden H. Timmermans en mevr. J.M.A. Boerma-Buurman in de Centrale Verbondsraad (CVR) verkozen. Zij namen de plaats in van P. Jonkman en B. Siepel. Verder kwam aan de orde een voorstel van de Generale Verbondsraad (GVR) om de statuten van het GPV zodanig te wijzigen dat de financiële controle nog slechts zou gebeuren door een accountant en niet ook nog eens door een commissie uit de leden. Ondanks een amendement van de vereniging Dronten die beide controles wilde handhaven, nam de vergadering met overgrote meerderheid het GVR-voorstel aan. G.J. Schutte, voorzitter van de Tweede Kamerfractie, sloot de bijeenkomst af met een politieke toespraak.

Op 24 november kwam de Verbondsadviesraad in Amersfoort bijeen om te discussiëren over de Europese eenwording op monetair en politiek gebied. Van oudsher bestond in het GPV grote huiver voor de politieke eenwording van Europa, omdat die de nationale souvereiniteit zou aantasten. Het Tweede Kamerlid E. van Middelkoop wees er op de bijeenkomst bovendien op dat het Europa van de toekomst de

christelijke wortels van de Europese samenleving kende noch erkende. Er waren echter ook enigszins afwijkende meningen te vernemen. Eén van hen was A. Kamsteeg, een buitenlandspecialist in de partij, die voorstander was van een 'interne versteviging van de EG'. Eén van zijn argumenten was dat een verenigd Duitsland, ingekapseld in een gemeenschappelijke EG-besluitvorming, zich minder gemakkelijk van de westelijke wereld zou kunnen afwenden.

verwante instellingen en publikaties

op 7 September hield de Groen van Prinstererstichting (het wetenschappelijk bureau van het GPV) samen met onder andere de wetenschappelijke instituten van CDA, RPF en SGP een symposium over de 'Ethische en financiële grenzen van de gezondheidszorg'. Een boek met de tekst van de gehouden voordrachten was een blijvend resultaat van het symposium.

Op 20 oktober vierde de Groen van Prinstererstichting haar 20-jarig bestaan met een symposium in Amersfoort. Ter discussie stond het thema 'Christelijke politiek in een gesecculariseerd Nederland: noodzaak of noodsprong?' Minister van justitie E.M.H. Hirsch-Ballin (CDA), C.J. Klop van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en E. van Middelkoop hielden inleidingen. 's Middags was er een paneldiscussie waarin CDA- en GPV-leden met elkaar in debat gingen. Opvallend was dat SGP en RPF niet vertegenwoordigd waren. Uit uitspraken van J.P. de Vries - voorzitter van het curatorium van de Groen van Prinstererstichting - tijdens het symposium en tegenover het dagblad Trouw- bleek dat het GPV een confrontatie met juist het CDA aantrok 'vanwege het uitgangspunt en de invloed van deze partij'. Een ontmoeting met hen 'die geestelijke dwang van overheidszijde niet uitsluiten' - waarmee De Vries kennelijk de SGP bedoelde - noemde hij minder interessant.

In 1990 liet de Groen van Prinstererstichting een drietal publikaties het licht zien: *Onderwijs gelokaliseerd: gemeentelijk en provinciaal onderwijsbeleid* van de hand van een zestal auteurs; *Verkeer in beweging: overheid en mobiliteit*, geschreven door een commissie onder voorzitterschap van J. Blokland; en tenslotte *Zondagsrust: de overheid en het vierde gebod*, waarvan Th. Haasdijk de auteur was.

personalia

Op 13 maart overleed de oud-predikant Joh. Francke op 81-jarige leeftijd. Hij was een van de oprichters van het GPV. Van 1948 tot 1955 maakte hij deel uit van de Centrale Verbondsraad.

Groen Links

Geschraagd door de succesvol verlopen gemeenteraadsverkiezingen nam de samenwerking tussen PPR, PSP, CPN en EVP binnen Groen Links in 1990 vastere vormen aan. Uiteindelijk resulteerde deze in de officiële oprichting van Groen Links op 24 november.

gemeenteraadsverkiezingen

Over het algemeen leverden de afspraken om gezamenlijk aan de raadsverkiezingen deel te nemen weinig problemen op tussen de betreffende partijen. In enkele plaatsen echter ontstond commotie over de samenstelling van de kandidatenlijst, zoals in Groningen. PPR, PSP en EVP wilden niet ingaan op de eis van de CPN om twee communistische kandidaten te leveren voor de eerste zes plaatsen, waarna de CPN besloot om onder haar eigen naam zelfstandig de verkiezingen in te gaan. De CPN won weliswaar één zetel, maar besloot aan het eind van het jaar toch op te gaan in de fractie van Groen Links. De gemeenteraadsverkiezingen verliepen zeer succesvol voor Groen Links. Het aantal raadszetels dat in 1986 door (combinaties van) CPN, PPR, PSP en EVP was behaald, nam met bijna de helft toe. Ten opzichte van de Tweede Kamerverkiezingen van 1989 boekte Groen Links ook winst, die hoogstwaarschijnlijk ten koste van de PvdA was gegaan. In de gemeenteraad van Den Haag nam de Surinaamse schrijfster Astrid Roemer zitting, alhoewel zij niet direct was verkozen. Om tegenwicht te bieden aan de verkiezing van drie vertegenwoordigers van extreem-rechtse partijen had V. Wijnker, die als derde op de lijst van Groen Links was verkozen, haar zetel aan Roemer afgestaan. Groen Links in Amsterdam was sterk verdeeld over de vraag of de partij zitting moest nemen in het college van B en W, samen met PvdA, D66 en de VVD. De achterban had grote moeite met de concessies die Groen Links had moeten doen in de onderhandelingen.

Het begin van de toekomst

Door het Groen Links Bestuur was in december 1989 een 'schrijfgroep' ingesteld die als opdracht kreeg de politieke uitgangspunten en doelstellingen van Groen Links in kaart te brengen. In april verscheen het stuk onder de titel 'Het begin van de toekomst'. Volgens het manifest moest Groen Links het alternatief van de 'maakbare' samenleving uitdragen en zich keren tegen de 'heersende ideologie van het realisme'. De partij moest echter niet in oude fouten vervallen door te pretenderen

over een alomvattende blauwdruk voor de ideale maatschappij te beschikken. Vanwege de vele heilige huisjes die er in werden omgehaald had de begeleidende 'klankbordgroep' van enkele vooraanstaande Groen Linkse leden de status van het manifest wat afgezwakt door het als 'discussiestuk' te presenteren. Inderdaad was het onthaal binnen Groen Links niet gunstig. Op de eerste landelijke bijeenkomst van Groen Links op 10 maart die aan 'Het begin' was gewijd, bleek de kritiek niet van de lucht. Ook binnen de Groen Linkse Raad (de partijraad) van 24 maart bleek men overwegend afwijzend. Vanwege de vele kritiek - ook uit de afdelingen - zag het Groen Links Bestuur ervan af om op basis van 'Het begin' aan het eerste congres van Groen Links een concept-beginselprogramma voor te leggen. Besloten werd het manifest volledig te laten herschrijven en in 1991 opnieuw te bespreken.

groen of links?

Op 28 maart verklaarde het Groen Linkse Kamerlid P. Lankhorst in een interview in *Trouw* dat zijn partij ten behoeve van een grondige aanpak van de milieuproblematiek een verlaging van alle inkomens moest accepteren. De belofte in het verkiezingsprogramma van Groen Links, waarin de minima nog 15 procent extra koopkracht in het vooruitzicht werd gesteld, kon volgens Lankhorst beter worden ingetrokken. Naar aanleiding van de uitlatingen van Lankhorst kwam er een discussie binnen Groen Links op gang over het dilemma tussen de bescherming van het milieu (groen) en een eerlijker verdeling van de welvaart (links). Partijvoorzitter L. Platvoet was niet bereid afstand te nemen van het in het verkiezingsprogramma vastgelegde uitgangspunt. Groen Links had volgens Platvoet een 'drastische politieke keuze' gemaakt voor inkomensgroei van de minima en het verlagen van de hoogste inkomens. De Tweede Kamerfractie van Groen Links nam eveneens afstand van het optreden van Lankhorst. Mevr. I. Brouwer verweet Lankhorst een 'slordige redenering'; het redden van het milieu was van groot belang, maar mocht niet ten koste gaan van de mensen met de allerlaagste inkomens. In juni zouden Brouwer en Lankhorst in een debat in 'Diligentia' in Den Haag over het dilemma 'milieu of minima' de degens kruisen.

Vanuit de achterban werd na het vraaggesprek hier en daar om het aftreden van Lankhorst geroepen. 'Links Rotterdam' - de gezamenlijke gemeenteraadsfractie van Groen Links en de SAP - vroeg de fractiegenoten van Lankhorst 'een beetje beter op hem te passen'. Openlijk bijval kreeg Lankhorst daarentegen van het geestverwante Eerste Kamerlid B. de Gaay Fortman. Op het congres van de PPR in

april verklaarde de senator dat de Groen Linkse verkiezingsbelofte eenvoudig niet te betalen was zonder dat het milieubeleid daaronder zou leiden.

In november sprak de Tweede Kamerfractie het laatste woord door aan het milieu een hogere prioriteit te verlenen dan aan het inkomen. 'Milieubeleid is van levensbelang, ook voor de minima. Daaraan mogen geen concessies worden gedaan', zo verklaarde het fractielid W. Willems tegenover *Trouw* (10 november 1990).

verdere integratie

Ondanks deze onenigheid over de politieke koers ging de organisatorische integratie van Groen Links gewoon door. De Groen Linkse Raad, een soort partijraad die de parlementsfracties en het Groen Links Bestuur diende te controleren, vergaderde voor het eerst op 27 januari en kwam sindsdien één keer in de twee maanden bijeen. Begin maart verscheen het eerste nummer van *Groen Links. Politiek maandblad*, waarmee aan de uitgave van *de Vergezicht* en de organen van PPR, CPN, PSP en EVP een einde kwam. De redactie van het partijblad was onafhankelijk van het Groen Links Bestuur. Op 1 april was de integratie van de wetenschappelijke activiteiten en van het vormings- en scholingswerk voltooid. Het wetenschappelijk bureau van Groen Links nam de uitgave van *De Helling* over. Naast het Groen Links Vrouwenbureau werd op 13 januari het Groen Links Vrouwenoverleg opgericht; een bundeling van vrouwen uit de betrokken partijen 'en andere vrouwen die zich betrokken voelen bij Groen Links', met als doel 'het feminisme in Groen Links gestalte te geven en te waken.. dat het een continue factor blijft in de partij' (*de Vergezicht*, jan. 1990, blz.2) De homo- en lesbische groepen sloten zich aan in het Groen Links Homo/Lesbisch Platform. Wat betreft de jongerenorganisaties verliep de ineenschuiving stroever. Met name de Pacifistisch Socialistische Jongeren Groepen (PSJG) toonden weinig haast. Uiteindelijk werd toch overeenstemming bereikt en kon op 16 december de Groen Linkse jongerenorganisatie 'Dwars' van start gaan.

Links Forum

In maart werd door het uit 'oppositionele' PSP-kringen voortgekomen Links Forum een vereniging gevormd, die als linkervleugel van Groen Links kan worden beschouwd. Dat in het recentelijk verschenen manifest 'Het begin van de toekomst' de term socialisme amper werd gebruikt was voor velen van deze groepering een steen des aanstoots.

oprichtingscongres 24 november 1990

Nadat CPN, PPR, PSP en EVP alle akkoord waren gegaan met de invoering van het dubbellidmaatschap, waardoor hun leden met ingang van 1 juli tevens lid werden van de Vereniging Groen Links - tenzij men hiervoor nadrukkelijk toestemming had geweigerd -, had op 24 november in Den Haag de formele oprichting van Groen Links plaats (zie hierover ook het artikel 'De oprichters van Groen Links' van A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman elders in dit Jaarboek). In de eerste plaats stelde het congres de statuten en het huishoudelijk reglement vast. Opvallend daarbij was dat de optie van het 'ledencongres' - waarbij elk lid in beginsel stemrecht had - het aflegde tegen het principe van het 'afgevaardigdencongres', waarbij het stemrecht uitsluitend berust bij afgevaardigden van de afdelingen. Het congres volgde de wens van het Groen Links Vrouwenoverleg niet om in de statuten vast te leggen dat minstens de helft van de functies in alle geledingen van de partij diende te worden gereserveerd voor vrouwen. Wel sprak het uit dat gelijke deelname van mannen en vrouwen aan alle partijfuncties uitgangspunt is en dat daarover op een volgend congres bindende afspraken in de partijreglementen worden gemaakt. Het congres koos verder een nieuw Groen Links Bestuur, waarvan M. Vos de nieuwe voorzitter werd als opvolger van Platvoet. Ook werd de kandidatenlijst voor de Eerste Kamer opgesteld. Mevr. F. Bolding (CPN), aanvankelijk op de eerste plaats gezet door een commissie onder leiding van het vertrekkende Eerste Kamerlid J. Vogt, werd ten gunste van W. de Boer (PPR) terugverwezen naar de tweede plaats. Deze degradatie kwam voort uit de wrevel die haar officiële bezoek aan de veertigjarige DDR in 1989 - juist op het moment dat het Oostduitse volk daar in verzet kwam - had gewekt. T. Pitstra (PSP) en mevr. H. van Wijngaarden (PSP) kwamen op de verkiesbare derde en vierde plaats terecht, W. Herstel (EVP) werd op de vijfde plaats gekozen.

De scheidende voorzitter Platvoet riep op het congres de PvdA, D66 en vredesorganisaties als het IKV en Pax Christi op om mee te doen aan een demonstratie die Groen Links samen met het Anti-Golfoorlog Comité organiseerde. De bedoeling was 'een tegenwicht bieden tegen de oorlogstemmingmakerij die ook in Nederland doorsijpelde'. Ook mevr. R. Beckers, voorzitter van de Tweede Kamerfractie, wijdde een groot deel van haar toespraak aan de dreigende oorlog met Irak en hekelde daarbij het oorlogsdenken in de westerse wereld. Groen Links sprak zich hiermee als eerste en enige partij in de Tweede Kamer uit tegen elke vorm van geweld om aan de crisis in de Golf een einde te maken.

kwestie Verbeek

De Groen Linkse Europarlementariër H. Verbeek (PPR) raakte in de zomer in opspraak toen hij openlijk te kennen gaf dat hij niet bereid was om - zoals van tevoren was afgesproken - in 1991 tussentijds af te treden ten gunste van de uit de PSP afkomstige J. Hontelez. Volgens Verbeek belemmerde deze regeling de continuïteit van de parlementaire werkzaamheden. Groen Links-voorzitter Platvoet stelde dat Verbeek zich aan de afspraak diende te houden. Ook de partijraad van de PPR kantte zich tegen Verbeeks voornemen.

personalia

In november nam mevr. A. van Es afscheid van de Tweede Kamer, waarvan zij sinds 1981 lid was geweest - tot 1989 namens de PSP, daarna namens Groen Links. In 1975 was zij al bij de Tweede Kamer komen werken als medewerkster van de PSP-fractie. Ze werd in de Kamer opgevolgd door mevr. L. Sipkes, eveneens afkomstig uit de PSP, en medewerkster van het Centrum voor Vredesvraagstukken aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen.

verwante instellingen en publikaties

Op 28 en 29 september vond de Groen Links conferentie 'Gedeelde Veiligheid 2000' plaats; over de mogelijkheden en beperkingen van een nieuw, wereldwijd veiligheidssysteem. De werkgroep Studiefinanciering van Groen Links schreef een notitie onder de titel '*Valt er nog wat te ritselen..*'. Hierin werd onder meer door M. van Poelgeest - voormalig voorzitter van de Landelijke Studentenvakbond - voorgesteld dat de overheid elk jaar met de studentenbeweging een CAO zou afsluiten over de hoogte van de beurzen.

In de notitie *De Europese integratie op sociaal en ecologisch spoor* stelde Groen Links dat de Europese eenwording moest worden opgeschort. Voltooiing van de interne markt zou vooralsnog een onverantwoorde hoeveelheid negatieve effecten voor het milieu met zich mee brengen.

Evangelische Volkspartij

In het voorjaar besloot het bestuur van de EVP de mening van de partijachterban te peilen ten aanzien van verdergaande samenwerking in Groen Links. Uiteindelijk toonde 92% zich voorstander van integratie van de EVP in Groen Links. Op 12 mei stemde vervolgens het partijcongres in met het dubbellidmaatschap. Door het partijbestuur

werd de oprichting overwogen van een 'Evangelisch Radikaal Forum', dat als 'categorale groep' binnen Groen Links zich zou moeten gaan bezinnen op de politieke betekenis van het evangelie. Op 1 december werd het Forum opgericht.

Op 3 november besloot het congres de partij in 1991 te zullen opheffen - mits in een referendum driekwart van de reacties instemmend zou zijn. Op 24 november overleed Ch. von Meyenfeldt, generaal b.d. en één van de oprichters van de EVP. Von Meyenfeldt was afkomstig uit de ARP, maar had geen vertrouwen in de politiek van het CDA.

Partij van de Arbeid (PvdA)

De PvdA was de grote verliezer van de gemeenteraadsverkiezingen in 1990. De lage opkomst schaadde alle grote partijen, maar de PvdA in het bijzonder. De nederlaag leidde tot enige onrust en zelfkritiek in de partij, maar niet tot dramatische veranderingen.

sociale vernieuwing

De PvdA ging in 1990 in eigen gelederen het nog vage begrip sociale vernieuwing uitwerken. Lokale afdelingen van de PvdA moesten aan het partijbureau in Amsterdam doorgeven wat er in hun directe omgeving zoal gebeurde aan 'het doorbreken van de ongelijke verhoudingen in spreiding van kennis, macht en inkomen'. De PvdA richtte daartoe in februari een 'meldpunt sociale vernieuwing' op. Het partijbestuur riep op deze manier de hulp van de leden in om praktische vormen van sociale vernieuwing in kaart te brengen. Een en ander stond vermeld in de voortgangsrapportage van het partijbestuur getiteld *Een hernieuwd offensief tegen de tweedeling*.

De PvdA-top wees geïrriteerd de 'hoon en spot' die her en der over sociale vernieuwing naar voren kwam van de hand. Op de partijraad van 10 februari te Amsterdam presenteerden partijleider W. Kok, voorzitter mevr. M. Sint en minister mevr. H. d'Ancona van welzijn, volksgezondheid en cultuur de sociale vernieuwing als een noodzakelijke correctie op het beleid van de eerdere kabinetten-Lubbers. De discussie over sociale vernieuwing bewees volgens Kok dat zich 'een markante breuk' voltrok met het beleid van de vorige regering. Hij reageerde daarmee op de vaak gehoorde kritiek op de vaagheid van het begrip sociale vernieuwing.

interne kritiek

P. Scheffer, medewerker bij de Wiardi Beckmanstichting - het

wetenschappelijk bureau van de PvdA - leverde in februari stevige kritiek op het bestuur van zijn partij. Het partijbestuur zou wel veranderingen aankondigen, maar geen echte voorstellen doen. Scheffer constateerde voorts matheid en apathie in de PvdA. 'Men wrijft zich tevreden over de buik, zo van: we hebben ons doel bereikt, we zitten in de regering'. De PvdA was zo niet veel meer dan een voorzichtig amendement op het CDA-beleid (Elsevier, 10 februari 1990, p. 15-18). Scherpe interne kritiek kwam ook van oud-partijbestuurder B. Tromp. De bureaucratie en het rituele karakter van de besluitvorming hadden volgens hem de interne cultuur van de PvdA 'een afstotelijk gezicht' gegeven. Het vertrekkend Tweede Kamerlid J. Schaefer zei eind januari dat de PvdA bang was geweest tijdens de formatie: 'Wat wij nu hebben is het loon van de angst. Er is geen moment geweest dat Lubbers heeft hoeven denken: nu laten ze hun tanden zien, Natuurlijk hadden die momenten er moeten zijn'. A.P.W. Melkert, de financiële woordvoerder van de Tweede Kamerfractie, sloot de rij met kritiek op de wijze waarop zijn partij zich in het kabinet opstelde, in het meinumnummer van *Socialisme en Democratie*. Hij bepleitte pragmatisme bij de PvdA. Zijn partij moest een les trekken uit het electorale succes van D66. Inmiddels hadden PvdA-leider Kok en partijvoorzitter Sint al gereageerd op de kritiek uit de eigen partij. Volgens Kok schaarden de sociaal-democraten die het geringe élan van de nieuwe regeringspartij hadden gehekel, zich in het kamp van de politieke tegenstanders van de partij die er belang bij hebben de PvdA in de VVD-rol ten opzichte van het CDA te duwen. Sint gaf echter wel toe dat het vernieuwingsproces waarvoor het rapport *Bewogen Beweging* de aanzet had gegeven te weinig doorgedrongen was tot de basis van de partij. De contacten met maatschappelijke organisaties waarop het rapport aandrong, waren volgens haar wel gelegd door de partijtop, maar veel minder door de lokale bestuurders en gewone leden. Ook wilde Sint kandidaatstellingsprocedure voor de Tweede Kamerverkiezingen veranderen. De voorzitter vond dat het partijbestuur de mogelijkheid moest krijgen om bij deze verkiezingen een aantal kandidaten rechtstreeks op gewestelijke lijsten te zetten. Tot nu toe bepaalden de gewesten van de PvdA zelf wie zij kandidaat stelden.

Commissie Van Kemenade

Volgens een besluit van de partijraad van februari ging de PvdA zich opnieuw aan een kritisch zelfonderzoek onderwerpen, als nadere uitwerking van de lijnen die waren uitgezet in de rapporten *Bewogen Beweging* en *Politiek à la carte*. Een speciale commissie onder leiding van ex-minister en burgemeester van Eindhoven, J.A. van Kemenade,

zal zich gaan buigen over zowel de strategische keuzes van de PvdA als over de heersende - veelal bekritiseerde - partijcultuur. Anders dan de verschillende partijcommissies die zich de afgelopen vier jaar met deze probleemstellingen bezighielden, zal de werkgroep van Van Kemenade niet eerst via het partijbestuur hoeven rapporteren. De commissie zou voor de zomer van 1991 advies uitbrengen, waarna het PvdA-congres van november 1991 een besluit zat moeten nemen.

voorbereiding gemeenteraadsverkiezingen

In Rotterdam had de affaire-Kombrink (zie *Jaarboek DNPP 1989*, p. 41) nog een staartje. Het Tweede Kamerlid J.C. Kombrink had zijn kandidatuur ingetrokken, maar de als vierde geplaatste wethouder J.M. Linthorst bleek bereid zijn positie af te staan om 'het bedrijfsongeluk in de PvdA' te herstellen. De dertien afdelingen van de PvdA in het gewest Rotterdam bleken echter niet bereid mee te werken aan het voorstel van Linthorst. Kombrink zou definitief geen wethouder worden na de gemeenteraadsverkiezingen - in juni werd hij directeur-generaal op het ministerie van Defensie. Het gewest koos 30 januari een nieuw bestuur, waarmee de crisis werd bezworen. Eind mei verscheen een rapport van een partijcommissie die de gang van zaken rond deze kwestie had geanalyseerd. Als oorzaken van de weerstand tegen de kandidatuur van Kombrink beschouwde de commissie de grote afstand en slechte communicatie tussen het gewestelijk bestuur en de afdelingen van de PvdA in Rotterdam.

In Winschoten waren al in 1989 problemen ontstaan bij de samenstelling van de groslijst voor de gemeenteraadsverkiezingen. Het merendeel van de kandidaten wilde niet samenwerken met wethouder B. Visser en trok zich terug. Het partijbestuur dreigde toen de indiening van de lijst te verhinderen. In februari besloot de omstreden kandidaat Visser daarop met de fractievoorzitter mevr. A. Heres en enkele anderen onder de naam 'Sociaal-Democraten Winschoten' zelfstandig aan de verkiezingen deel te nemen. Het partijbestuur kon Visser nu zijn PvdA-lidmaatschap ontnemen, omdat volgens de statuten van de PvdA leden zich niet voor een andere partij of groepering kandidaat mogen stellen. Op het laatste nippertje kon de PvdA er zo in slagen een lijst met kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen in te dienen zonder de naam van de omstreden Visser.

gemeenteraadsverkiezingen

De PvdA leed een zware nederlaag bij de gemeenteraadsverkiezingen, vooral in Winschoten, waar ze 7 van de 12 zetels moest inleveren. De

'Sociaal-Democraten Winschoten' behaalden slechts één zetel. In vele andere steden verloor de PvdA tussen 10 en 20% van de stemmen.

De partijtop ontving uit de gewesten waarschuwingen niet opnieuw tot polarisatie over te gaan. Ook in het partijbestuur en de Tweede-Kamerfractie zelf overheerste de opvatting dat niet als paniecreactie tot scherpe koerswijzigingen moest worden besloten. Kok had al op de vooravond van de verkiezingen te kennen gegeven dat men de uitgezette koers nu als een marathonloper moest blijven volhouden. Ook partijvoorzitter Sint wilde vasthouden aan het gekozen beleid, dat echter wel duidelijker uitgedragen kon worden.

Lage opkomstcijfers verklaarden anderhalf tot twee procent van het verlies, volgens Sint. Maar in steden als Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Enschede en Winschoten bleef de traditionele PvdA-kiezer bewust thuis uit afkeer van het beleid van de plaatselijke sociaal-democratische bestuurders in de afgelopen vier jaar. Sint erkende dat ruiterslijk. Toch was voor Sint de voornaamste factor voor de nederlaag er één van landelijke aard, want ook waar het lokale bestuur goed functioneerde, verloor de PvdA. De partij was onvoldoende in staat zichtbaar te maken dat ze signalen uit haar achterban niet alleen opving, maar ook serieus nam en er iets mee deed.

collegeonderhandelingen

In Amsterdam ontstonden verwikkelingen rond de persoon van W. Etty, de wethouder van financiën, die had gezegd op te zullen stappen als de uitslagen van de raadsverkiezingen voor de PvdA tegen zouden vallen. Toen de PvdA met een desastreus verlies uit de bus kwam (van 21 naar 12 zetels), moest het gewest maar een beslissing nemen over zijn positie, vond Etty. Kort daarna deelde hij op een persconferentie mee, dat hij toch voor de verkiezingsnederlaag wilde bloeden: hij zag af van een wethouderspost, maar ging de fractie aanvoeren in de nieuwe raad bij de collegeonderhandelingen. Nog geen week later kwam Etty op zijn besluit terug in een brief aan het gewest Amsterdam, waarin hij liet weten alleen als wethouder te willen terugkeren. Het gewest accepteerde zijn opstelling echter niet langer en sloot hem uit van een plaats in het college.

In Leiden en Nijmegen nam de PvdA snel na de verkiezingen het initiatief tot de vorming van colleges van B en W waarbij D66 respectievelijk het CDA buiten spel kwamen te staan. Partijvoorzitter Sint vond een dergelijke manier van doen niet verdedigbaar en schadelijk voor de PvdA als geheel. De indruk werd gewekt alsof het in alle gemeenten zo zou gaan. PvdA-leider Kok deelde de kritiek van partijvoorzitter Sint op lokale PvdA-bestuurders. De ledenvergadering

van de PvdA-afdeling Nijmegen was 'uiterst verontwaardigd' over de inmenging van Sint bij de lokale college-onderhandelingen. Hieraan werd lucht gegeven in een motie 'Geef Sint de roe', die vrijwel unaniem werd aanvaard. De PvdA in Leiden kreeg ook stevige kritiek van de landelijke PvdA-top wegens haar houding ten opzichte van D66. De afdeling zette niettemin de onderhandelingen voor een college zonder de Democraten voort.

In Utrecht was het dagelijks bestuur van de federatie van de PvdA in Utrecht afgetreden als gevolg van een conflict met de gemeenteraadsfractie over de invulling van een derde wethouderspost. Er werd een commissie ingesteld die zou proberen de ruzie bij te leggen. In Den Haag ontstonden eveneens problemen over de personen die namens de PvdA tot het college zouden mogen toetreden. De fractie gaf de voorkeur aan een vrouwelijk raadslid boven een zittende wethouder en kreeg het daardoor zwaar te verduren op een gewestelijke vergadering.

partijraden

De partijraad kwam dit jaar drie keer bijeen. Op 10 februari stond naast de sociale vernieuwing de partijvernieuwing op de agenda.

Op 15 en 16 juni kwamen vooral huishoudelijke zaken aan de orde. Besloten werd het blad *Voorwaarts* op te heffen omdat het met de kwaliteit van het blad 'droevig gesteld' zou zijn. Het tweewekelijkse opinieblad zou worden geïntegreerd met *De Toekomst*, het maandelijks ledenblad van de partij. Ook het periodiek *Lokaal Bestuur*, bestemd voor staten- en gemeenteraadsleden van de partij, stond op de nominatie hierin op te gaan. De redactie van het nieuwe blad zou verantwoording schuldig zijn aan het partijbestuur. Fractievoorzitter Wöltgens zei tijdens de partijraad dat de 'wittebroodsweken' van het kabinet voorbij waren en dat nu 'fase twee' was begonnen. Partijvoorzitter Sint waarschuwde dat de PvdA de collectieve lastendruk mogelijk zou willen verhogen als het CDA de afspraak over koppeling tussen lonen en uitkeringen los zou laten. Op de tweede dag bracht ANC-leider Nelson Mandela een bezoek aan de partijraad. Vice-premier Kok had hier persoonlijk voor gezorgd. Mandela dankte de Europese landen - en Nederland in het bijzonder - voor hun steun.

De partijraad kwam op 29 September opnieuw bijeen om te reageren op de eerste Miljoenennota van PvdA-leider en minister van financiën, Kok. De partijraad was het met het partijbestuur eens dat deze begroting 'een hoog PvdA-gehalte' had en steunde ook de uitspraak dat de inkomensverschillen in deze kabinetsperiode in ieder geval niet vergroot mochten worden.

Midden-Oosten

In mei verscheen het rapport *Israël en de Palestijnen*, geschreven door de Midden-Oosten commissie van de PvdA. Volgens de voorzitter van deze commissie, oud-minister van buitenlandse zaken M. van der Stoel, was het Internationale klimaat rijp voor een actievere rol van Nederland en de Europese Gemeenschap bij het vredesproces in het Midden-Oosten. De PLO zou bij onderhandelingen betrokken moeten worden. De presentatie van het rapport vond plaats op het moment dat een delegatie van drie leden van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer, onder leiding van fractievoorzitter Wöltgens, voor een bezoek naar Israël was vertrokken. Een PvdA-delegatie onder leiding van partijvoorzitter Sint bracht kort daarna een bezoek aan Yasser Arafat, leider van de Palestijnse bevrijdingsorganisatie PLO. Een foto van een lachende partijvoorzitter die Arafat de hand drukte bracht enige onrust teweeg onder de achterban. In een speciaal belegde bijeenkomst met de verontruste leden poogde Sint deze onrust weg te nemen.

verwante instellingen en publikaties

Zoals reeds vermeld richtte de PvdA in januari de Alfred Mozer Stichting op, die zich eveneens onder leiding van Van der Stoel bezig zou houden met de ontwikkelingen in Oost-Europa. Begin juni organiseerde deze stichting haar eerste conferentie over de veiligheid in het nieuwe Europa. Op de conferentie in Utrecht uitte de vertegenwoordiger van de Westduitse zusterpartij (SPD), W. Biermann zijn verbazing over de uiterst positieve houding van de PvdA tegenover de NAVO. Hij refereerde daarbij aan een rapport, getiteld *Een verenigd Duitsland en de toekomst van Europa*, waarin de PvdA het principe van een verenigd Duitsland aanvaardde dat lid diende te zijn van de NAVO. Een werkgroep onder leiding van oud-Kamerlid Kombrink, gaf in het rapport *Oost-Europa in economisch perspectief. een sociaal-democratische visie*, een aantal aanbevelingen over de rol die West-Europa kan spelen bij de economische ontwikkeling van het Oostblok. De Rooie Vrouwen in de PvdA hielden 10 maart een congres in Utrecht. Zij bepleitten een 32-urige werkweek voor iedereen vanaf 18 jaar. PvdA-leider Kok zei er te hopen dat in de jaren negentig een nieuwe emancipatiegolf Nederland zou overspoelen. De Wiardi Beckmanstichting publiceerde in mei een discussienota over hoger onderwijs en in december een nota over milieupolitiek, getiteld *De ecologische kwestie*. Op het partijcongres in februari 1991 zou deze nota besproken worden.

personalia

J. Schaefer vertrok in januari om gezondheidsredenen uit de Tweede Kamer, na bijna twintig jaar actief te zijn geweest als staatssecretaris, wethouder en Kamerlid. Zijn opvolger in de Tweede Kamer werd E.C.M. Jurgens, die van 1972 tot 1975 voor de PPR in de Tweede Kamer zitting had.

J.H. Lamberts, oud-lid van de Eerste Kamer, de Tweede Kamer en het Europees Parlement voor de PvdA, overleed half februari op 78-jarige leeftijd. In 1970 trachtte hij met zijn partijgenoot Roethof tevergeefs abortuswetgeving tot stand te brengen.

J.C. Kombrink werd directeur-generaal economie en financiën op het ministerie van defensie. Kombrink was sinds december 1972 Tweede Kamerlid geweest. In zijn nieuwe functie volgde hij zijn partijgenoot R. Meijerink op, die benoemd was tot secretaris-generaal op het departement van onderwijs en wetenschappen.

F.J. Goedhart, oprichter van de illegale krant het Parool en oud-lid van de Tweede Kamer, overleed begin maart op 86-jarige leeftijd. Van 1946 tot 1970 had hij zitting in de fractie van de PvdA in de Tweede Kamer, daarna nog twee jaar voor DS'70.

Op 1 September werd mevr. E.L. Herfkens benoemd tot Nederlands vertegenwoordiger in de raad van bewindvoerders van de Wereldbank. Zij was van 1981 tot 1990 lid van de Tweede Kamer.

Politieke Partij Radikalen (PPR)

Op 21 april hield de PPR haar congres in Amersfoort. Zij besloot zich binnen een jaar op te gaan heffen. Alle partijleden die daartegen geen bezwaar maakten zouden als lid van Groen Links worden ingeschreven. Partijvoorzitter A. van Ojik trad af en werd opgevolgd door K.W. van der Hoek, vice-voorzitter en Statenlid in Groningen. Van Ojik keerde meteen terug in het partijbestuur als secretaris publiciteit. Vice-voorzitter werd nu mevr. W. van der Vlist, raadslid en voormalig wethouder in Deventer. Op het congres hield het Eerste Kamerlid B. de Gaay Fortman een rede over 'De PPR, een erflater van de Nederlandse politiek?'. Daarin blikte hij niet alleen terug, maar keek ook vooruit en pleitte onder andere voor samenwerking tussen Groen Links en de PvdA.

Niet alle PPR-leden waren gelukkig met Groen Links. Een viertal vooraanstaande leden in Zeeland, waaronder het Statenlid C. van Waterschoot, trad uit de partij omdat ze Groen Links niet groen genoeg vonden. Van Waterschoot behield zijn zetel in de Provinciale Staten en

zou bij de verkiezingen in 1991 een onafhankelijke lijst aanvoeren.

personalia

Op 17 januari overleed mevr. J. van der Plaat, voorzitter van de PPR van 1985 tot 1988. Zij stond mede aan de basis van de Werkplaats basisinkomen, waarin politieke partijen, vakbonden en andere sociale bewegingen samenwerkten.

Pacifistisch Socialistische Partij (PSP)

De PSP leidde in 1990 feitelijk een stil bestaan in de schaduw van Groen Links. Op 24 maart kwam de partijraad bijeen om de resultaten van de gemeenteraadsverkiezingen te bespreken en een aantal huishoudelijke zaken te regelen. In november nam mevr. A. van Es afscheid van de Tweede Kamer, waarvan zij vanaf 1981 tot 1989 namens de PSP en sindsdien namens Groen Links deel van had uitgemaakt (zie 'Groen Links').

BVD

In juni werd bekend gemaakt dat een bestuurslid van de afdeling Wageningen door de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) en de Politieke Inlichtingendienst van de politie (PID) benaderd zou zijn om inlichtingen te verschaffen over wetenschappers en studenten aan de Landbouw Universiteit die kritisch stonden tegenover biotechnologie. De BVD ontkende dit feit.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

De RPF kan met tevredenheid terugzien op 1990. De Federatie vierde haar vijftienjarig bestaan met een feestelijke bijeenkomst en wist tevens haar positie te verstevigen bij de gemeenteraadsverkiezingen. De Reformatorische Politieke Jongerenorganisatie (RPJO) deed het goed en steeg boven de 1000 leden uit.

gemeenteraadsverkiezingen

De RPF streefde ernaar in zoveel mogelijk gemeenten met GPV en SGP in samenwerkingsverbanden deel te nemen aan de verkiezingen. In 1986 deed de RPF in ongeveer 60% van het totale aantal gemeenten waar zij aan de verkiezingen deelnam in combinaties mee, in 1990 in 77%. Van de drie partijen was de RPF dan ook het meest gericht op

samenwerking. Zo pleitte het Eerste Kamerlid E. Schuurman in het *Reformatorisch Dagblad* van 12 januari zelfs voor een confederatie van RPF, GPV en SGP. Een zelfstandig voortbestaan van de drie partijen zou de geloofwaardigheid van de christelijke politiek aantasten. Bij de verkiezingen behaalde de RPF 112 raadszetels. Ondanks dit gunstige resultaat verliep de collegevorming teleurstellend. De partij klaagde dat in een aantal gemeenten RPF en ook GPV en SGP door de machtspolitiek van het CDA buiten de colleges werden gehouden. Niettemin groeide het aantal RPF-wethouders met twee naar zes.

partijbijeenkomsten

Op 19 mei kwam de Federatieraad in Putten bijeen. De vergadering stond in het teken van het vijftienjarig bestaan van de RPF. Tijdens het ochtendprogramma kwamen huishoudelijke zaken aan de orde. Evenals het Federatieconvent stemde de Federatieraad in met een voorstel van het Federatiebestuur om de kascommissie af te schaffen, aangezien controle van de financiën ook al door een accountant geschiedde. Tijdens het feestelijke gedeelte van de vergadering werd het boekje *Christelijke politiek in een wereld zonder God* - geschreven door H. van Riessen - gepresenteerd, uitgegeven door de Marnix van St. Aldegonde Stichting, het wetenschappelijk studiecentrum van de RPF. 's Middags hielden Schuurman en P. Langelier (oud-voorzitter en mede-oprichter van de partij) toespraken waarin naast terugblikken werd ingegaan op de positie van de RPF nu.

Het Federatieconvent kwam op 22 September in Putten bijeen. Naast het model-programma voor de komende Provinciale Statenverkiezingen in 1991 stelden de afgevaardigden ook model-statuten voor de RPF-kiesverenigingen en een model-reglement voor de provinciale kontaktraden vast.

Een tweede Federatieraad werd op 24 november eveneens in Putten gehouden. Op deze vergadering werd een officieel begin gemaakt met de voorbereidingen voor de Statenverkiezingen. De Statenleden A. de Boer uit Overijssel en R. van Dam uit Gelderland hielden toespraken over provinciale taken. De raad hield ook verkiezingen voor het Federatie-bestuur. Nieuw gekozen werden D. van Arkel en D. Stellingwerf. Het Tweede Kamerlid M. Leerling sprak in zijn rede tot de Federatieraad over het milieu: hij meende dat de Kamer te weinig moed toonde bij het opleggen van milieumaatregelen aan de burgers. A. Rouvoet, directeur van de Marnix van St. Aldegonde Stichting, kondigde aan dat de RPF in 1991 een interne partijdiscussie zou gaan voeren over een reformatorisch-politieke visie op overheid, staat en maatschappij. De discussie zou gevoerd gaan worden aan de hand van

een in januari door de stichting uit te brengen nota. Een en ander zou eind 1991 met een congres over dit onderwerp moeten worden afgerond.

verwante instellingen en publikaties

De RPJO begon in 1990 een ledenwerfcampagne met als doel het overschrijden van de 1000 ledengrens, die de organisatie in aanmerking zou doen komen voor overheidssubsidie. De campagne die gevoerd werd onder het motto 'Op naar de 1000' sloeg aan en in oktober werd het gewenste aantal bereikt.

De Marnix van St. Aldegondestichting organiseerde op 10 maart in Putten een congres over het milieu. Leerling pleitte in zijn toespraak voor een sobere levensstijl onder christenen, omdat ook zij niet zelden onverantwoord omgaan met de schepping. Tijdens het congres presenteerde de Stichting de brochure *Om het beheer van de schepping*. De bundel bevat, naast een introductie in de milieuproblematiek van de hand van de redacteur R.M.M. Berns, de bijdragen van de inleiders op het congres: H. Jochemsen, G. van Dijk en M. Leerling.

De Marnix van St. Aldegondestichting publiceerde een gedenkbrochure ter gelegenheid van het 450ste geboortjaar van de naamgever van de Stichting, Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde. Het boekje werd geschreven door R. Kuiper.

De Stichting Kader en Vorming hield op 3 november in Putten een congres met de titel '1990, jaar van de betaalde arbeid voor de vrouw'. Leerling trok de aandacht van de pers met zijn uitspraak dat de emancipatie de gehuwde vrouw in negentiende-eeuwse toestanden dreigde te dringen. Hij vreesde dat in het toekomstige Europa het gezinsinkomen zou worden afgestemd op het tweeverdienersschap, met als gevolg dat de vrouw niet langer de keus zou hebben om zich geheel te wijden aan de zorgtaak in het gezin.

personalia

P. Langelier, de eerste voorzitter die de RPF had, nam op 21 januari afscheid van de Provinciale Staten van Groningen, waar hij sinds 1982 deel van uitmaakte. Op 16 juni kreeg de RPF haar tweede burgemeester, toen H. Visser werd geïnstalleerd als burgemeester van het Zeeuwse stadje Arnemuiden. J.P.M. Rietkerk was hem twee jaar geleden voorgegaan in de gemeente Genemuiden.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Voor de SGP was 1990 een rustig jaar. Een door het Hoofdbestuur ingestelde 'Commissie Toelichting Program van beginselen' ging zich bezig houden met het schrijven van een toelichting op het nieuwe beginselprogramma dat na veel discussie in november 1989 was vastgesteld. Bij de gemeenteraadsverkiezingen boekte de partij enige vooruitgang. Opvallend was bovendien de groei van de SGP-jongerenorganisatie, die haar ledental zag stijgen tot boven de 10.000 en daarmee de grootste politieke jongerenorganisatie in het land was geworden. Voor enkele rimpelingen in het bestaan van de SGP zorgde de Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen.

gemeenteraadsverkiezingen

Evenals voor GPV en RPF verliepen de verkiezingen van 21 maart voor de SGP gunstig. De partij zag haar totale aantal raadszetels stijgen van 297 in 1986 naar 314 in 1990. In 88 gemeenten nam de SGP zelfstandig deel, in 89 gemeenten werkte ze samen met GPV en/of RPF. Evenals het GPV schreef de SGP de behaalde winst onder andere toe aan de lage opkomst, die in het voordeel van 'principiële' partijen zoals de SGP zou zijn, die een trouwe achterban hebben. Het aantal staatkundig-gereformeerde wethouders nam licht toe tot 36.

Aan het einde van het jaar wierpen de Provinciale Statenverkiezingen van 6 maart 1991 hun schaduw reeds vooruit. In december leverde de vaststelling van de kandidatenlijst in Overijssel problemen op. Het provinciaal bestuur plaatste in samenwerking met de statenkringen G. Morsink bovenaan de lijst. Hij verdrong hiermee fractievoorzitter J.H. Wolterink - die reeds twintig jaar statenlid was - naar de tweede plaats. Omdat deze volgorde niet kon rekenen op de goedkeuring van het hoofdbestuur kwam Wolterink na overleg tussen alle betrokkenen uiteindelijk toch weer op de eerste plaats te staan.

Algemene Vergadering

De SGP hield haar Algemene Vergadering op 24 februari in Utrecht. De voorzitter van de Tweede Kamerfractie B.J. van der Vlies sprak de traditionele jaarlijkse rede uit, getiteld 'Al wisselen haar tonelen'. Tijdens de verkiezingen voor het Hoofdbestuur werden C.G. Boender en S. de Jong herkozen. K. van der Plas - zeventien jaar lid van het Hoofdbestuur - nam afscheid. Voor hem kwam H. Uil in de plaats. Verder stond op de agenda een voorstel van de kiesvereniging Tholen om artikel 12 van het Algemeen Reglement (handelende over de afvaardiging) zodanig te wijzigen dat grotere verenigingen meer

afgevaardigden naar de Algemene Vergadering zouden kunnen sturen. Het voorstel werd uiteindelijk verworpen. Aan de orde kwam verder de ,vraag van de kiesvereniging Woerden waarom concept-programma's voor de Tweede Kamerverkiezingen niet eerst worden voorgelegd aan de kiesverenigingen, zoals bij andere partijen gebruikelijk is. Voorzitter D. Slagboom antwoordde dat door het Hoofdbestuur ingestelde commissies de concept-programma's opstellen en dat bij de samenstelling van die commissies steeds werd gezorgd voor een inbreng vanuit de partij. Hij zegde toe dat in de toekomst de partij-inbreng vergroot zou worden. Het Hoofdbestuur zou echter de definitieve programma's blijven vaststellen.

De Banier

Het Hoofdbestuur stelde in zijn vergadering van 12 mei een nieuw reglement vast voor het partijblad *De Banier*. De opvallendste verandering was dat de naast de redactie bestaande redactiecommissie werd opgeheven. De redactie moest voortaan bestaan uit ten minste vijf personen, waaronder tenminste twee leden van het Hoofdbestuur. In de nieuwe redactie werden benoemd W.Chr. Hovius en J. Pijl (leden van het Hoofdbestuur), D. Nieuwenhuis (hoofd Partijbureau), Van der Vlies en M. de Bruyne (voorlichter Tweede Kamerfractie). Hovius bleef hoofdredacteur.

Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen

De Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen (een conservatieve vleugel binnen de partij) kon zich, ondanks aanpassingen die onder druk van de Stichting tot stand waren gekomen (zie hiervoor de kroniek van het *Jaarboek DNPP 1989*), niet verenigen met het nieuwe beginselprogramma van de SGP. Voor drie bestuursleden was dit aanleiding om uit de partij te stappen. Volgens artikel 5 van de statuten van de Stichting moesten bestuursleden echter ook lid zijn van de SGP. Het merendeel van de overgebleven bestuursleden wilde de statuten niet zodanig wijzigen dat de drie lid van het bestuur konden blijven. Bovendien zagen ze geen mogelijkheden de werkzaamheden van de Stichting voort te zetten, waarna zij besloten haar op te heffen. Een viertal (oud)-bestuursleden - waaronder de drie die uit de SGP getreden waren - richtte vervolgens een nieuwe stichting op met de naam 'Landelijke Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen'. In de statuten werd vastgelegd dat een absolute meerderheid van het bestuur

SGP-lid moest zijn. Niet-partijleden konden er voortaan wel deel van uitmaken. De nieuwe Stichting stelde zich ten doel het bevorderen van de staatkundig gereformeerde beginselen zoals omschreven in het SGP-beginselprogramma van 1918, voor het laatst gewijzigd in 1972. Het bestuur werd gevormd door P.H. op 't Hof, M. van Manen, L.J. Molenaar en M.J. Peters. Vooralsnog was slechts één van hen tevens lid van de SGP. De nieuwe Stichting zette het blad van haar voorganger - *In het SGspoor* - voort onder dezelfde naam. Ook het uiterlijk en de vormgeving veranderden niet. De meeste bestuursleden van de oude stichting zagen de nieuwe niet als een officiële voortzetting van hun bezigheden en lieten weten geen enkele verantwoordelijkheid te willen dragen voor het doen en laten van de nieuwkomer.

verwante instellingen en publikaties

Evenals vorig jaar boekte het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen (LVSGS)/SGP-jongeren in 1990 een spectaculaire ledenwinst. Tijdens de reformatische gezinsbeurs Wegwijs, die in oktober in Utrecht gehouden werd, overschreed de organisatie ruim de grens van 10.000 leden. In twee jaar tijd waren er maar liefst 6500 nieuwe leden bijgekomen. De partij zelf bracht haar populariteit bij jongeren in verband met het succes van het partijblad *Klik*, dat zich richt op jongeren van 12 tot 16. Op de gezinsbeurs presenteerde het LVSGS de brochure *De kleine kracht* van de hand van de voorlichtingssecretaris van de SGP M. Dankers. De publikatie - speciaal voor jongeren geschreven - behandelt de geschiedenis van de SGP vanaf haar oprichting tot aan de Tweede Wereldoorlog.

De Stichting Studiecentrum van de SGP (het wetenschappelijk bureau) hield op 27 april een congres met de titel 'Emancipatie als dwangbuis'. In november publiceerde het Studiecentrum het rapport *Levensbeëindigend handelen door artsen?!*, samengesteld door G. Holdijk, J. Mulder en W.L.H. Smelt, die een principiële ethische discussie over dit onderwerp bepleiten. Het Studiecentrum publiceerde tevens *Strafrechtspleging en reformatie* van de hand van F.W.J. den Ottolander.

De SGP-er L. van der Waal, lid van het Europees Parlement voor SGP, GPV en RPF, schreef de brochure *Enkele reis Den Haag - Brussel* over de Europese eenwording.

Ds. Kersten

Naar aanleiding van twee nieuw verschenen publikaties ontstond enige, discussie in de partij over de houding van de vroegere SGP-voorman

G.H. Kersten tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het eerste geschrift - Wachters op de muren van T.W. van Bennekom - beschrijft hoe de Gereformeerde gezindte reageerde op de opkomst van de nazi-ideologie en het nationaal-socialisme in Nederland. Het tweede was de dissertatie van W. Fieret - zelf lid van de SGP - getiteld *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948: een bibliocratisch ideaal*. Deze publikatie was voor het Hoofdbestuur aanleiding om in *De Banier* van 1 november een verklaring af te leggen waarin het constateerde dat Kersten 'ten diepste onvoldoende oog (heeft) gehad voor de gevaren van het nationaal-socialisme'. Over de zuivering in 1945 waarbij Kersten niet meer tot de Tweede Kamer werd toegelaten zegt de verklaring: 'De zuivering van ds. Kersten is in de partij door iedereen op zichzelf betreurd, tegelijkertijd door velen betwist en door anderen gebillijkt. De partij zelf kwam niet tot een definitieve uitspraak, hetgeen achteraf beschouwd moet worden betreurd'.

personalia

De fractievoorzitter van de SGP in de gemeenteraad van Genemuiden raakte in november in opspraak. Hij werd gearresteerd in afwachting van een onderzoek naar zijn betrokkenheid bij het verduisteren van tapijten uit de fabriek waar hij werkzaam was. De plaatselijke kiesvereniging royeerde hem als lid wegens zijn betrokkenheid bij deze zaak.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

Het jaar 1990 verliep nogal onrustig voor de VVD. Naar aanleiding van de wisseling in het politiek leiderschap van de partij kon op de algemene ledenvergadering in mei ternauwernood een bestuurscrisis worden voorkomen. Naast de discussie over het leiderschap van J. Voorhoeve werd er ook publiekelijk gedebatteerd over de koers van de VVD.

partijkoers

Begin januari gaf oud-vice-premier en voormalig minister van economische zaken G.M.V. van Aardenne in een interview in *Elsevier* te kennen dat de VVD weer een 'klassiek rechtse partij' moest worden, om de nederlagen bij de verkiezingen in 1989 te boven te komen. 'De fractie is te links. Linkser dan ons kiezersvolk' aldus Van Aardenne, die daaraan toevoegde dat de liberalen in het politieke midden 'niets te zoeken' hadden. Zijn uitlatingen leidden tot weerwerk van H.J.L.

Vonhoff. De Commissaris der Koningin in Groningen zag niets in Van Aardenne's voorstel om van de VVD 'een rechtse, conservatieve partij' te maken. Vonhoff pleitte voor een middenkoers van de VVD, zo mogelijk 'wat links van het midden'. In april ging G. Zoutendijk in *Liberaal Reveil*, het blad van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting - het wetenschappelijk bureau van de VVD - een stap verder door in navolging van de JOVD een fusie van de VVD met D66 aan de orde te stellen. 'Voor het intellectuele gehalte van het Nederlandse liberalisme zou dit wel eens een heilzame ontwikkeling kunnen zijn', zo meende de oud-voorzitter van de Eerste Kamerfractie van de VVD. Zoutendijk kreeg steun van het liberale oud-Tweede Kamerlid H. Jacobse, voorzitter van het Des Indes-beraad, en van een groep partijleden die in juni een manifest verspreidden onder de titel *Als het liberalisme u lief is*. Hierin werd expliciet gepleit voor een middenkoers van de VVD en een eventuele fusie met D66. Inmiddels had D66 laten weten hier weinig voor te voelen. Het gewezen Democratische Tweede Kamerlid E. Bakker, tevens deelnemer aan het Des Indes-beraad, bleef de VVD beschouwen als 'een partij van commissarissen.. Daar kun je toch niet op stemmen. Laat staan er mee fuseren' (*de Volkskant*, 17 mei 1990).

gemeenteraadsverkiezingen

Toen aan het begin van februari bekend werd dat de VVD in de opiniepeilingen van 22 Kamerzetels tot 16 zetels was teruggefallen en daarmee zelfs kleiner zou worden dan D66, wendde Voorhoeve zich in een brief tot het hoogste partijkader om deze een hart onder de riem te steken. 'We moeten ons niet laten ontmoedigen', aldus de partijleider, die de kiezers later opriep vooral erop te letten wat de VVD in hun eigen gemeente had bewerkstelligd. Voorhoeve's appèl mocht niet baten: vergeleken bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 verloor de VVD ruim 250 zetels. Ten opzichte van de Kamerverkiezingen van 1989 bleef de partij evenwel min of meer stabiel. In de media had Voorhoeve van tevoren aangekondigd geen consequenties uit dit verlies te zullen trekken: 'de Tweede Kamerfractie heeft mij in September tot voorzitter benoemd. Het lijkt me niet dat daar wijziging in hoeft te komen'.

partijraad 7 april

De partijraad van 7 april 1990 in Amersfoort stond vooral in het teken van de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen. Voorhoeve typeerde de resultaten als 'een meevallende tegenvaller'. Partijvoorzitter L. Ginjaar dacht dat het dieptepunt voor de liberalen nu wel was gepasseerd. Door

Vonhoff werd de beschuldigende vinger in de richting van Voorhoeve gewezen. Hij toonde zich teleurgesteld over het feit dat de VVD vóór de Tweede Kamerverkiezingen al voor het CDA had gekozen. Daarmee was 'de opening naar het midden van het politieke spectrum prijsgegeven. Dat heeft ons veel schade aangedaan'.

vertrek Voorhoeve

J.J.C. Voorhoeve, fractievoorzitter van de VVD sinds 1986, maakte op 30 april bekend af te treden als fractieleider, 'in het belang van de VVD'. De aanhoudende kritiek op zijn leiderschap gaf hierbij de doorslag. Na de uitkomsten van de gemeenteraadsverkiezingen was Voorhoeve al bereid geweest zijn functie ter beschikking te stellen, zo werd nu bekend, maar de Tweede Kamerfractie had haar vertrouwen in hem uitgesproken. Na een informeel gesprek met enkele leden van het Hoofdbestuur, die hem hadden gevraagd zich te beraden over zijn positie, besloot Voorhoeve echter alsnog zich terug te trekken. Bij de fractie, die op Koninginnedag speciaal bijeen was geroepen in Garderen, sloeg deze mededeling in als een bom. Een aantal leden bekritiseerde de handelwijze van het Hoofdbestuur, dat zich op het terrein van de fractie zou hebben begeven. Nadat de meningen van de leden waren gepeild werd uiteindelijk F. Bolkestein, oud-minister van defensie, bij acclamatie door de fractie als nieuwe voorzitter aangewezen. L.M.L.H.A. Hermans viel daarmee als mogelijke kandidaat uit de boot.

In de partijtop waren de meningen nogal verdeeld over deze machtswisseling. Oud-fractievoorzitter E.H.T.M. Nijpels vond het niet terecht dat Voorhoeve 'de rekening kreeg gepresenteerd' van wat er de afgelopen jaren bij de VVD was misgegaan. Hij bekritiseerde partijvoorzitter Ginjaar en de fractievoorzitter van de VVD in de Eerste Kamer, D. Luteijn, die volgens hem net zo verantwoordelijk waren als Voorhoeve.

De voorganger van Nijpels, H. Wiegel, nam partijvoorzitter Ginjaar echter in bescherming en steunde nadrukkelijk Bolkestein als de nieuwe politieke leider. Tegelijkertijd liet hij onduidelijkheid bestaan over zijn mogelijke rentree in de nationale politiek.

Op Voorhoeve's vertrek volgde in de media en in de partij zelf een uitvoerige discussie over de rol van het Hoofdbestuur en in het bijzonder van partijvoorzitter Ginjaar. Op de persconferentie waarop het nieuws bekend werd gemaakt, had Ginjaar Voorhoeve's toewijding uitbundig geprezen - 'dat was *klasse*, mijnheer Voorhoeve'. Geleidelijk aan begon het er echter op te lijken dat Ginjaar zelf een prominente rol had gespeeld bij het opstappen van Voorhoeve. Op 2 mei kwamen de

voorzitters van de kamercentrales bijeen. Op deze vergadering gaf Ginjaar opening van zaken en wist hij zich van de steun van bijna alle voorzitters te verzekeren. Ook vond er overleg plaats tussen Hoofdbestuur en Kamerfractie waardoor de getroubleerde verhouding tussen beide organen weer opklaarde.

De nieuwe fractievoorzitter F. Bolkestein werd in 1978 lid van de Tweede Kamer. Voordien was hij werkzaam bij de Shell. Van 1982 tot 1986 was hij staatssecretaris van economische zaken. Bij zijn aantreden als fractievoorzitter kondigde hij aan een zelfde koers als zijn voorganger te willen volgen, gebaseerd op het verkiezingsprogram. 'Begrippen als 'links' en 'rechts' slaan (daarbij) als een tang op een varken'. Door de VVD-top werd met klem ontkend dat Bolkestein niet meer dan een 'tussenpaus' zou zijn, in afwachting van de terugkeer van Wiegel in de landelijke politiek. Voorhoeve, die in 1982 lid van de Tweede Kamer was geworden en daarvoor enkele jaren directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting was geweest, bleef tot het einde van het jaar deel uitmaken van de Kamerfractie. Met ingang van 1 januari 1991 werd hij directeur van het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'. Naar aanleiding van de wijze waarop Voorhoeve door Bolkestein was vervangen bedankten de echtgenote en twee zoons van de ex-fractievoorzitter als lid van de VVD.

algemene ledenvergadering

De algemene vergadering die op 18 en 19 mei in Zwolle werd gehouden stond geheel in het teken van de gang van zaken rond het vertrek van Voorhoeve. De afdeling Roermond had de toon gezet door op 11 mei een motie van wantrouwen aan te nemen, gericht tegen partijvoorzitter Ginjaar en het Hoofdbestuur. Op de tumultueuze avondbijeenkomst werd zware kritiek geuit op het Hoofdbestuur. Een interventie van oud-partijleider Wiegel die 'rancune' en een 'verziekte sfeer' constateerde mocht niet baten. Een motie waarin Ginjaar werd gevraagd om in het najaar van 1990 op te stappen, werd op het allerlaatste moment ingetrokken, nadat het Hoofdbestuur een klemmend beroep op de vergadering had gedaan om alle moties in te trekken. In ruil daarvoor beloofde het Hoofdbestuur de geuite kritiek ter harte te zullen nemen. Een motie om een commissie van wijze personen in te stellen die moest helpen de eenheid in de partij te herstellen, werd met grote meerderheid verworpen. Het Hoofdbestuur zag hierin een signaal dat het nog over voldoende vertrouwen beschikte.

Nu de bestuurscrisis op het laatste moment was afgewend kon de vergadering zich op de andere agendapunten richten. Ze ging akkoord

met het voorstel van het Hoofdbestuur om 'op termijn' een betaalde partijvoorzitter aan te trekken. De huidige voorzitter Ginjaar oefende de functie in zijn vrije tijd uit, maar had al eerder laten weten zelf niet de eerste professionele voorzitter van de VVD te willen zijn. Ook werd ingestemd met een contributieverhoging, die de met ledenverlies kampende VVD van extra inkomsten moest voorzien.

buitengewone algemene vergadering

Op een buitengewone algemene vergadering op 8 September werd een aantal organisatorische zaken behandeld die in mei wegens tijdgebrek niet meer aan de orde waren gekomen. Op aandringen van het bestuur van de Vereniging van Staten- en Raadsleden stemde de vergadering in met het voorstel om de raads- en Statenleden en burgemeesters en Commissarissen der Koningin van de VVD door een jaarlijkse toeslag op hun partijcontributie automatisch lid te maken van deze vereniging. Ook werden reglementswijzigingen aanvaard die onder andere de vergaderingen van de partijraad in beginsel openbaar maken. Met betrekking tot de reglementen voor de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer werd onder meer besloten de speciale verkiezingsraad op te heffen, waardoor de procedure aanmerkelijk zouden worden verkort.

partijraad 22 September

Op 22 September, na Prinsjesdag, kwam de traditionele partijraad bijeen om de Troonrede en de Miljoenennota te bespreken. VVD-leider Bolkestein verweet het CDA dubbelhartigheid. Hij meende dat met name CDA-fractievoorzitter Brinkman nu wel kritisch kon zijn over de nieuwe rijksbegroting, maar tegelijk zelf volop verantwoordelijk was voor de financiële en economische situatie. De financieringsplannen van minister Kok waren in zijn ogen ondeugdelijk en het CDA was hieraan medeplichtig.

commissie Nord

In 1990 werden diverse 'themapaden' gehouden, waar de achterban kon discussiëren over onderwerpen als Oost-Europa en ruimtelijke ordening. Op basis van de uitkomsten van deze gedachtenwisseling diende een 'hoofdlijnennota' te worden opgesteld die in 1992 aan de algemene vergadering moest worden voorgelegd. Op de algemene vergadering in mei werd echter besloten de discussie te versnellen. Een Commissie Hoofdlijnen werd ingesteld die als opdracht kreeg een aanzet te geven 'voor het liberale antwoord op actuele maatschappelijke vraagstukken'.

Voorzitter werd het oud-lid van het Europese Parlement mr. H. Nord. In deze breed samengestelde commissie hadden onder andere Van Aardenne en Vonhoff zitting.

Het rapport van de commissie, dat als uitgangspunt zou dienen voor het verkiezingsprogramma 1994-1998, werd in november onder de titel *Ongebroken lijnen: een liberaal perspectief* aan het Hoofdbestuur aangeboden. Met deze titel heeft de commissie 'de historische continuïteit van het liberalisme willen onderstrepen', aldus Nord. In de ontwikkelingen in Oost-Europa zag het manifest het bewijs van de liberale stelling dat vrijheid ondeelbaar is: '(individuele) politieke en economische vrijheid gaan hand in hand'. De commissie typeerde het huidige politieke krachtenveld als een driehoek, waarin de christen-democratie, de sociaal-democratie en de liberaal-democraten elk een eigen positie innemen. Het feit dat het CDA naar believen kon uitmaken met welke partij het wenste te regeren werd een 'ongezonde toestand' genoemd, waarmee de deur naar een coalitie met de PvdA op een kier werd gezet. Fractievoorzitter Bolkestein deed mee dat zijn fractie zich nagenoeg geheel in het stuk kon vinden. De nota werd vervolgens ter bespreking aan de partij voorgelegd. Tot 1 februari 1991 kregen afdelingen en kamercentrales gelegenheid bij de hoofdstukken resoluties in te dienen. De tekst zelf was niet amendeerbaar. De buitengewone algemene ledenvergadering van 5 en 6 april 1991 zou zich ten slotte over het rapport en de resoluties buigen.

verwante instellingen en publikaties

De 'Organisatie Vrouwen in de VVD' hield haar jaarlijkse congres op 9 en 10 februari in Lunteren met het thema 'de actieve vrouw'.

De JOVD sprak zich tijdens haar congres op 16 en 17 juni in Haren uit vóór commercieel draagmoederschap. Kunstmatige inseminatie diende volgens het congres ook bij homo-paren te zijn toegestaan. Op het najaarscongres van 17 en 18 november stond de ontwikkelingssamenwerking centraal.

De Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, publiceerde in 1990 onder andere het rapport *De liberale speurtocht voortgezet*, als vervolg op het geschrift *Liberalisme: een speurtocht naar de filosofische grondslagen* dat in 1988 gepubliceerd was. Op 15 September vierde de Haya van Somerenstichting, de vormings- en scholingsinstelling van de VVD, haar 15-jarig bestaan met een symposium over sociale vernieuwing.

personalia

Op 1 april koos E.H.T.M. Nijpels voor het burgemeesterschap van Breda na dertien jaar voor de VVD in de landelijke politiek actief geweest te zijn als Tweede Kamerlid, lijsttrekker, fractievoorzitter en minister. Bij zijn vertrek zei hij geen tweede Wiegel te willen worden, die 'van de zijlijn' de ontwikkelingen binnen de VVD becommentarieert. In mei werd F.H.G. de Grave, sinds 1982 lid van de Tweede Kamerfractie van de VVD, wethouder van financiën en locoburgemeester van Amsterdam. De Grave was van 1977 tot 1979 voorzitter van de JOVD.

Op 1 juni benoemde het kabinet de vice-fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer, L.M.L.H.A. Hermans, tot burgemeester van Zwolle. H. Dijkstal volgde hem op als vice-voorzitter van de VVD-fractie. Op 23 februari overleed het lid van de Raad van State mevr. A. Kappeyne van de Coppello na een langdurige ziekte. Van 1971 tot 1981 was zij Tweede Kamerlid voor de VVD; van 1982 tot 1986 staatssecretaris van emancipatiezaken in het eerste kabinet-Lubbers.

F. Portheine, Tweede Kamerlid van 1963 tot 1981, overleed op 17 april aan de gevolgen van een verkeersongeval.

'VLEUGELLAM'

Het conflict in DS'70, voorjaar 1975

W. Drees*

"Bijna even bruin bakten de vier DS'70-kamerleden het (Berger, De Brauw en de beide Keunings). Zij bedankten omdat zij het niet eens waren met hun fractie- en lijstaanvoerder Drees jr.. Ik begrijp dat niet; dan kies je toch een andere voorzitter?".¹

In het voorjaar van 1975 vond in de partij Democratisch Socialisten '70 (DS'70) een conflict plaats dat een breuk in de Tweede Kamerfractie en hoofdbestuur (HB) tot gevolg had. Voor de (politieke) buitenwereld een onbegrijpelijke en onverwachte gebeurtenis, voor insiders - zoals auteur dezes - het gevolg van een aantal van meet af aan bestaande wrijvingen. Een tweetal lonten leidde tot de ontploffing. Vanaf de oprichting in april 1970 bestonden er in DS'70 twee vleugels met eigen politieke en strategische inzichten: de vleugel-Goedhart en de vleugel-Van Stuyvenberg - de eerste lont. De tweede werd gekenmerkt door partijgenoten die zich op de een of andere manier gekwetst voelden. Meestal ging hier het verlies van een functie of het niet krijgen van een verwachte positie aan vooraf. Als gevolg hiervan dreigden zij de partij te verlaten of zegden daadwerkelijk hun lidmaatschap op. Geen vreemd verschijnsel in de politiek.² Een aantal voorbeelden dat deze twee lonten kenmerkt - 'straws in the wind' voor de naderende uitbarsting - wordt in hoofdstuk 1 genoemd.

In het tweede hoofdstuk wordt de ontploffing zelf beschreven, die veroorzaakt werd door meningsverschillen over de politieke strategie en

*Dr. W. Drees was lijsttrekker van DS'70 bij de Kamerverkiezingen in de jaren zeventig; voorzitter van de Tweede Kamerfractie in het voorjaar van 1971 en van 1973 tot 1977; en minister van Verkeer en Waterstaat in het kabinet-Biesheuvel (1971- 1972). Bij het schrijven van dit artikel werd veel hulp verleend door drs. J. Pfaff, historicus te Nijmegen.

omtrent het presentatiebeleid (gebruik van eigen zendtijd), dat tot persoonlijke gekwetstheid leidde. De op deze gebieden gebleken verschillen van inzicht waren voor een aantal DS'70-ers de befaamde druppel.

Afgezien van het jaarverslag van het HB is er over dit conflict weinig geschreven.³ Van dit verslag is hier gebruik gemaakt, evenals van notulen van vergaderingen van Kamerfractie, Dagelijks- en Hoofdbestuur en Partijraad - alle in depot bij het DNPP - en een enkele maal van dag- en weekbladartikelen. Wanneer het een persoonlijke interpretatie betreft, blijkt dit uit de tekst.

1. Op zevenmijlslaarzen door DS-70, 1970-1974

1.1 De politieke vleugels

Een muis heeft dezelfde organen als een olifant. Klein was DS'70, maar met een vergelijkbare organisatie als grote partijen. En ze beschikte - gelijk vleermuizen - over vleugels.

DS'70 werd in het voorjaar van 1970 opgericht door A. van Stuyvenberg en andere sociaal-democraten, die zich door het optreden van Nieuw Links genoodzaakt achtten de PvdA te verlaten. Zij meenden dat de moederpartij de weg van het democratisch-socialisme verlaten had door meer voor polarisatie en radicalisme te kiezen. Zij zagen zichzelf als de hoeders van de erfenis die de PvdA achterliet.

F.J. Goedhart zat voor de PvdA in de Tweede Kamer. Hij brak een maand na de oprichting van DS'70 met de PvdA op punten van vooral buitenlands politieke aard. Vervolgens vormde hij met W.J. Schuitemaker en Ph. van Veenendaal-van Meggelen een eigen fractie vanaf mei 1970. De fractie-Goedhart was het eerste jaar het politieke front van DS'70.⁴

Door het ontstaan van DS'70 vanuit deze twee 'bloedgroepen' (weliswaar beide afkomstig uit de PvdA, maar om verschillende redenen gebroken) werd de kiem gelegd voor de twee vleugels rond Goedhart en Van Stuyvenberg. Goedhart volgde de regel: 'les ennemis de mes ennemis sont mes amis' en bestreed frontaal een ieder met wie hij brak of overhoop lag. Tegelijkertijd stond Goedhart sympathiek ten aanzien van autoritaire regimes zoals die in Griekenland en Taiwan, zolang die met hem zijn aversie van het communisme deelden. Voorts overschatte Goedhart de positie van DS'70 na de verkiezingsuitslag van april 1971, waardoor de neiging ontstond te willen overvragen in onderhandeling met andere politieke partijen in de kabinetsformatie. De groep-Van Stuyvenberg voelde zich de erfgenamen van het door de PvdA in de jaren vijftig en zestig voorgestane rustige, ontradicalseerde

democratisch-socialisme.⁵ In tegenstelling tot de vaak – vooral jegens de PvdA - polariserende toon van de groep-Goedhart, huldigde Van Stuyvenberg en de zijnen het 'equidistantie'-principe ten opzichte van andere politieke partijen. Dictatoriale systemen, links en rechts, werden in gelijke mate veroordeeld. Ten aanzien van de eigen machtspositie stond deze groep meer met beide benen op de grond: politieke onderhandeling is een spel van geven en nemen.

Geen van beide vleugels ging in 1971-72 al over tot echte factievorming. De groep die zich om Van Stuyvenberg schaarde was de meest stabiele en omvatte onder anderen W. Drees, Van Veenendaal, S. Taveré en R. Nijhof. De groep-Goedhart was meer een 'duiventil', in die zin dat sommigen de partij vrij snel verlieten en dat anderen slechts inzake enkele kwesties tot die groep behoorden.⁶ Diverse partijgenoten die in 1975 DS'70 zouden verlaten, leunden dan weer tegen Goedhart, dan weer tegen Van Stuyvenberg aan. J.C. Wilmans en A. Heertje vormden, nadat Goedhart in 1974 de partij verliet, in het HB een soort 'front' van de Goedhart-vleugel. Tot slot: niet alleen politieke overtuiging, ook persoonlijke vriendschap droeg soms bij tot een plaatskeuze.

Hoewel er in 1970 tussen Goedhart (fractievoorzitter) en Van Stuyvenberg (partijvoorzitter) goed werd samengewerkt bij het opstellen van het verkiezingsprogramma, lag in deze vroegtijdige tegenstelling en - aanvankelijk latente - groepsvorming, één van de oorzaken van het conflict.⁷

1.2 Gebruik van eigen zendtijd

Voor de Tweede Kamerverkiezingen van april 1971 kreeg DS'70 t.v.-zendtijd. Met behulp van Sascha Taveré (adviseuse van Drees) en Peter Venema - beiden mediadeskundigen - concentreerden scheidend fractievoorzitter Goedhart en lijsttrekker Drees zich op één issue: ombuigingen op rijksuitgaven. De t.v.-uitzending was een succes: reacties in de pers, debat en - bovenal - voor het eerst een goede plaats in de opiniepeilingen. Een eigen stabiele aanhang werd er niet door gekregen, getuige de herkomst van de kiezers die DS'70 in april acht zetels schonken.⁸

Nadat Drees minister was geworden in het kabinet-Biesheuvel (1971-1972) nam een mediacommissie de verantwoordelijkheid voor de presentatie van de partij in eigen zendtijd op zich. De nadruk kwam nu te liggen op recente speeches in de Kamer en op sfeertekening binnen de partij, niet op een uitgewerkte aanpak van één probleem. Zo vervaardigde deze commissie een uitzending met beelden van congresafgevaardigden die broodjes afhaalden bij het buffet. Ruud Nijhof, de latere

fractievoorzitter, zou dit 'de boerenbruiloft' noemen.

In 1974 werd één uitzending onder leiding van Drees gemaakt. Dit gebeurde nadat de druk tot wijziging van het gebruik van de eigen zendtijd begon toe te nemen. Deze uitzending stond in het teken van aanstaande zelfstandigheid van Suriname en de politiek van het kabinet-Den Uyl, die een vlucht van de Surinaamse bevolking naar Nederland stimuleerde. Deze politiek betrof de ruime toepassing van de Algemene Bijstandswet en de toekenning van nationaliteit op basis van de woonplaats op het moment van soevereiniteitsoverdracht, in plaats van op basis van een peildatum in het recente verleden. DS'70 wees erop dat Suriname een 'ontvolkt' land dreigde te worden, waardoor een redelijke economische basis teloor zou gaan en er een machtsvacuüm zou ontstaan. Ook het kabinet-Den Uyl had in de oriënteringsnota Ruimtelijke Ordening gesteld "dat Nederland geen immigratieland mag zijn".⁹

De uitzending vond plaats op 18 September. Hoewel het nieuws van de dag werd beheerst door de Japanse terroristen in de Franse ambassade, trok de uitzending van DS'70 belangstelling bij pers, politici en publiek. Het verschil in opvatting over het gebruik van zendtijd zou in 1975 eveneens een oorzaak van de breuk zijn.

1.3 De teleurstelling van Goedhart

Een nieuwe fractie vergadert gewoonlijk de eerste keer met alle niet-terugkerende leden. Op voorstel van Schuitemaker en Van Veenendaal-van Meggelen werd de oud-fractievoorzitter niet uitgenodigd voor het eerste beraad van de nieuwe DS'70-fractie. Volgens hen zou Goedhart de bijeenkomst te zeer domineren. Tijdens die vergadering kwam het voorzitterschap van de adviescommissies van de fractie ter sprake. Goedhart had al eerder laten doorschemeren het voorzitterschap van de fractieondersteunende adviescommissie Buitenlandse Zaken te ambiëren. De meerderheid van de fractie stond echter op het standpunt, dat het fractielid dat op het desbetreffende terrein woordvoerder is ook voorzitter dient te zijn. Drees kreeg tot taak Goedhart over beide beslissingen in te lichten. De drager van de boodschap had Goedhart terwille willen zijn. Nu werd hij door de ontvanger als voorstander van de inhoud gezien.

Een andere teleurstelling kreeg Goedhart te verwerken door de niet-coöperatieve houding van het HB bij het verkrijgen van een eventuele zetel in de Eerste Kamer. Een senaatszetel kon DS'70 alleen krijgen indien DS'70 de steun zou krijgen van, bijvoorbeeld, de KVP (DS'70 zelf had onvoldoende leden in de Provinciale Staten). Van Stuyvenberg c.s. achtten een band met één andere partij onwenselijk en weigerden

die steun te vragen.

Deze teleurstellingen hebben in de beginfase van DS'70 tot een zekere afstand geleid tussen Goedhart en zijn opvolger Drees, hetgeen bijdroeg tot verdere vleugelvorming en tegenstellingen.

1.4 Fractievoorzitter J.J.A. Berger

Als oud-Tweede Kamerlid, oud-partijsecretaris, en burgemeester van Groningen was J.J.A. Berger een prominent lid van de PvdA toen hij in februari 1971 naar DS'70 overkwam. Goedhart en Van Stuyvenberg hadden in de zomer van 1970 gepoogd hem naar de partij te halen. Berger ging op dat moment niet in op het aanbod lijsttrekker van DS'70 te worden. Pas tijdens het eerste politieke congres van DS'70 werd Berger lid, waarna hem alsnog een derde plaats op de kandidatenlijst werd toebedeeld.

Na de verkiezingen werd DS'70 op grond van de behaalde acht zetels partij in de informatie onder leiding van P.A.J.M. Steenkamp (KVP). Hoewel de partij twijfelde over deelname aan een kabinet (zij wenste eerst parlementaire ervaring op te doen), trad DS'70 toch samen met de ARP, KVP, CHU en VVD tot de vijf-partijen-coalitie toe. Het regeerakkoord kwam uiteindelijk op heel wat punten (zoals bijvoorbeeld met betrekking tot het milieu, de ombuigingen op de overheidsuitgaven en de ruimtelijke ordening) tegemoet aan haar wensen, wat een definitieve beslissing tot deelname vergemakkelijkte.

De formatie kwam tijdens Steenkamps werkzaamheden wel eens ter sprake. Met instemming van W.J. Geertsema (VVD) polste Drees Berger voor de moeilijke (gezien de conflicten over Roolvinks loonpolitiek) portefeuille van Sociale Zaken. Berger stelde zich echter niet beschikbaar. Hij werd fractievoorzitter nadat Drees minister van Verkeer en Waterstaat in het kabinet-Biesheuvel was geworden.

Berger genoot van zijn functie en van de samenwerking met de voorzitters van de andere regeringsfracties. Een kleine fractie die tot de regerende coalitie behoort, heeft meer invloed dan een grote in de oppositie. Berger was voorstander van een strak loon- en prijsbeleid als breekijzer van de hoge inflatie. Hoewel hierover tijdens onderhandelingen over het regeerakkoord afspraken werden gemaakt (zo zou niet eerder worden ingrepen in de lonen en prijzen dan in 1973, maar eerst de spanning op de arbeidsmarkt worden aangepakt door onder andere verlaging van de overheidsuitgaven) die door DS'70 waren onderschreven, bleef Berger op spoedig ingrijpen hameren. In het voorjaar van 1972 schreef hij hierover een brief aan Biesheuvel, zonder ruggespraak met Drees en tevens tegen diens wens in.

In de eerste helft van 1972 deelde Berger (tijdens het opvoeren van de

druk op Drees en De Brauw om in het kabinet voor een strakker loonbeleid in 1972 te pleiten) mede, dat zijns inziens Biesheuvel een breuk in het kabinet niet zou tolereren. Als de DS'70-bewindslieden met hun portefeuilles zouden dreigen zou, aldus Berger, Biesheuvel hen naar het Catshuis terughalen voordat zij zelfs de marechaussee bij de uitgang van het park hadden bereikt. Dat Bergers opvatting ietwat overdreven was, bleek enkele maanden later. De breuk in het kabinet, zomer 1972, was daarom voor hem een schok. Het ultimatum van Biesheuvel-Nelissen achtte hij even onuitvoerbaar als de beide ministers van DS'70.¹⁰

1.5 De campagne van herfst 1972

Toen de vier andere regeringsfracties zich wel achter het ultimatum stelden, werd de breuk in de coalitie onherstelbaar. Het rompkabinet-Biesheuvel ontbond de Tweede Kamer. DS'70 zat niet om vervroegde verkiezingen te springen. De partij kende weinig leden (circa 1900), had weinig financiële middelen en een weinig duidelijk imago. Getracht werd om er het beste van te maken. M.L. de Brauw werd campagne-leider van DS'70, Drees wederom lijsttrekker - ondanks twijfels bij Goedhart, die liever Berger had gezien. Goedhart was lid van de commissie, belast met het opstellen van de concept-kandidatenlijst. Bij de Kamerverkiezingen van 1972 behaalde DS'70 zes zetels, twee minder dan het jaar daarvoor. Uit peilingen bleek dat het DS'70-electoraat weinig binding met de partij had.¹¹

Tijdens de campagne waren vanuit de partij soms divergerende geluiden te horen. Op een vraag van een journalist van *Het Parool* over de houding ten opzichte van een eventueel 'progressief kabinet, antwoordde Drees dat die normaal, zakelijk zou zijn: het door de lijn-Van Stuyvenberg gehuldigde standpunt van 'equidistantie'. De Brauw en enkele anderen bleken hierover geïrriteerd. Het liet volgens hen de weg naar de PvdA open.

Op de partijraad gehouden direct na de verkiezingen stelde Goedhart Drees verantwoordelijk voor het geleden verlies. Hij vond enerzijds dat DS'70 haar ijzersterke positie van april 1971 - toen zonder DS'70 geen meerderheidskabinet geformeerd kon worden - niet had uitgebuit in het regeerakkoord, anderzijds dat Drees enkele voor het publiek pijnlijke maatregelen had genomen. Goedhart was van mening dat Berger politiek voorman van de partij moest worden. In zijn repliek wees Drees erop dat DS'70 als nieuwkomer in april 1971 wellicht te gul begiftigd was door de kiezers en in de onderhandelingen veel had bereikt, maar dat Goedhart de positie van DS'70 altijd overschat had. "Goede ideeën zullen binnen een intelligente democratie op den duur zegevieren".¹²

1.6 Fractievoorzitterschap

Voorafgaand aan het eerste beraad van de nieuwe fractie kwamen Drees en Berger bijeen. Drees stelde voor dat Berger, althans tijdens de (in)formatie, voorzitter van de fractie zou blijven. Drees verwachtte overleg tussen de 'oude vijf'. Volgens hem kon beter Berger daaraan deelgenoot zijn om bij mislukking elke indruk te vermijden, dat dit veroorzaakt zou zijn door bitterheid of rancune van de kant van Drees. De overige vier fractieleden (De Brauw, Van Veenendaal, S. en K.A. Keuning) stemden met dit voorstel in. Het overleg tussen de 'oude vijf' strandde evenwel en in mei 1973 kwam het kabinet-Den Uyl tot stand. Binnen DS'70 en onder de andere fractieleden rees de vraag of Berger fractievoorzitter zou moeten blijven. Het is in Nederland de gewoonte dat de lijsttrekker na de verkiezingen fractievoorzitter wordt. Na ampele discussie in de fractie werd - conform het brede gevoelens daaromtrent in de partij - gevoegd bij de kennis dat Bergrers gezondheid sinds augustus 1972 matig tot slecht was - na de formatie Drees tot voorzitter gekozen. Een wisseling van de wacht die Berger, die deze functie met veel inzet en affiniteit vervuld had, menselijkerwijs niet onberoerd liet.

1.7 A. Heertje

Vanaf de zomer van 1973 begon A. Heertje in het opinieweekblad *Accent* met aanvallen op de fractievoorzitter en op elementen van het fractiewerk (en daarmee op het programma). De aanvallen begonnen vrij abrupt en waren nogal eigenaardig, omdat Heertje lid van het HB was (in 1974 zou hij tevens lid van de Noordhollandse Staten worden). Een vergadering van het HB lijkt de beste plaats voor kritiek op het functioneren van fractie en haar voorzitter. Het programma was voorheen nooit door Heertje bekritiseerd. De Brauw, die in het voorjaar van 1973 partijvoorzitter was geworden, had de *Accent*-artikelen in het HB moeten bespreken. Voorzover het HB de zijde van de fractie koos - en dat leek plausibel - zou het HB aan Heertje kunnen vragen zijn aanvallen te staken. Als hij doorging zou het HB publiekelijk steun aan de fractie kunnen uitspreken. De Brauw vond de artikelenserie daarvoor echter te onbelangrijk. Hij zei tegen Drees het op zich te waarderen dat Heertje 'openlijk' opereerde. De Brauw deelde voorts mede dat Heertje informatie ontving van Berger en dat Goedhart bij hem (De Brauw) er nog immer op aandrong Berger weer fractievoorzitter te maken.

Drees onthield zich van enige openlijke repliek, in *Accent* of elders. Hij was bereid het werk van de fractie binnen het HB te verdedigen, maar het leek hem onpraktisch indien leden van de fractie publiekelijk met leden van het HB zouden debatteren. Wel reageerde hij als Heertje

anderen aanviel, waarvan een voorbeeld.

Bij de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1974 wees Heertje er publiekelijk op, dat de PvdA in Amsterdam een man kandideerde, die zich anti-semitisch had uitgelaten. Heertje concludeerde dat joden daarom geen lid meer konden zijn van zo'n partij. Op een vraag van *Het Parool* of dit het officiële DS'70-standpunt was, antwoordde Drees ontkennend. DS'70 maakte geen onderscheid tussen joden en anderen: indien er fundamentele bezwaren bestonden tegen de PvdA gold dit voor een ieder. Er waren echter nog steeds hoogstaande (ook joodse) mensen lid van de PvdA en daarom kon men deze partij moeilijk als antisemitisch 'angehaucht' beschouwen. Arnold Heertje toonde zich gekwetst. Ook hij trad in maart 1975 uit het HB, bedankte later voor het lidmaatschap van DS'70... en keerde in 1976 terug tot de PvdA. De oorsprong van de campagne die Heertje in 1973 en 1974 tegen Drees voerde is niet geheel duidelijk. Elders is eveneens gesignaleerd dat de communicatie zowel binnen als buiten DS'70 met Heertje regelmatig tot felle en onoverbrugbare meningsverschillen aanleiding gaf.¹³ Wellicht is een verklaring dat Heertje na de breuk in het kabinet-Biesheuvel zijn rol als economisch adviseur van de DS'70-fractie (Berger) kwijtraakte, als gevolg van de terugkeer van Drees (eveneens econoom) in de fractie.

1.8 'Nixon schoelje'

In 1973 kwam in de Verenigde Staten het onderzoek naar de rol van president Nixon in het 'Watergate'-schandaal op gang. S. Ervin, voorzitter van de senaatscommissie 'on presidential campaign activities', zei op 2 juli: "President Nixon is de grootste onderdrukker in de geschiedenis van het Amerikaanse presidentschap".¹⁴ In die tijd sprak Drees voor een partijcongres in Arnhem. Met een verwijzing naar ideeën binnen de PvdA over het kiezen van een staatshoofd of een premier, merkte hij op dat - zie de Verenigde Staten - een 'schoelje' aan de macht kan komen. In de pauze werd hij door leden van het HB op de vingers getikt. Zij zeiden dat congresgangers zich zorgen maakten over de geuite kritiek op de Amerikaanse president. Drees wees op het oordeel in de Verenigde Staten zelf en in serieuze Europese kranten. Aangezien de geschrokken HB-leden evenmin met ontlastende argumenten kwamen, zag hij geen reden zijn kritiek op Nixon terug te nemen.

Tijdens de daarop volgende fractievergadering deed De Brauw mee ongerustheid onder partijgenoten te hebben bespeurd. Rotterdamse partijgenoten vreesden voor een terugslag in hun zaken met Amerikanen. DS'70 was volgens De Brauw altijd pro-Amerikaans

geweest en Drees' uitspraken leidden tot een ongewenste associatie met het kritische, linkse blok. Tevens had Nixon Israël gesteund tijdens de Yom Kippur-oorlog. Drees en andere critici van Nixon raakten niet door deze argumenten overtuigd. Zij meenden dat Nixons inbraak in het verkiezingskwartier van de Democraten geenszins door zijn goede daden kon worden gerechtvaardigd. Voorts vonden zij dat DS'70 meer verwant was met het 'andere' Amerika dan aan het duo Nixon-Agnew.

1.9 Benzinedistributie

De Arabische olieboycot bracht het kabinet er aan het einde van 1973 toe om een distributie van benzine voor te bereiden. De fractie van DS'70 stond positief ten aanzien hiervan en bracht dit standpunt ook in de openbaarheid. Op 3 januari 1974 besprak het HB eventuele distributie. Drees stond op het punt op vakantie te gaan en was niet aanwezig. Hij werd gebeld toen enkele HB-leden voorstelden een persbericht uit te geven met een uitspraak tegen distributie. Drees ontraadde zo'n standpunt en zo'n publikatie. Omstreeks middernacht werd desondanks met zeven tegen vier (nogal wat leden van het HB waren reeds vertrokken) besloten tot het uitgeven van het persbericht. Op 24 januari 1974 vergaderde het HB met de fractie onder andere over deze affaire. Berger wees erop dat uitspraken die ingaan tegen de fractie, risico's scheppen voor de partij. Enkele HB-leden stelden dat het hun bedoeling was om 'prettige' publiciteit te krijgen en niet om een tegen de fractie gericht signaal af te geven; anderen vonden dat het HB recht had op een eigen mening. Tegenstanders van het handelen van het HB noemden het persbericht 'een harakiri-poging'. Afsproken werd dat "in extremis HB en fractie zich het recht voorbehouden een uitspraak te doen die afwijkt van elkaar. Onder 'in extremis' vallen normaliter niet actuele gebeurtenissen en gebeurtenissen waarbij electorate overwegingen of tijdsfactoren een rol spelen".¹⁵

1.10 Besluit tot besluitvorming

Na de nederlaag bij de Staten- en de gemeenteraadsverkiezingen in het voorjaar van 1974, stelde Heertje - in navolging van Goedhart in 1972- het fractievoorzitterschap aan de orde. Dit voorstel kwam in het HB niet op de agenda. Besloten werd tot een andere procedure. Een strategiecommissie werd ingesteld die over de partij-in-de-toekomst zou adviseren. Door de strategiecommissie zou ook het werk van de fractie en haar voorzitter worden gezien. De commissie zou rapporteren aan het HB en het HB vervolgens aan het congres.

De commissie werkte intensief. Aandacht werd gegeven aan de naam

van de partij, aan aspecten van democratisering van de besluitvorming in Nederland ('volle democratie') en aan de presentatie van de partij (het gebruik van eigen zendtijd). De lijn van de fractie werd als juist betiteld. Drees werd in de commissie door Heertje onder vuur genomen (Berger zei na die vergadering: "ik zou dat veel beter hebben gedaan"). Na het antwoord hierop van de fractievoorzitter besloot de strategiecommissie, met uitzondering van Heertje, aan het HB te adviseren in te stemmen met continuering van het voorzitterschap van Drees. Dit was derhalve ook het standpunt van de drie fractieleden (Drees, Berger en De Brauw) die deel uitmaakten van de strategiecommissie.

In het HB kreeg het eindrapport een goed onthaal. De belangrijkste aanbevelingen waren: de oprichting van een commissie (de contactcommissie) die zou moeten onderzoeken of contacten met anderen zoals (ex-)D66-ers en liberale jongeren een nieuwe bundeling op zou kunnen leveren; en een nieuwe naam voor de partij: Democratisch Sociale Partij (het woord socialistisch werd als te dogmatisch ervaren).

In het HB bepleitte Heertje ten tweede male het vertrek van Drees als fractievoorzitter. Deels kwam hij met nieuwe argumenten, zoals het verwijt dat Drees geen zionist was. Drees antwoordde dat DS'70 voorstander was van de staat Israël, maar zich nimmer had uitgesproken over het zionisme. Zionisme maakt onderscheid op basis van geloof, het democratisch-socialisme doet zoiets niet. Het waren de Arabische staten die steeds het zionisme ter discussie wilden stellen, terwijl het ging om een door de Verenigde Naties erkende staat. Drees stelde voorts dat het incorrect was met argumenten te komen, die de strategiecommissie niet had kunnen bespreken. Het HB moest een oordeel kunnen vellen op basis van een advies van de strategiecommissie. De Brauw vond dat in elke fase nieuwe argumenten naar voren mochten worden gebracht en vroeg elk HB-lid om zijn of haar oordeel. Van de zeventien aanwezigen was alleen Heertje tegen continuering van de fractievoorzitter. Wilmans, vice-voorzitter van de partij, aarzelde. De overigen, waaronder De Brauw, stemden voor.

De hier vermelde gebeurtenissen (de houding van Goedhart jegens Drees, de aanvallen van Heertje, de verschillen van mening over Nixon en het zoeken van publiciteit door het HB tegen het oordeel van de Kamerfractie in) waren 'straws in the wind'. Zij geven aan dat er wat rommelde. Niet dat een politieke partij kan bestaan zonder interne discussie en onderlinge conflictjes. In DS'70 bleek de kern van de vleugel-Goedhart evenwel telkens na afsluiting van een discussie hierover opnieuw in actie te komen. De rijen leken door het strategierapport en bij het naderen van het congres nu echter gesloten te worden.

2 Congres en breuk, 1974-1975

2.1 Het congres over de strategie

In december 1974 kwam een congres bijeen om het rapport van de strategiecommissie en het advies van het HB erover te bespreken. Het advies over een contactcommissie werd vlot aangenomen. Een aantal afgevaardigden vond de plannen voor een 'volle democratie' onduidelijk. Ingestemd werd met de instelling van een 'Stuurgroep uitbouw en verdediging democratie', die dit nader zou uitwerken. Fel werd er gediscussieerd over een eventuele naamsverandering van de partij. Besloten werd dit probleem uit te stellen. Het werk van de contactcommissie zou wellicht tot een nieuwe naam kunnen leiden. Tijdnood leidde tot uitstel van het punt 'presentatie' naar een partij-raadsbijeenkomst.

"Het 'socialistische' karakter van de partij speelde een belangrijke rol bij de vaststelling van het nieuwe basisprogramma. Vooral bij de economische paragraaf vond een principiële discussie plaats", aldus P. Korver over het congres. Met name door S. Taverne werd gepleit voor 'socialisme'. Met haar werkte Drees inzake de presentatie nauw samen. Echter: "Het meest ingrijpende voorstel kwam van de afdeling Naarden dat aandrong op een uitzien naar een nieuw politiek leider (in de wandelgangen de "anti-Drees-motie" genaamd).. De motie maakte geen enkele kans".¹⁶ Partijvoorzitter De Brauw wist de positie van Drees met succes te verdedigen. De motie-Naarden (de afdeling van Heertje) werd met honderd tegen vier stemmen verworpen.

2.2 Vechtlust

Onder de titel 'Vechtlust' schreef De Brauw met enthousiasme over het congres in het DS'70-orgaan *Politiek Bulletin*. Wel hij was teleurgesteld over de waarde die nogal wat afgevaardigden bleken te hechten aan het begrip 'socialisme'.¹⁷ Vechtlust was ook aanwezig bij Heertje. Begin januari 1975 viel hij het congres (hij vond 'socialisme' ouderwets) en de fractievoorzitter publiekelijk aan. Velen hadden verwacht dat na de besluitvorming in drie fasen (strategiecommissie, HB en congres) zijn kritiek beëindigd zou zijn nu het hoogste partijorgaan had gesproken. Drees was op vakantie toen het HB op 11 januari bijeenkwam. Een groot aantal van de aanwezigen, waaronder Berger, meende dat HB-leden zich dienden te onthouden van openbare kritiek op fractieleden en op organen van de partij. Heertje gaf geen antwoord op de vraag of hij met zijn aanvallen wilde stoppen. De Brauw wenste niet publiekelijk tegen Heertje op te treden en vond dat vanaf dat moment iedereen zich

diende te onthouden van een publiek antwoord.¹⁸ Diegenen die loyaal stonden tegenover congres en partij waren verontrust over de houding van De Brauw.

Na zijn terugkeer vroeg Drees De Brauw naar de reden van zijn ommezwaaï. Had niet juist de partijvoorzitter hem gesteund en op het congres gloedvol verdedigd? De Brauw antwoordde dat soms kleinigheden bij een labiel evenwicht tussen pro's en contra's de doorslag kunnen geven. Kennelijk had De Brauw zich herbezonnen naar aanleiding van de ondervonden weerstand tijdens het congres tegen onder andere de naamsverandering en punten over economische orde, want in de tussenliggende periode was er bijvoorbeeld in het parlement niets gebeurd.¹⁹ Op de eerstvolgende fractiebijeenkomst vroeg Drees aan De Brauw te bevorderen dat het HB zich achter het congres wilde opstellen. Zo niet, dan werd de besluitvorming van strategiecommissie tot en met congres uitgesteld. De Brauw bleef dit weigeren. Hij deed hiermee een keuze waardoor hij vast in de vleugel-Goedhart kwam te zitten. Voorheen had hij gelaveerd tussen beide vleugels. Een aantal leden volgde hem om inhoudelijke redenen, anderen vermoedelijk meer op grond van vriendschappelijke verhoudingen. Al met al was dit een niet onbelangrijke gebeurtenis omdat hierdoor daadwerkelijke fractievorming binnen de partij een feit werd.

Statutair was het zittende bestuur genoodzaakt af te treden op het eerstvolgende - huishoudelijke - congres in april. Na De Brauws opstelling inzake de nieuwe aanval van Heertje voelde een aantal partijgenoten, waaronder andersdenkende leden van het HB, zich geroepen enkele kandidaten te gaan polsen. Voor hen was De Brauw slechts aanvaardbaar indien hij zich achter de congresbesluiten zou scharen. Toen De Brauw dit ter ore kwam, raakte hij gebelgd over een eventuele tegenkandidaat. Dit was op zich vreemd, omdat hij in december had verklaard dat het gehele HB overwoog af te treden nu de partij zich op grond van het strategierapport zou gaan vernieuwen.

2.3 Partijraad en presentatie

In de afdelingen Amsterdam en Den Haag werd in samenwerking met Taveré gewerkt aan nieuwe ideeën voor een betere presentatie van de partij. Hun schets werd kort voor de partijraad van 1 februari uitgedeeld. Anderen, zoals in Eindhoven en Den Haag, overlegden over een uitdrukkelijke uitspraak van die partijraad tegen scheurmakende artikelen als die van Heertje.

Deze zelfwerkzaamheid werd door De Brauw en Wilmans weinig gewaardeerd. De beide vice-voorzitters Wilmans en J.C. van Noordwijk-van Veen onderzochten of er enig verband was tussen deze

twee initiatieven en het polsen door anderen van eventuele kandidaten voor het HB. Zij kwamen tot de conclusie, dat "georganiseerde groepsvorming in de zin van De Brauw zich in de partij niet had voorgedaan".²⁰

Op 23 januari besprak het HB het standpunt dat het op de partijraad in zou gaan nemen over de presentatie. Afgesproken werd dat Wilmans als voorzitter van de mediacommissie het woord zou voeren en dat over dit punt, alsmede over de politiek, Drees niet zou spreken.²¹ Het standpunt van het HB over de presentatie wekte niet de indruk van een totaal andere aanpak.

De vergadering van 1 februari was levendig. Tegenpolen van Wilmans waren Taveré en Loes Sewing (journaliste en lid van de Haagse afdeling). Drees zat vrij dicht bij hen en legde hen de hand op de mond toen een ruzie dreigde. Op het moment dat zij gingen bijten trok hij terug. Hun botsing met Wilmans werd door sommigen als vrij grievend ervaren.²² Het feit dat Drees niet publiekelijk tegen hen inging (in het HB was afgesproken dat hij niet het woord zou voeren; hij hield zich daaraan) werd hem door Wilmans - en wellicht door De Brauw - kwalijk genomen. Zij hadden de indruk dat Drees hier een duidelijke vinger in de pap had.

Op de partijraad diende J. Taal, voormalig partijsecretaris, een motie in waarvan het begin luidde: "Tot basis van het te voeren presentatiebeleid te verklaren de nota.. van S. Taveré."²³ Op voorstel van het HB werd echter besloten de nota van Taveré om advies toe te zenden aan de nieuw samengestelde Stuurgroep Werving en Propaganda. Op basis van het advies zou het HB een voorstel doen aan de volgende partijraad. Verder werd er na overleg achter de schermen geen motie inzake Heertje ingediend.

2.4 Breuk in de fractie

De door de partijraad gekozen procedure inzake de presentatie leek perspectief te openen op effectiever gebruik van eigen zendtijd. Tevens werd tegemoet gekomen aan Wilmans (die zitting had in de nieuwe stuurgroep) en leek het een bijdrage aan een eensgezinde aanpak. Evenals na het congres bleek dit snel een illusie.

Op de fractievergaderingen van 11 en 13 februari werd teruggeblikt op de partijraad.²⁴ De Brauw, Berger en de beide Keunings toonden zich geschokt door de kritiek op de mediacommissie. De fractievoorzitter werd verweten dat hij op 1 februari had gezwegen. Zijn antwoord dat dit in het HB zo was afgesproken, werd onvoldoende geacht. De Brauw uitte ergernis over de voorbereiding van een motie tegen Heertje. Door 'de vier' werd kritiek geuit op het feit dat een tegenkandidaat voor het

partijvoorzitterschap werd gepolst. Zij stelden op al deze punten de fractievoorzitter mede verantwoordelijk, aangezien deze de kritiek op de mediacommissie onderschreef; vond dat publiekelijk stelling moest worden genomen tegen (artikelen van) Heertje en meende dat een partijvoorzitter slechts kon worden herkozen mits die zich achter het congres opstelde.²⁵

Berger had de indruk dat er samenhang was tussen de verschillende acties. Hij opperde dat de fractie de "strategie-Taal" zou veroordelen. S. Keuning deelde mede dat hij zich terugtrok uit de mediacommissie. K.A. Keuning sprak zich uit voor aftreden van de fractievoorzitter. Drees vond dat hij na besluitvorming en waardering op drie niveau's niet kon opstappen. Echter, indien enkele fractieleden hun mening zouden herzien en hij zou worden weggestemd, zou hij uiteraard aftreden.²⁶

Op 13 februari deelde De Brauw aan de fractie mede, dat hij had besloten af te treden als partijvoorzitter. Berger en de beide Keunings deelden mee dat zij behoefte hadden aan bezinning op hun positie.²⁷ Later op die dag vergaderde het HB. In het HB-verslag staat genoteerd: "Gevolgen partijraad 1 februari. Terecht of niet, de voorzitter (plus nog drie andere fractieleden) is van mening dat binnen de partij een richtingenstrijd is ontbrand en dat er een fundamenteel verschil bestaat tussen de meerderheid van de partij en een groep, die bij de bezetting van de verschillende functies in de partij haar richting wil laten prevaleren. Hij wenst daarom zijn voorzitterschap neer te leggen. De fractie zal zich beraden over de vraag of de fractievoorzitter niet over een ander team moet beschikken."²⁸

Vreemd was de koppeling door De Brauw c.s. tussen partijraad (mediabeleid) en richtingenstrijd. Op het congres in december was er verschil van mening over de eventuele nieuwe naam voor DS'70 en over elementen van de economische orde. Dit stond los van de presentatie. De Brauw kende de voorbeelden waar Taveré, Drees en anderen op doelden: de uitzendingen in 1971 (besnoeiingen op overheidsuitgaven) en in 1974 (help Surinamers in Suriname). Geenszins uitzendingen met een speciaal socialistisch karakter. De presentatiediscussie ging dan ook over de aanpak, niet over de keuze van onderwerpen of standpunten. Wat betreft de bezetting van functies in nieuw gevormde commissies: dit was gebeurd in overeenstemming met het HB, ook met De Brauw. Een misverstand is het gebruik van de term 'meerderheid van de partij' voor een groep die tegen de besluiten van het congres in wilde gaan. Zonderling was ook dat De Brauw zich qua 'richting' afzette tegen Drees. Beiden hadden geen verschil van mening over de naam van de partij, noch wat betreft de economische orde. Ook binnen de fractie was daarover geen verschil van mening. Over speeches en stemgedrag werd

altijd snel consensus bereikt.²⁹

Zowel in het HB als in de fractie werd in die dagen gepleit voor de-escalatie. Berger stelde zich voor dat verandering van de naam van de partij een bijdrage zou kunnen zijn voor beëindiging van de discussie. Drees stelde, toen de fractie kritiek op hem aan de orde stelde, dat zijns inziens commentaar alleen kon worden geuit inzake de handelingen na de vorige discussie over zijn positie. De Keunings konden kritiek leveren vanaf voorjaar 1973, Berger vanaf de werkzaamheden in de strategiecommissie en De Brauw vanaf de behandeling van het strategierapport in HB. 'De vier' dachten daar anders over en bekritiseerden hem inzake handelingen vanaf omstreeks 1972. Hoewel hij dat fout bleef vinden, antwoordde Drees wel. Hijzelf bracht niets over hen te berde. Het was zijn gewoonte relevante kritiek direct te uiten. Zijn enige kritische opmerking in die maanden was die van januari tegen De Brauw over diens houding jegens het congres.

2.5 Zij stelden niets voor

'De vier' spraken over het verleden, maar stelden niets voor inzake de toekomst. Drees zei bereid te zijn tot een andere taakverdeling van de beleidsterreinen in de Kamer. Dit naar aanleiding van kritiek van 'de vier' op hem, dat hij zich te eng met een aantal terreinen (zoals openbaar vervoer en milieu) inliet en alleen daar over sprak. Op een vergadering van HB en fractie op 20 februari stelde Drees voor, met dezelfde zes fractieleden door te gaan, omdat hem geen verschil van opvatting over Kamerwerk was gebleken. Indien er fractieleden waren die wel een andere 'lijn' wensten, moesten zij dat verschil van inzicht duidelijk formuleren. Zo'n voorstel kon dan worden voorgelegd aan een partijorgaan. Mocht één en ander tot een belangrijke wijziging in de aanpak van parlementair werk leiden, dan zou hij aftreden. Indien er echter leden waren die, zonder tegenvoorstel, bezwaar hadden tegen het huidige beleid en de door het congres geformuleerde wensen, zou hij er begrip voor hebben als zij hun taak wilden neerleggen.

De vier - De Brauw, Berger en de Keunings - kozen voor het laatste. Pas op dat moment, dus na hun ontslagaankondiging - zij het gefaseerd; K. Keuning trad in de zomer af -, legden zij hun visie neer op papier. Hun brief en het antwoord van Drees zijn bij dit artikel als bijlagen opgenomen. Ondanks het feit dat een partijraad op 15 maart bijeenkwam om over de gerezen moeilijkheden te praten, hadden 'de vier' al besloten de Kamer te verlaten. Wat voor zin zou een eventuele uitspraak van de partijraad ten gunste van hen nog kunnen hebben?

2.6 Partijraad van maart 1975

Op de kop af 2019 jaar nadat zestig republikeinen Julius Caesar vermoordden, kwam een gelijk aantal eveneens politiek geïnteresseerden bijeen als partijraad van DS'70. De vergadering werd voorgezeten door Wilmans. De Brauw trad op als woordvoerder van 'de vier'. Wilmans opende met een aanval op de verbaasde fractievoorzitter. Hij verweet Drees enerzijds dat deze gezwegen had op de vorige partijraad, anderzijds dat hij er niet in was geslaagd een breuk in de fractie te voorkomen. Drees antwoordde dat vooraf afgesproken was dat hij op die partijraad niet zou spreken en dat wat betreft de breuk voor De Brauw - als voorzitter van het HB - hetzelfde verwijt gold.³⁰ Hij stelde vast dat breuken nu eenmaal kunnen ontstaan.

De Brauw somde de bezwaren van 'de vier' op, waaronder één nieuwe: de t.v.-uitzending, over Suriname. Dit was verrassend. Dit bezwaar was nimmer aan de orde gesteld. Van 'de vier' hadden er drie (De Brauw was met vakantie) meegewerkt aan de voorbereiding van die uitzending. Na de uitzending had De Brauw Drees uitbundig gesteund op het congres. Tot slot merkte Drees op dat de uitzending aansloot bij eerder door DS'70 ingenomen standpunten.

Na de lunch kwamen de afgevaardigden aan het woord. Algemeen werd het handelen van 'de vier' gezien als een overval: nog voor de partijraad van iets wist, was De Brauw afgetreden als voorzitter en hadden 'de vier' aangekondigd de Kamer te verlaten. Verbazing was er over de zo kort na de partijraad ontstane opwinding. Op het fractiebeleid was vanuit geen enkele partijgeleding kritiek geuit. Over het mediabeleid was nog geen oordeel geveld, laat staan een nieuw beleid geëntameerd. De samenstelling van het HB zou pas op het congres in april aan de orde komen. Er werd lof toegezwaaaid aan het Kamerwerk van de vertrekkende vier. S. Keuning vond de sfeer toch zo onprettig dat hij, staande de vergadering, voor de partij bedankte.

Tot slot nam de vergadering een motie van Van Stuyvenberg aan, die aldus eindigde: "de activiteiten van DS'70 dienen te worden voorgezet; stelt vast dat dit dient te geschieden op basis van.. door congres en partijraad genomen besluiten; stelt vast dat het fractiebeleid.. een goede vertolking is geweest van de doelstellingen en de stijl van DS'70; is derhalve van mening dat de huidige fractievoorzitter zijn werk moet voortzetten."³¹

Na afloop gaf Wilmans een persconferentie. De Brauw gaf, na zijn voorzitterschap en Kamerlidmaatschap, zijn lidmaatschap van de partij op. De fractieleden Berger en S. Keuning traden tegelijkertijd terug. K.A. Keuning bleef nog tot de zomer 1975 in de Tweede Kamer. Met hen vertrokken zes andere HB-ers, waaronder Heertje.³² Wilmans

vertrok even na de partijraad als lid. Met het vertrek van al deze en een aantal andere partijgenoten was de breuk in DS'70 een feit.

3. Terugblik

Het vertrek van 'de vier' was uitzonderlijk. Zij hadden een meerderheid in de fractie en hadden de voorzitter af kunnen zetten. Over standpunten in de Tweede Kamer was geen verschil van mening gebleken. In februari 1975 werd wel, intern, verschil van inzicht geuit. Zo "werden door De Brauw c.s. verschillen van inzicht gesignaleerd met de fractievoorzitter ten aanzien van tactiek (voorkeur hunnerzijds meer electorale aanpak en duidelijker profilering als oppositiepartij) en themakeuze (terughoudender opstelling ten aanzien van thema's als openbaar vervoer, 'autofilosofie Drees', Club van Rome-problematiek, kern-energie, e.d.)".³³

De vraag rijst waarom 'de vier' deze verschillen wel in februari 1975 tot hot items maakten, maar niet de strategiecommissie als het meest voor de hand liggende medium gebruikten. Twee hunner, Berger en De Brauw, waren nota bene lid van deze commissie geweest. Als ze terughoudendheid wilden inzake speeches van Drees over verkeer, waarom wilden ze dan geen wijziging van de taakverdeling? Op het gebied van kernenergie was De Brauw veelal zelf de woordvoerder van de fractie. De principiële punten van milieu, grenzen aan de groei en dergelijke waren te belangrijk voor tactiek. Hier hadden strategiecommissie, HB en congres zich duidelijk achter de fractielijn opgesteld. "Van de kant van de meerderheid van het HB werd bij deze punten o.a. aangetekend, dat de beoordeling van het beleid van de fractie, i.c. haar voorzitter als regel goed was in de parlementaire pers... Het door de fractie onder voorzitterschap van Drees gevoerde beleid is overigens telkenmale door de partijorganen goedgekeurd. Ook op de tweewekelijkse HB-vergaderingen is van geschillen of kritiek tot heden weinig gebleken".³⁴

Ook "meenden De Brauw c.s. dat de fractie door de opstelling van haar voorzitter te geïsoleerd stond in de Tweede Kamer in vergelijking tot de 'periode Berger'. Van de kant van de meerderheid van de partij van het HB.. werd opgemerkt, dat in de 'periode Berger' DS'70 als regeringspartij een geïstitutionaliseerd contact had met KVP, ARP, CHU en VVD. Een situatie die thans niet aanwezig is.. DS'70 heeft een zelfstandige positie. Geïstitutionaliseerd overleg in de actuele parlementaire situatie zou wellicht mogelijk zijn met de VVD, maar niet veel partijleden zullen dat waarderen. Overigens kunnen (informeel) alle fractieleden (m.n. op hun werkterrein) contacten leggen met andere fracties".³⁵

De wens van De Brauw c.s. tot duidelijker profilering als oppositiepartij was strijdig met streven naar minder isolement. Profilering zou isolement ten aanzien van de (vijf) regeringspartijen met zich mee brengen. Drees had als fractievoorzitter een goede relatie met andere partijen. Veel collega-fractievoorzitters kende hij van vroeger. Hij had J. den Uyl en E. van Thijn (PvdA-fractievoorzitter) via vroegere werkzaamheden in het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting leren kennen. De fractievoorzitter van de CHU, R.J.H. Kruisinga, was staatssecretaris op Verkeer en Waterstaat tijdens Drees' bewind. F. Andriessen (KVP) had met Drees in het verleden overleg gevoerd over subsidies voor volkshuisvesting; als collega's belden ze elkaar zelfs wel in het weekend. Andriessen beoordeelde in *Profiel van een politicus*³⁶ de aanpak van Drees positief. Zelfs met de DS'70-buren in de Tweede Kamerbankjes, de PPR, was de verstandhouding goed, waaruit moge blijken dat isolement van een oppositiepartij geen wet van Meden en Perzen hoeft te zijn.

Elk van 'de vier' werd ten dele door 'eigen' elementen beïnvloed. K.A. Keuning was het al jaren oneens met allerlei standpunten van de partij. S. Keuning was geschokt door de kritiek op de mediacommissie, waarvan hij geen woordvoerder maar wel lid was. Berger was bedroefd over het moeten prijsgeven van het voorzitterschap van de fractie in het voorjaar van 1973.

Initiator van de breuk was De Brauw. Het HB schrijft in zijn verslag: "De plotselinge ommezwaai van partijvoorzitter De Brauw is naar ons voorkomt mede te verklaren uit een drietal teleurstellingen die hij in zijn verhouding tot de partij eind '74/begin '75 opdeed: 1. betreffende de naam van de partij; 2. begin januari 1975 publiceerde HB-lid Heertje.. kritiek op de uitkomsten van het congres en.. de fractievoorzitter.. Enkele HB-leden en partijgenoten uit land.. achtten actie geboden. Dit riep.. touwtrekken met De Brauw op; 3. het eigen mediabeleid.. was al sinds geruime tijd onderwerp van onvrede en discussie.. Door de strategiecommissie werd een nieuwe aanpak voorgesteld.. De publicatie eind januari 1975 van een memorandum.. en de motie-Taal werd.. door S. Keuning en HB-lid J.C. Wilmans (en de partijvoorzitter) tevens ervaren als op hen gerichte kritiek".³⁷ Op 6 maart had De Brauw aan een journalist laten weten "dat de fractievoorzitter het socialistisch karakter van de partij" wilde benadrukken.³⁸ Al eerder is hier gesteld dat dit op geen enkele concrete aanwijzing was gebaseerd. Een verklaring voor zijn mening is waarschijnlijk 'guilt by association'. Het eens zijn met een vernieuwd mediabeleid (van Taveré, met wie Drees nauw samenwerkte en die op het congres had gepleit voor 'socialisme') en met actie tegen Heertje (die 'socialisme' ouderwets vond en mede daarom het congres

aanviel) is vrijwel zeker de oorzaak dat Drees werd beschuldigd van het willen benadrukken van het 'socialistisch' karakter.

Dat de vier Kamerleden niet overgingen tot het afzetten van hun fractievoorzitter hangt vermoedelijk met het volgende samen. De helft van de fractie (Berger, De Brauw, Drees) was lid van de strategie-commissie en had zich toen uitgesproken voor continuering van Drees als voorzitter. Van Veenendaal was in het voorjaar van 1975 wegens ziekte voortdurend afwezig, maar betuigde haar steun schriftelijk aan Drees via een brief van 11 maart aan de partijraad. Tevens zou het moeilijk zijn het eens te worden over een opvolger: Berger genoot weinig steun vanwege zijn zwakke gezondheid, De Brauw zag waarschijnlijk uit naar een (beter betaalde) baan buiten de politiek. Hij had sinds zijn intrede in de politiek al twee maal een financieel offer gebracht: door aanvaarding van het ministerschap én daarna door aanvaarding van het Kamerlidmaatschap. Tenslotte ontbrak het 'de vier' aan draagvlak: de partij stond in meerderheid achter Drees, waardoor het onprettig zou zijn om als fractie zonder achterban te moeten werken. In diverse interviews gaven 'de vier', individueel of tezamen, nog andere, deels nieuwe verklaringen voor de breuk. Zo werd Drees onder andere gebrek aan teamspirit verweten. Toen een journalist om voorbeelden vroeg, werd hem verteld dat Drees voortdurend aantekeningen maakte tijdens fractievergaderingen. Een voorzitter controleert vaak of vragen van het ene lid daarna worden beantwoord door de ander.**) Eigenaardig is dat sommige journalisten niet om voorbeelden vroegen of bij Drees aanklopten om uitspraken (van één) van 'de vier' te verifiëren. 'De vier' hadden in plaats van 'teamspirit' beter 'mutual admiration club' kunnen gebruiken. Een club waarin men elkaar onvoorwaardelijk steunt in plaats van bekritiseert. Bijvoorbeeld jegens een lid van de mediacommissie, ook al schiet dat lid kwalitatief tekort, terwijl doelmatig gebruik van zendtijd essentieel is voor kleine partijen. Wellicht waren de lijn-Goedhart en de lijn-Van Stuyvenberg op den duur moeilijk verenigbaar. Resteert te vermelden dat de laatstgenoemde vleugel uiteindelijk 'bleef' en dat bij de breuk en bij de uitgetreden ook enkele misverstanden én persoonlijke gekwetstheid een rol hebben gespeeld.

**) H. van Wijnen schreef over het 'gebrek aan team spirit' en het maken van aantekeningen in Het Parool van 7 maart 1975: "(Drees) heeft de door argwaan ingegeven eigenaardigheid om alles op te schrijven wat tegen of over hem wordt gezegd". Bevreemdend is dat Van Wijnen dit klakkeloos overnam en naliet de aangesprokene te raadplegen. In 1986

zou Van Wijnen aan Drees persoonlijk mededelen dat er destijds aan hem geen voorbeelden van gebrek aan 'teamspirit' waren genoemd. Van Wijnen stelde zelfs dat die er volgens hem ook niet waren.

Nog eigenaardiger is dat Van Wijnen een parallel trekt met de breuk in het kabinet-Biesheuvel. Die breuk speelde bij het conflict in 1975 geen rol. Berger en De Brauw stonden in 1972 loyaal achter standpunten van bewindslieden, fractie en partij: het ultimatum van Biesheuvel-Nelissen werd als onuitvoerbaar beschouwd. Van Wijnen bekritiseert in 1975 Drees omtrent diens rondzenden van nota's aan het kabinet-Biesheuvel in de eerste helft van 1972. Volgens auteur dezes is het de expliciete taak van degene die een portefeuille beheert om collega's te informeren voordat zij beslissen over een ingrijpend voorstel van één van hen inzake een uitgavegroep in die portefeuille. Het kabinet-Biesheuvel viel omdat de premier het ultimatum van hem en Nelissen doordrukte. Een ultimatum dat nooit door Biesheuvel is gepubliceerd en verdedigd en dat in de begroting van zijn rompkabinet niet verwerkt werd (zie ook noot 10).

bijlage 1

Brief van M.L. De Brauw, J.J.A. Berger, S. Keuning en KA. Keuning aan W. Drees, 6 maart 1975³⁹

Beste Wim,

Met name in de maanden januari en februari jl. hebben wij in de fractie verschillende keren gesproken over de gerezen verschillen van inzicht tussen jou en de overige leden van de fractie (Phia van Veenendaal was wegens ziekte verhinderd).

Het enkele feit dat pas in die maanden uitvoeriger over de problemen werd gesproken houdt niet in, dat die problemen niet reeds eerder bestonden. Zoals je bekend is, heeft de fractie jou in 1972 tot fractievoorzitter benoemd en tijdens de discussies over het Strategierapport onderstreept dat er geen enkele behoefte bestond je te vervangen. Dat betekent niet dat er geen kritiek bestond, maar wel dat men het niet verstandig vond uit partij-politieke overwegingen de discussie over het fractievoorzitterschap te openen. Eventuele mogelijke kandidaten verklaarden dan ook ongevraagd dat zij aan zulk een discussie geen behoefte hadden. In de fractie is je er met name in de maanden januari en februari jl. op gewezen, dat zowel je communicatie binnen de fractie als buiten de fractie te wensen overliet. Zo heeft het verschillende fractieleden verbaasd, om niet te spreken verbijsterd, dat jij, op de hoogte zijnde van de voornemens van Phia van Veenendaal met betrekking tot 'Proloog', de fractie niet hebt ingelicht, als gevolg waarvan deze leden in de pers de eerste berichten terzake van 'Proloog' lazen. Korthedshalve zij verwezen naar het schrijven van Mauk de Brauw d.d. 28 december 1974.

We hebben in genoemde fractievergaderingen ook gewezen op het feit, dat je naar ons gevoelen de politiek te technocratisch benaderde en onvoldoende gevoel had voor politiek-psychologische - en ook politiek-electorale - aspecten. We hebben erop gewezen, ja, sterker we hebben je dringend verzocht de communicatie naar buiten - en daarmee bedoelden wij zowel in het parlement als buiten het parlement - beter te verzorgen. Het feit, dat wij nu niet meer in de regering zitten en dat we de kontakten met anderen niet-geïstitutionaliseerd zouden zijn, doet natuurlijk niet af aan de mogelijkheid en de wenselijkheid om zo goed mogelijk kontakten op te bouwen. We hebben in deze gesprekken er met nadruk op gewezen, dat je weliswaar het strategierapport formeel hebt aanvaard, maar dat bij ons sterk het gevoel bestond dat je het materieel en psychologisch niet tot je eigendom had gemaakt. Wij merkten er althans niets van, temeer daar dit onderwerp, ondanks

herhaalde verzoeken nimmer op een fractievergadering aan de orde is geweest. Overigens heb je in een van de laatste besprekingen op 28 februari jl. zelf vastgesteld, dat er wel degelijk een verschil van politiek inzicht bestaat. Je sprak zelfs van verschillende politieke lijnen. Onvermeld mag ook niet blijven, dat je kritiek op Heertje naar ons gevoelen onevenredige proporties aannam. Het is heel begrijpelijk, dat het een fractievoorzitter irriteert, indien een belangrijke en voor-aanstaand partijgenoot kritiek op hem uitoefent. Wij hebben je gevraagd om niet voortdurend elke bespreking te wijden aan opmerkingen van Heertje en de indruk te wekken, alsof het eigenlijk het enige belangrijke politieke probleem was.

Eveneens hebben verschillende fractiegenoten erop gewezen, dat bij hen de indruk bestond, dat je bij verschil van inzicht tussen enig fractielid en een lid van een andere politieke partij in de eerste plaats bij jou de neiging bestond bij voorbaat begrip te hebben voor de opvatting van niet-partijgenoten en bijzonder weinig begrip voor de opvattingen en/of beweringen van je eigen fractiegenoten.

Het is niet eenvoudig om in preciese zinnen aan te geven wat eraan schort. De meeste besprekingen zijn op hoffelijke toon gevoerd. Maar blijkbaar heeft dat tot resultaat gehad, dat niet tot je is doorgedrongen dat er bij de fractie toenemende zorg bestond over je politiek functioneren en over de positie van de partij. Op bijvoorbeeld een opmerking, dat je bij de gerezen moeilijkheden op de jongste partijraad op zijn minst als politiek leider had kunnen inspringen, reageerde je met de wat lakonieke opmerking: dat is een aardige tip voor de volgende keer. Wij hebben je trachten duidelijk te maken, dat je tal van kwaliteiten bezit, maar dat je erg moeilijk in staat bent te luisteren en de opmerkingen van anderen te verwerken. Eén van de fractiegenoten drukte het aldus uit: "Drees hoort uiterst hoffelijk toe, maar hij luistert in wezen niet en zet na de opmerkingen van anderen zijn monoloog voort". Voor wat de politieke 'verkoop' betreft hebben we je getracht duidelijk te maken dat je opvattingen over de auto op zichzelf goed kunnen zijn, maar dat je er in geslaagd bent bij het publiek over te komen als een 'autohater'. het te pas en te onpas te berde brengen van steeds weer dezelfde onderwerpen, heeft je in de ogen van velen tot een hobby-ist gemaakt.

Je prioriteitstelling is een zodanige hebben wij gesteld, dat je blijkbaar tal van bevolkingsgroepen op hetzelfde moment op de politieke tenen moet staan, ook indien dat niet nodig is. Op de opmerkingen, die door vele fractiegenoten zijn gemaakt, reageerde je telkens op dezelfde wijze, je noteerde die opmerkingen, je zei, dat het niet waar was, of dat het verkeerd werd gezien, maar nimmer kwam je met de erkenning van

onze moeilijke politieke situatie en zeker niet tot een wezenlijke dialoog over de mogelijkheden om deze politieke situatie te verbeteren. Het toppunt van het gebrek aan communicatie heb je geleverd op vrijdag 21 februari jl. De beide ondervoorzitters van de partij - de verhoudingen tussen de partijvoorzitter en jou waren intussen vertroebeld, omdat je nauwelijks enige aandacht aan zijn zorgen wijdde - hadden een bespreking met je. In deze bespreking met Toos van Noordwijk en Jan Wilmans, die je op de dag van de gecombineerde fractie/hoofdbestuursvergadering van 17.00 tot 19.00 uur hebt gehad, hebben zij je verteld dat je tal van kwaliteiten had, maar de eigenschappen van een politiek leider miste. Je hebt toen - naar je zegt spontaan - na enige tijd gezegd akkoord, dan zal ik op zo'n geruisloos mogelijke wijze terugtreden, maar dan moet Ruud Nijhof, nr. 15 van de lijst, fractievoorzitter worden. Dat Ruud Nijhof zijn kandidatuur niet heeft willen aanvaarden doet aan dit feit niets af. Dat jij de voor alle andere fractiegenoten grievende aard van jouw voorstel niet inziet, wijst op je gebrek aan gevoel voor verhoudingen. Maar je had dan op zijn minst moeten vragen de daarop volgende hoofdbestuursvergadering gedurende korte tijd zonder de fractieleden (immers die waren uitgenodigd vanwege de gerezen moeilijkheden) te houden, om je fractiegenoten eerst in te lichten. Maar jij deed de mededeling geheel onverwacht en onverhoeds. De wijze waarop de mededeling werd gedaan getuigt van een groot onvermogen tot communicatie met fractiegenoten.

Na de hoofdbestuursvergadering - vele leden van het hoofdbestuur waren dusdanig verbijsterd, dat ze het voorstel nauwelijks konden overzien - hebben wij een fractievergadering gehad op donderdag 27 februari jl. In die fractievergadering hebben verschillende fractiegenoten je duidelijk gemaakt, dat je met je voorstel er blijk van had gegeven, dat je vermogen mist tot team-binding. Je hebt na hun vele kritische opmerkingen gezegd, zonder ook maar op de inhoud van die opmerkingen in te gaan, dat je een voorstel had te doen. Een voorstel dat verschillende mogelijkheden tot oplossing van de gerezen moeilijkheden beoogde:

- 1e. Jij zou aanblijven als fractievoorzitter en de overige leden van de fractie, die naar je zei, zo werden gewaardeerd, zouden eveneens aanblijven. Je had weliswaar gesteld, dat er politieke verschillen van inzicht waren, maar jij vond aan de andere kant dat die wel waren te overbruggen.
- 2e. De mogelijkheid, dat jij zelf zou aanblijven als fractievoorzitter, maar dat in de loop van de tijd verschillende fractieleden gefaseerd zouden aftreden. Je sprak de hoop uit, dat dat zo geruisloos mogelijk zou geschieden in het belang van de partij.

3e. Deze mogelijkheid, die bestond uit twee varianten.

Variant 1. ging uit van de erkenning door jou van bepaalde politieke verschillen. Deze eerste variant ging uit van de erkenning van verschillende politieke lijnen - zoals jij het uitdrukte - ener zou dan na jouw terugtreden een fractievoorzitter kunnen worden aangewezen, die die politieke lijn zo goed mogelijk gestalt zou kunnen geven. Die fractievoorzitter zou eventueel uit de overige fractieleden kunnen worden gekozen.

Over deze politieke lijn, een andere dus dan die jij voorstaat, zou een memorandum moeten worden gemaakt, dat aan de bevoegde partijorganen, onder meer het congres, naar wij aannemen, zou moeten worden toegezonden om te worden beoordeeld.

Variant twee ging uit van de politieke lijn, die door jou wordt voorgestaan (je hebt die politieke lijn niet nader omschreven en er ook niet bij verteld, dat daarover een memorandum zou moeten worden opgesteld) en bij deze politieke lijn zou dan na jouw terugtreden een opvolger van jou moeten worden gekozen die zo goed mogelijk de opvattingen die jij voorstaat in zijn beleid zou vertolken. De gang van zaken zou dan zijn, dat eerst Phia van Veenendaal zou moeten bedanken. Daarvoor zou dan Jan Koningh in de plaats komen. Dan zou één van ons tijdelijk het veld moeten ruimen om plaats te maken voor nr. 15 van de lijst t.w. Ruud Nijhof. Als deze na een korte inwerkperiode tot fractievoorzitter zou zijn benoemd, zou jij zo tegen de zomer vertrekken, waarna het tijdelijk vertrokken fractielid terug zou kunnen komen.

Je hield dus vast aan de kandidatuur Nijhof. Op de vraag welke bijzondere kwaliteiten Nijhof, die weinig politieke ervaring bezit, zeker geen enkele parlementaire ervaring, dan toch wel bezat om na korte tijd een fractie te kunnen leiden, antwoordde je met de mededeling dat Nijhof enkele jaren geleden van een rede van jou in Den Helder een goede samenvatting had gemaakt en dat zijn stellingname in het hoofdbestuur jou goed voorkwam. Voor het overige liet je ons weten, dat je kennis genomen had van onze bezwaren en dat je die bijzonder interessant vond. Wij deelden je mee, dat mogelijkheid 1., na de wijze waarop je de fractie voor verrassingen had gesteld en na de verstoring van de communicatie met die fractie, natuurlijk een volstrekt theoretische en onaanvaardbare was geworden.

Wij hebben er eveneens op gewezen, dat variant 3b., voor ons onaanvaardbaar was (en is) en intussen ook onwezenlijk, omdat Nijhof althans zo wijs is geweest zijn kandidatuur in te trekken.

Blijven dus over de mogelijkheden 2 en 3a. Indien mede door jouw toedoen de partij niet in zulke ernstige moeilijkheden verkeerde - wij hebben je op die moeilijkheden gewezen - dan zou mogelijkheid 3a

ampele overweging verdiend hebben. Nu de partij echter in een buitengewoon ernstige situatie is komen te verkeren, achten wij een procedure als door jou voorgesteld niet realistisch. Het Parool stelde op 16 december 1974 ons inziens terecht in een hoofdartikel:

"Het concrete voorstel is aanvaard, het symbool is verworpen. De meerderheid van het congres wilde, dat DS'70 een 'socialistische' partij blijft, maar is tegelijkertijd voor te gaan praten met groepen die dat nu juist uitdrukkelijk niet willen zijn.

Het is een fundamentele onduidelijkheid die DS'70 bij de laatste verkiezingen veel stemmen moet hebben gekost. DS'70 is geen linkse en geen socialistische partij maar een gematigde hervormingspartij van het centrum. Wil of kan ze daar niet voor uitkomen, dan zal haar positie ook bij de komende verkiezingen er niet duidelijker op zijn geworden."

Het is daarom dat wij voor mogelijkheid 2 hebben gekozen.

De onderscheidene fractiegenoten, die het fraktiewerk tot voor kort met groot enthousiasme en veel inspanning hebben verricht, zijn voornemens terug te treden op de wijze als onder 2. aangegeven, zoveel mogelijk na overleg met de opvolgers. Het spreekt vanzelf dat ze in de tussentijd hun werkzaamheden zo goed mogelijk zullen verrichten.

Wij viereen hebben dit besluit met pijn in het hart genomen. Maar als wij nog eens terugzien op al die gesprekken, waarin wij alles hebben geprobeerd om iets van onze opvattingen op jou over te brengen, waarin wij echter steeds weer tegen een muur opliepen, waarin jij tot geen enkele erkenning van je onjuist en oncollegiaal handelen tegenover Sierk Keuning en Jan Wilmans in de 'presentatieaffaire' kon komen (waarbij je zelfs genomen besluiten negeerde), al die gesprekken waarin steeds weer bleek, dat ook het feit, dat vier van de vijf fractiegenoten eensgezind met jou van mening verschilden, op jou kennelijk geen enkele indruk maakte, dan geloven wij, dat wij de enig mogelijke beslissing hebben genomen.

Deze brief is dus het antwoord op jouw voorstellen.

Met vriendelijke groeten,
M.L. de Brauw J.J.A. Berger
S. Keuning
Mr. K.A. Keuning

bijlage 2

Brief van W. Drees aan mr. M.L. de Brauw, dhr. J.J.A. Berger, dhr. S. Keuning en mr. K.A. Keuning, 10 maart 1975

Beste Mauk, Jan, Sierk en Klaas,

Deze brief is een antwoord op jullie brief van 6 dezer. Copie dezes en van de bijlage zend ik ter informatie aan de leden van het Hoofdbestuur. De brief van 6 maart en de vrij korte voorgeschiedenis ervan in een aantal fractievergaderingen, heeft mij verrast. In 1973 en 1974 heeft de fractie veel werk verzet in de Tweede Kamer, ook daarbuiten. Het zware jaar 1974 is in diverse partij-organen, met name in de daarvoor ingestelde Strategiecommissie, een jaar van bezinning geworden. In goed onderling overleg werd een strategie uitgestippeld voor de toekomst terwijl tevens het verkiezingsprogramma en de feitelijk door de fractie gevolgde lijnen werden onderschreven. Uiteraard bestonden er soms nuances, voorts besef ik dat het feit dat het Congres in december 1974 afwijzend stond tegenover verandering van de naam van de partij op dit moment teleurstellingen heeft te weeg gebracht. Binnen de fractie bestond over de naam, en voorzover mij bekend over andere essentiële punten, geen verschil van mening. Ongetwijfeld bestond er binnen de fractie wel onderlinge kritiek, b.v. van anderen op de fractievoorzitter, ook wel andere kritiek. Voorzover deze van betekenis was voor de partijlijn had deze in 1974 tijdens de bezinningsperiode naar voren kunnen worden gebracht, dat was daarvoor het aangewezen tijdstip. Wat communicatie betreft het volgende (mijn antwoord d.d. 30 december 1974 terzake op de brief van Mauk d.d. 28 december 1974, gaat hierbij):

De fractie vergaderde elke dinsdagochtend, terwijl men elkaar ook verder, vrij compleet in de loop van de dinsdag, minder op andere dagen, zag en sprak. Alle essentiële ingredienten van het Kamerwerk - vragen, speeches, belangrijke schriftelijke inbrengen, werkverdeling, stemming over amendementen, meeondertekenen van moties e.d. kwamen op tafel. Mijnerzijds is er naar gestreefd concepten tijdig aan de collega's voor te leggen, bij belangrijke meer algemene beschouwingen ruim een week voor het uitspreken. Ook anderen streefden wel naar tijdige indiening van concepten maar soms werd volstaan met korte notities of mondelinge toelichting.

Er is zelden achteraf onderlinge kritiek geweest op een speech of een standpuntbepaling etc. van een collega.

Aktiviteiten buiten de Kamer werden niet zo systematisch onderling besproken, ik noem contacten met pers of radio, redevoeringen in het

land, ook op congres of partijraad. Mijnerzijds is er naar gestreefd mijn speeches tijdig op schrift gereed te hebben, mede ten behoeve van verstrekking aan de media en informatie van de partij. Commentaar en kritiek achteraf werden daardoor vergemakkelijkt. Ik heb echter zelden kritiek uit de fractie op zo'n speech vernomen. Communicatie in en buiten het parlement is van groot belang. Ik streef naar goed contact met de leden van andere fracties, met name waar zij zich bewegen op terreinen die tot mijn ressort behoren (fractievoorzitters, financiële specialisten, collega's in de Commissie Verkeer en Waterstaat etc.). De goede resultaten daarvan blijken regelmatig. Ik wijs op recente voorbeelden. Het initiatiefvoorstel van Berger en mij inzake leningsbevoegdheid P'IT werd niet alleen door oppositiefracties als de VVD gesteund maar door twee regeringsfracties (A.R. en D'66). Een amendement op de Motorrijtuigenbelasting in december 1974 werd, ondanks tegenstand van minister Westerterp, met grote meerderheid aanvaard. Op 6 maart, de dag van jullie brief, werd een motie van mij bij de V en W begroting, ik meen unaniem, aanvaard. Wat een meer principiële zaak betreft wijs ik op de belediging van Vredeling aan onze partij (destijds jegens K.A. Keuning, herhaald in Vrij Nederland). Mijn aandrang, namens de fractie, op Den Uyl om excuses werd dank zij bemiddeling van Van Thijn vlot gehonoreerd.

Communicatie buiten het parlement. Een evaluatie, b.v. door onze commissie Werving en Propaganda, zou nuttig kunnen zijn. Ik heb mij vanaf mijn entree in de politiek bezig gehouden met het vinden en concreet uitwerken van thema's die tot de massa kunnen spreken, ik wijs op het concrete bezuinigingsplan in 1971, op het Suriname rapport 1974. Studie en speeches over tal van onderwerpen, ik noem begin 1974 b.v. de energiecrisis en de oliedollars, deden beschouwingen van mijn hand regelmatig doordringen in de media. Gaarne ga ik ook in debat, b.v. met de Gaay Fortman over onwettige akties (Apeldoorn) of met de PvdA over ons Suriname voorstel (Eindhoven). Dit alles terwijl georganiseerde ondersteuning voor dergelijke activiteiten vrijwel ontbreekt (met een uitzondering voor de genoemde TV-programma's). Een punt van meer principieel karakter is de stelling in jullie brief dat ik "de politiek te technocratisch benaderde". Een partij als de onze, die niet steunt op een traditionele klasse of confessionele groep, zal het electoraal moeten hebben van het doorseinen van bepaalde ideeën. Vgl. mijn memorandum aan de fractie van maart 1974 "Ideeën in aktie". Dit vereist niet alleen bepaalde initiatieven maar ook enige uitwerking, concretisering. Bij het lanceren daarvan kan zeker met psychologische elementen rekening worden gehouden ik heb daar ook naar gestreefd. Dit geldt zowel voor "uitzendingen" buiten het parlement, zoals de genoemde bezuinigings- en Suriname rapporten, als voor optreden in

het parlement, b.v. bij algemene beschouwingen (zoals over criminaliteit).

Wellicht wordt met de term "psychologische aspecten" bedoeld op een ander probleem, dat van de consistentie en continuïteit van standpuntbepaling. Elke partij staat voor de vraag of zij een impopulaire maatregel wil steunen, als deze in haar programma en beleid past, of dat zij psychologische aspecten laat overwegen. Naar ik meen te weten heeft DS'70 gekozen voor consistentie en continuïteit. Wij zeggen hetzelfde in Groningen als in Den Haag, wij beoordelen regeringsvoorstellen zakelijk, wij populariseren niet. Dit houdt niet in dat men uit zichzelf impopulaire zaken voortdurend moet aansnijden, als kern-energie impopulair is kan men daar best terughoudend over zijn, tenzij standpunt bepaling wordt afgedwongen omdat het onderwerp op de Kameragenda staat. Er is binnen ons program een belangrijke mate van keuzevrijheid inzake het accentueren of uitwerken van bepaalde elementen.

Wat het Strategierapport betreft - daar sta ik thans evenzeer achter als toen ik aan de opstelling meewerkte. Dat het in de herfst 1974 niet in de fractievergadering is besproken betreurt ik. Het rapport verscheen oktober, de Kamer had het in oktober en november zeer druk. Verschillenden van ons hebben ook in die tijd weekends aan de partijbijeenkomsten besteed, nadat in al de zomerweken veel tijd was gegeven aan intensief vergaderen over dit rapport, in Strat. Cie en Hoofdbestuur. Op maandags vergaderen is voor de fractie vrijwel uitgesloten, de periode dinsdag c.s. was in de herfst kort (mede gezien de snel wisselende regeringsplannen b.v. inzake belastingen en werkgelegenheid).

Wat verschil van politiek inzicht betreft herhaal ik gaarne de strekking van mijn opmerking in het H.B. van j.l. Vrijdag. De fractie is in het algemeen het snel eens geworden over speeches en standpuntbepaling. Ik herinner me weinig opmerkingen mijnerzijds over speeches e.d. voorbereid door de collega's. De langste politieke discussie die ik me herinner was over de formulering van hulp aan bevrijdingsbewegingen in Zuidelijk Afrika waarover een goede oplossing werd gevonden. Ook over programma's (herfst 1972 - verkiez.programma, begin 1974, Strategie Cie) rezen voorzover mij bekend bij formulering weinig problemen. Desondanks waren er verschillen van benadering die echter m.i. nimmer tot fundamentele splitsingen hoefden te leiden. De scheidingslijnen binnen de fractie liepen daarbij niet iedere maal op dezelfde wijze al kan een zekere "clustering" (groepering) bij elk persoon van bepaalde inzichten worden geconstateerd die tot enige spreiding van ons zessen binnen het politieke spectrum leidde.

Wat de artikelen van Heertje betreft in Accent het volgende. Ik stelde

deze materie zelden of nooit in de fractie aan de orde, zag het meer als een HB-zaak. Ook daar heb ik het zelden of nooit op de agenda geplaatst. Het kwam echter in de fractie wel regelmatig op tafel, b.v. omdat de partijvoorzitter verslag uitbracht van een discussie erover in het HB (b.v. over de vergadering van 11 januari, toen ik nog met vakantie was), of omdat voorstellen werden gedaan om A.H. te vragen bepaald werk voor de fractie te doen.

Toen A.H. twee jaar geleden in het HB vroeg of hij regelmatig in Accent kon publiceren meende ik dat het om artikelen ging over economie e.d., niet over DS'70. Dat een lid van het HB regelmatig over zijn partij schrijft op zijn wijze is funest voor de partij. De artikelen waren aanvallen op het program (een recent voorbeeld: de studie financiering), zonder dat hij zijn kritiek ooit op de juiste plaats (HB, fractie e.d.) had gespuut; voorts aanvallen op de gevolgde "partijlijn", b.v. inzake politieke oriëntatie of onze felheid van inflatiebestrijding, op congresbesluiten; tenslotte op de fractievoorzitter. Ik meen dat een dergelijke werkwijze van een HB-lid splitsend werkt op de partij, ik ben verheugd dat geen lid van de fractie ooit zo tegen het HB is gaan schrijven. Pas in januari-februari van dit jaar werd ik mij ervan bewust dat de partijvoorzitter deze artikelenschrijverij sanctioneerde en aan A.H. mededelingen deed over interne fractiezaken.

Over "verschil van inzicht tussen enig fraktielid en een lid van een andere politieke partij" kan ik meedelen dat ik geenszins bij voorbaat de opvatting van een niet partijgenoot tot de mijne zou maken. Voorzover het concrete kritiek of aanvallen van andere Kamerleden op fractiegenoten betreft herinner ik me tijdens mijn fractievoorzitterschap één geval, nl. J. Voogd versus Phia van Veenendaal, begin zomerreces 1973, naar aanleiding van het Veronica-debat, waarover hij aan mij een notitie zond. Ik heb daarop schriftelijk gereageerd met een verdediging van Phia, later is het voorzover ik me herinner tot tevredenheid van alle drie opgelost. Deze wat gevoelige (kwetsbare) man was enkele maanden later geschokt door een artikel in ons Politiek Bulletin, dat hem aanviel inzake het achterwege blijven van voorstellen tot wijziging van de recente wet inzake pensioenen voor oorlogsslachtoffers. Daarop hebben J. Berger en ik hem opgezocht en bemiddeld bij het plaatsen zijnerzijds van een antwoord in Pol.Bulletin.

Op Congressen en partijraden heb ik vaak het woord gevoerd, hetzij als agendapunt "rede fractievoorzitter" hetzij als antwoord op vragen over ons werk uit de zaal. Ik heb mij overigens op die bijeenkomsten altijd wat buiten het podium opgesteld, omdat ik toch al veel in de schijnwerper sta en het redelijk is dat anderen kans tot spreken en discussie krijgen. Zo heb ik op het Congres van december j.l. alleen mijn rede uitgesproken en mij niet gemengd in het debat over de

economische paragraaf. Op de Partijraad van 1 februari heb ik evenmin het woord gevoerd - de partij voorzitter en ik hadden dat wat de ochtend betreft uitdrukkelijk afgesproken.

"Het te pas en te onpas te berde brengen van steeds weer dezelfde onderwerpen" is een onduidelijke passage. Ik spreek regelmatig over zeker een dozijn onderwerpen, zoals grondstoffen, energie, natuurlijk milieu, ruimtelijke ordening, volte, gastarbeiders, inkomensverdeling, Suriname, personenverkeer, Oosterschelde, criminaliteit, inflatiebestrijding, OPEC-dollars, M-Oosten, onwettige akties, belastingen, overheidsuitgaven. Inderdaad besteed ik minder aandacht, behalve in algemene zin, aan sommige terreinen waar ik minder op thuis ben. De zaken waarover ik wel spreek zijn nogal gevarieerd. Een analyse van de Handelingen of van mijn (schriftelijk beschikbare) redes buiten het parlement kan dit laten zien. Daarbij heb ik er nimmer behoefte aan om een bevolkingsgroep welke dan ook op de tenen te gaan staan, streef naar zorgvuldige formuleringen (zie het Suriname rapport dat door allerlei partijgenoten met zorg werd tegemoet gezien omdat het zo'n rechtse en verkeerde indruk zou kunnen maken).

Het gesprek dat de beide vice-voorzitters op 21 februari met mij hebben gevoerd, onmiddellijk voorafgaande aan de HB-fraktievergadering, is op de jongste HB-vergadering aan de orde geweest. De vice-voorzitters hebben toegelicht hoe zij mij dringend hebben gevraagd om (nog) een voorstel op te stellen met modaliteiten waaronder ik zou kunnen vertrekken zonder (te) veel opschudding in de partij. Ik heb toen het door jullie beschreven voorstel ontworpen tijdens diezelfde maaltijd en kort met hen doorgesproken. Zij zagen in dit additionele voorstel wel wat en stelden voor dat ik dit vroeg in de vergadering zou mededelen. Wij drieën arriveerden al na het aanvangsuur in de zaal waar overig HB en fractie zaten te wachten en zijn toen onmiddellijk van wal gestoken. Een andere procedure was denkbaar geweest maar had m.i. weinig of geen verschil gemaakt. In de fraktievergadering van 27 februari is mij gevraagd het eerst het woord te nemen, ik heb toen mijn diverse suggesties samengevat en beschreven (dus niet "nà. vele kritische opmerkingen")

Van de verschillende mogelijke oplossingen, die in discussie zijn geweest, heb ik constant de voorkeur gegeven aan de eerste,-doorgaan met de huidige fractie. Daarbij heb ik verklaard tot allerlei wijzigingen bereid te zijn. Als voorbeeld noem ik de taakverdeling. Ik ben gaarne bereid om b.v. "Verkeer en Waterstaat" over te dragen als men verandering qua onderwerpen wenst. Ik wijs er overigens op dat wij dank zij ons beleid in deze sector de nodige positieve reacties uit het land ontvangen, b.v. in de bladen van de vakbeweging naar aanleiding van het advies van de Ondernemingsraad van de Nederlandse Spoor-

wegen in juni 1974 om mij tot commissaris van de N.S. te benoemen. Tijdens de discussies van februari kreeg ik in toenemende mate de indruk dat er wat fundamentele naar boven kwam, nl. een streven van enkele collega's om een goeddeel van het ideeëncomplex waardoor DS'70 zich onderscheidt van andere partijen (b.v. inzake milieu, club van Rome-problemen in het algemeen e.d.) te laten schieten of sterk af te zwakken, en om weer over te gaan tot meer incidentele standpuntbepaling. Een dergelijke zwenking t.o.v. bestaande programma's en uitspraken, en t.o.v. Strategierapport c.s., leek mij onmogelijk tenzij van te voren door andere partijorganen (mede) tot zo'n zwenking zou zijn besloten.

Jullie besluit om de 2e mogelijkheid (met gefaseerd vertrek) te kiezen wordt (mede) toegelicht met een verwijzing naar een Congresbesluit van december 1974.

Ik neem met pijn in mijn hart kennis van jullie besluit. Veel respect heb ik voor de wijze waarop het werk is gedaan, ik meen dat zowel de fractie 1971-1972 als de huidige (trouwens ook de eerste, 1970-1971), met een vrij klein aantal mensen een goede partij in het parlement heeft geblazen c.q. blaast. Dit geldt ook voor allerlei werk buiten het parlement. T.a.v. Mauk denk ik uiteraard ook aan het feit dat jij door mijn verantwoordelijkheid in de politiek terecht bent gekomen, en aan je periode als minister waarin je een moeilijke taak met durf en visie hebt aangepakt. Ook de anderen hebben persoonlijke offers gebracht en lef en initiatief in ruime mate getoond.

Wat de laatste alinea (presentatie) betreft merk ik op, dat ik er steeds voor uitgekomen ben dat een accentuering van thema's bij radio maar vooral bij TV mij noodzakelijk leek. Dit is besproken in de Strategie-commissie vgl. het rapport. Genomen besluiten terzake heb ik geenszins genegeerd. Steeds heb ik er voor gepleit dat Sierk Keuning, die buitengewoon veel heeft gedaan op dit gebied, en met wie ik b.v. in de zomer 1974 zo intensief en prettig heb samengewerkt voor de september-uitzending, de fractie in de media zou vertegenwoordigen. Wat de vertegenwoordiging van het HB betreft heb ik mijn mening geschetst in de vergadering van 23 januari j.l. waarin het HB tot een unaniem besluit is gekomen, dat ik ook heden onderschrijf.

Met hartelijke groet,

W.Drees

Noten

- ¹ A. Vondeling, *Tweede Kamer: lam of leeuw?*, Leeuwarden, 1976, 219.
- ² Zie bijvoorbeeld A.P.M. Lucardie, 'Politici in de periferie: een verkennend onderzoek naar partijen aan de rand van het politieke systeem', in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1989, 139.
- ³ *Jaarverslag Hoofdbestuur DS'70 over de periode van 1 oktober 1974 t/m 30 september 1975*; het uitvoerigste document over de breuk. In het vervolg genoemd *Jaarverslag 1974-1975*. Andere publikaties zijn: J.J. Lindner, 'Leegloop DS'70 einde van klungelige paleisrevolutie', in: *De Volkskrant*, 12 maart 1975; en C. Mertens, 'D'66 en de progressieve meerderheid', in: *Socialisme & Democratie*, 32 (1975), 9 (sept.) 372.
- ⁴ Het begin van DS'70 is grondig beschreven door J. Pfaff, *DS'70.- wortels en ontstaan; wording en ideeën*. Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, 1989.
- ⁵ S.W. Couwenberg, *Modern socialisme*. Alphen aan den Rijn, 1972, 150-156.
- ⁶ Oud-DS'70-Kamerlid H. Pors schrijft in een brief van 5 januari 1989 aan J. Pfaff dat in de eerste jaren tot de 'groep-Goedhart' behoorden: J. de Kadt, K. Keuning, G. van Oorschot, Meyer Sluysen en hijzelf.
- ⁷ Kenmerkend hiervoor zijn de twee tegengestelde meningsuitingen in januari-februari 1971. Goedhart ging in *Accent* hevig in de aanval tegen W. Brandt's 'Neue Ostpolitik', terwijl Drees een dag eerder in Het Parool ontspanning en contacten met het communisme bepleitte. Behalve dat de uitspraken van de toenmalige fractievoorzitter flagrant met die van de lijsttrekker in tegenspraak waren, constateerde *Vrij Nederland* aan het begin van 1971 al - terecht -: "Het zal duidelijk zijn, dat de gematigde Drees gedoemd is om op een gegeven moment in conflict te komen met de rechts-radicalen vleugel van zijn partij". Zie M. van Amerongen, 'De trauma's van een politieke blindganger: waarom sprong DS'70 uit elkaar?', in: *Vrij Nederland*, 22 maart 1975.
- ⁸ H. Daudt, 'Constate kiezera, wisselaars en thuisblijvers', in: *De Nederlandse kiezer 1971*. Meppel, 1972, 32.
- ⁹ Zie het DS'70-rapport *Nederland mag geen immigratieland worden*. S.l., 1974, 2 en 5.
- ¹⁰ Zie hiervoor: W. Drees, *Nederlandse overheidsuitgaven*. 's-Gravenhage, 1985, 176-178; en P.F. Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 'Gravenhage 1982, 282-298.
- ¹¹ *De Nederlandse kiezer 1972*. Alphen aan den Rijn, 1973, 19.
- ¹² Goedhart bedankte in 1974 als lid van DS'70. Bij die gelegenheid

publiceerde hij zijn afscheidsbrief 'Waarom Goedhart uit DS'70 stapte', in: *Accent*, 13 april 1974, 11-12. Het antwoord van Drees aan Goedhart is eveneens gepubliceerd: 'Antwoord aan F.J. Goedhart', in: *Accent*, 27 april 1974, 11-12. De brieven geven een verslag van de op de partijraad van december 1972 gevoerde discussie.

¹³ M. van Amerongen, 'De trauma's van een politieke blindganger: waarom sprong DS'70 uit elkaar?', in: *Vrij Nederland*, 22 maart 1975.

¹⁴ A. Kuiper, *Watergate*. Utrecht/Antwerpen, 1973, 77.

¹⁵ Besluitenlijst nr. 18 van HB-vergadering d.d. 24 januari 1974.

¹⁶ P. Korver, 'DS'70 wil een gematigde hervormingspartij zijn', in: *Politiek Bulletin*, december 1974/januari 1975, 3.

¹⁷ M.L. de Brauw, 'Vechtlust', in: *Politiek Bulletin*, december 1974/januari 1975, 1.

¹⁸ Besluitenlijst nr. 35 van HB-vergadering d.d. 11 januari 1975.

¹⁹ *Jaarverslag 1974-1975*, 12. Hierin staat: 'De partij toonde zich ... niet bereid om de naam nu al te wijzigen. Dit was voor De Brauw een dubbele teleurstelling, nl. om het feit zelf (wat hij beschouwde als een socialistische gezindheid in de partij) en omdat hij zich persoonlijk hier erg voor had ingezet. Hij onderging dit als een persoonlijk verlies en weerstand tegen zijn leiding en visie'.

²⁰ *Jaarverslag 1974-1975*, 12.

²¹ Besluitenlijst nr. 36 van HB-vergadering d.d. 23 januari 1975.

²² G. Abma, 'De weg van DS'70 na de gerezen moeilijkheden', in: *Politiek Bulletin*, april 1975, 2, schrijft over het al dan niet waarnemen van incidenten het volgende: 'zult u willen aannemen, naar ik hoop, dat niet-uittreedende HB-leden in de plotselinge uitbarsting van verzet en reactie van de zijde van sommige hunner collega's, minder een uiting zagen van partij-politieke aard als wel een uiting van begrijpelijke maar hun toch teleurstellende persoonlijk-menselijke reacties'.

²³ Besluitentijdst van de partijraad d.d. 1 februari 1975.

²⁴ Gedurende deze periode was mevr. van Veenendaal-van Meggelen wegens ziekte afwezig. Gesprekken in de fractie vonden plaats tussen Drees enerzijds en 'de vier' anderzijds.

²⁵ Besluitenlijsten van de Tweede Kamerfractie van DS'70, d.d. 11 en 13 februari 1975.

²⁶ Besluitenlijst van de Tweede Kamerfractie van DS'70, d.d. 11 februari 1975.

²⁷ Besluitenlijst van de Tweede Kamerfractie van DS'70, d.d. 13 februari 1975.

²⁸ Besluitlijst nr. 31 van HB-vergadering d.d. 13 februari 1975.

²⁹ Zie hiervoor: *Verslag fractie DS'70, periode maart 1973 t/m 28 februari 1975* (opgesteld door S. Keuning).

³⁰ Besluitenlijst van de partijraad d.d. 15 maart 1975.

³¹ *Ibidem.*

³² *Keesings Historisch Archief*, 4 april 1975, 219, waarin wordt vermeld dat mevr. van Noordwijk-van Veen uittrad. Dit is onjuist, evenals de vermelding dat Berger optrad als woordvoerder van 'de vier'. De zes HB-leden hadden hun besluit ruim vijf dagen voor de partijraad bekendgemaakt. In een persbericht - gedateerd 10 maart 1975 - van vijf van de aftredenden (N.K. van den Akker, M. Brouwer-van Wijk, A. Heertje, A.P. Mensert Spaanderman en E.H. Jacobsen) voerden zij de socialistische stromingen in de partij en het niet-ingrijpen daartegen van Drees aan als belangrijkste reden van hun vertrek. Het zesde aftredende HB-lid, R.W. Kruk, zegde individueel op, maar wel om dezelfde reden.

³³ *Jaarverslag 1974-1975*, 9.

³⁴ *Ibidem.*

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ H. van der Werf, *Frans Andriessen: profiel van een politicus*. Baarn, 1974, 50-51.

³⁷ *Jaarverslag 1974-1975*, 13.

³⁸ *Keesings Historisch Archief*, 4 april 1975, 218.

³⁹ Spelling en interpunctie volgens de originele teksten; bijlagen bij de brieven zijn hier niet toegevoegd.

EEN GEVAL VAN POLITIEKE SCHIZOFRENIE

Het gespleten gedachtengoed van DS'70

G. Voerman

Inleiding

"DS'70 zwabbert over de links-rechts lijn", zo typeerde *de Volkskrant* in 1974 de partij Democratisch Socialistten '70. Ontstaan als afsplitsing ter rechterzijde van de sociaal-democratie, worstelde de partij gedurende haar dertienjarige bestaan met haar plaatsbepaling, zowel in ideologisch als in politiek opzicht. Het schipperen tussen links en rechts werd DS'70 uiteindelijk fataal in een tijd die gekenmerkt werd door de polarisatie van het politieke bestel.

In het onderstaande wordt deze worsteling nader geanalyseerd. De meeste aandacht valt daarbij de ideologische ontwikkeling ten deel. Bij de speurtocht van DS'70 naar een beginselvaste grondslag ergens links van het politieke midden verschoof gaandeweg de nadruk van het socialisme naar de democratie. De logische stap om daarbij - althans nominaal - afscheid te nemen van de eerste term stuitte steeds op grote weerstand. Aan het einde van de jaren zeventig nam deze gedaanteverwisseling andere vormen aan en kreeg DS'70 een wat behoudender, rechtse inslag.

Dit proces wordt in grote lijnen weerspiegeld in de programmatische ontwikkeling, die daarna aan bod komt. Analyse van de verkiezingsprogramma's toont daarbij aan dat deze programma's van meet af aan ook een zekere gespletenheid vertonen als gevolg van de linkse en rechtse thema's die aangesneden worden. Deze polariteit komt ook tot uitdrukking in de samenstelling van het kiezerscorps van DS'70, dat tot slot wordt ontleed.

De analyse van ideologies program en kiezer wordt voorafgegaan door een globaal overzicht van de geschiedenis van DS'70.

1. Geschiedenis van DS'70 in vogelvlucht

Op 4 april 1970 werd in het bijzijn van 122 personen DS'70 opgericht.¹ De initiatiefnemers waren bijna allen oud-leden van de PvdA, die vanwege het optreden van Nieuw Links uit deze partij waren gestapt. In een aantal PvdA-afdelingen was men niet gediend van de methoden waarvan Nieuw Linkse leden zich onder de vlag van 'polarisatie' zouden bedienen om hun zin door te drijven. Ook werd het streven naar een

'progressief' stembusakkoord met PSP en PPR bij de op handen zijnde gemeenteraadsverkiezingen verworpen. In mei kreeg men versterking van het Democratisch Appèl dat al enkele jaren binnen de PvdA tegen met name de buitenlands-politieke ideeën van Nieuw Links te hoop was gelopen. De twee PvdA-Kamerleden F.J. Goedhart en W.J. Schuitemaker - beiden eveneens lid van het Appèl -, braken met hun fractie en traden toe tot DS'70, gevolgd door vele leden van het Appèl. De groep-Goedhart kreeg in juli versterking van S. van Veenendaal-van Meggelen.

Met deze tweeledige oorsprong van DS'70 was de kiem van verdeeldheid gezaaid. De groep-Goedhart kwam vooral in het geweer tegen de communistische dreiging en stond op de bres voor een sterke NAVO, hetgeen deze stroming een wat rechts imago verschaft. Daartegenover wilden de oprichters die afkomstig waren 'uit de afdelingen' - met als belangrijkste persoon A. van Stuijvenberg - in de eerste plaats vasthouden aan het gematigde socialisme van de PvdA in de jaren vijftig. Deze preoccupatie verleende deze groep een meer links karakter.

Het conflict dat in het voorjaar van 1975 tegen het decor van electorale achteruitgang (zie hieronder) tot uitbarsting kwam, lag in het verlengde van deze tegenstelling.² M.L. de Brauw - één van de hoofdrolspelers - zag de tweespalt binnen de partij in termen van een 'socialistische minderheid' tegenover een 'centrumgeoriënteerde meerderheid', waarbij hij zichzelf tot de laatste rekende.³ Daarbij was De Brauw - evenals Goedhart - van mening dat partijleider W. Drees zich meer tegen de PvdA zou moeten afzetten en zich terughoudender opstellen ten aanzien van thema's als het openbaar vervoer en het milieu. Het conflict eindigde in het opstappen van De Brauw en een aantal metgezellen: van de naar schatting 2.100 leden die DS'70 aan het begin van de jaren zeventig telde, bedankten er volgens opgave van de partijsecretaris 400.⁴

Het electorale lot leek DS'70 aanvankelijk goed gezind. Nog voordat de partij voor het eerst deel zou nemen aan de parlementsverkiezingen, beschikte zij - niet *de jure*, maar wel *de facto* - over drie Kamerleden. Ook de eerste Kamerverkiezingen verliepen uiterst voorspoedig. Met Drees als lijsttrekker behaalde DS'70 in april 1971 maar liefst acht zetels; een ongeëvenaard resultaat voor een electorale nieuwkomer. Bovendien werd DS'70 meteen regeringspartij: Drees en De Brauw traden als ministers toe tot het centrum-rechtse kabinet-Biesheuvel, dat verder werd gesteund door ARP, KVP, CHU en VVD. Na de val van dit kabinet, waarbij DS'70 een hoofdrol speelde, kwam echter de kentering. Bij de vervroegde verkiezingen van november 1972 werd een verlies

van twee zetels geboekt. De neergang zette zich voort bij de Statenverkiezingen van 1974, toen slechts vier zetels (en in totaal ongeveer 100.000 stemmen) in de wacht werden gesleept. De enkele maanden later volgende gemeenteraadsverkiezingen verliepen relatief nog slechter.

Tabel I. Uitslagen DS'70 bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, 1971-1982

jaar	Kamerzetels	%	absoluut
1971	8	5,3	336.719
1972	6	4,1	304.714
1977	1	0,7	59.487
1981	0	0,6	48.568
1982	0	0,4	31.047

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken, 1971-1982

Na de zware nederlaag bij de landelijke verkiezingen van mei 1977 leken de jaren van DS'70 geteld. Alleen R. Nijhof, die Drees als politiek leider had opgevolgd, kon namens DS'70 zitting nemen in de Tweede Kamer. Het ledental liep verder terug tot zo'n 1.500 in 1977 en circa 500 in 1978. Tegen deze achtergrond gingen er regelmatig stemmen op om de partij op te heffen. Toch deed DS'70 in 1981 opnieuw mee aan de Kamerverkiezingen, zij het zonder resultaat. Ondanks het verlies van de ene Kamerzetel hield men het niet voor gezien en nam DS'70 in 1982 wederom deel aan de parlementsverkiezingen. Nadat deze poging op een mislukking was uitgelopen, was het einde van de partij nabij. Op 15 januari 1983 werd besloten de partij op te heffen, waardoor er formeel op 31 maart 1983 - bijna dertien jaar na haar oprichting - een einde kwam aan het bestaan van DS'70.

2. Ideologische ontwikkeling

In de ideologische ontwikkeling van DS'70 zijn twee perioden te onderscheiden. De eerste loopt tot 1977 en wordt gekenmerkt door grote nadruk op de democratie binnen het gedachtengoed van DS'70. Tegelijkertijd vervlakt de socialistische component. In deze periode geeft DS'70 bovendien blijk van een optimistische visie op de toekomst. Onder invloed van het rapport van de Club van Rome wordt erkend dat de milieuproblematiek een zware hypotheek op het lot van de mensheid legt, maar op hetzelfde moment is men van mening dat een oplossing hiervan denkbaar is langs de weg van wetenschap en rede.

Partijvoorzitter en futuroloog F.L. Polak veroordeelde het pessimisme van de Club van Rome zelfs; volgens hem was de mensheid "zeker in staat om nog te rechter tijd en op passende wijze de verkondigde onheilsprofetieën voor de toekomstige werkelijkheid af te wenden."⁵

Het begin van de tweede periode ligt in de nasleep van de dramatische verkiezingen van 1977. Onder invloed van de economische crisis en van de gedachte dat de verzorgingsstaat in het slop is geraakt, versomberde de kijk van DS'70 op de maatschappij gaandeweg. Het rotsvaste vertrouwen in de mogelijkheid om problemen op te lossen, lijkt plaats te hebben gemaakt voor weinig meer dan hoop. Daarbij gaan de voorgestelde oplossingen een behoudender tint vertonen. Moest vóór 1977 de overheid volgens DS'70 vooral de ontwikkeling naar het mondige individu en de kritische staatsburger stimuleren; daarna zocht de partij meer haar toevlucht tot het propageren van door de overheid te bevorderen noties als saamhorigheid, verantwoordelijkheid en normbesef.

2.1 Van socialisme naar democratie

Aan het begin van de jaren zeventig waren de socialistische contouren van DS'70 nog tamelijk helder. "Het accent van ons denken ligt links, bij de bevordering van gelijkberechtigheid..," aldus lijsttrekker W. Drees in een rede op het verkiezingscongres in 1971 onder de veelzeggende titel *Taken van de sociaal-democratie in de jaren '70*.⁶ De partij stond voor een gemengde economie, waar planning en overheidsinterventie reguliere onderdelen van uitmaakten. Onder 'socialisme' werd in het beginselprogramma van 1970 het streven verstaan naar een sociale orde die gekenmerkt wordt door solidariteit met de zwakkere, en naar een economisch bestel waarin produktie en verdeling van het nationaal inkomen onder de verantwoordelijkheid van de gemeenschap vallen. Erg revolutionair klonk dit allemaal niet. De politicoloog Couwenberg kenschetste deze invulling in 1972 als "het volkomen ontradicalseerde, verburgerlijkte socialisme, dat zich beperkt tot zekere verbeteringen en aanpassingen binnen het kader van het gecorrigeerde kapitalisme van de sociale verzorgingsstaat.. Het behoort tot de algemene consensus, die binnen de sociale verzorgingsstaat is gegroeid".⁷

Niettemin bleek DS'70 te hechten aan het begrip socialisme. De ideologische accentverschuiving in de richting van de democratie ging gepaard met voorstellen om de term socialisme in de partijnaam te schrappen, maar even vaak werden die door het partijcongres weggestemd. Aan een nadere precisering van de betekenis van het begrip werden nooit veel woorden vuil gemaakt. Eigenlijk zette de partij

al vrij snel al haar kaarten op het andere bestanddeel van het democratisch-socialistische gedachtengoed: de democratie - waarmee zij overigens in de buurt van D66 zou komen.⁸

Deze ideologische accentverschuiving die in 1972 op gang kwam werd in anti-ideologische termen gepresenteerd, waarmee de partij ook via een andere weg D66 naderde. Met een beroep op de filosoof K. Popper nam DS'70 afstand van het socialisme met het daarbij behorende positieve mensbeeld en de gedachte van een maakbare samenleving. In het vacuüm dat zo ontstond greep DS'70 echter toch op de ideologie terug, door aan het socialisme en het liberalisme bepaalde elementen te ontnemen en deze samen te smeden tot een nieuwe synthese.

De eerste proeve hiervan werd geleverd met het *rapport Afwegen en beslissen. DS'70 en de maatschappij van morgen*, dat aan het einde van 1972 verscheen. Dit stuk, dat was bedoeld als de prelude van een veelomvattende en aangepaste beginselverklaring,⁹ vormt het meest uitgebreide overzicht van de uitgangspunten van DS'70. Het droeg mede het stempel van Polak, de voorzitter van de beginselprogramcommissie. Bij zijn aantreden als partijvoorzitter in 1971 had hij zijn credo voor DS'70 als volgt ontvouwd: "Het komt mij voor, dat wanneer DS'70 zich doelbewust *mede* oriënteert op de grote toekomst-vraagstukken op langere termijn, daarmede tevens een voorsprong kan worden behaald op het wat starre en ook te zeer beperkte denken, waarvan de meeste partijen getuigen".¹⁰ Overeenkomstig deze benadering werd in *Afwegen en Beslissen* afstand genomen van "ideologieën..., die ons het uitzicht op de toekomst belemmeren."¹¹ Het klassieke socialisme moest het hierbij vooral ontgelden. Tegenover klassenstrijd - en polarisatie - als motoren voor de maatschappelijke vooruitgang stelde men het harmoniemodel. De utopische heilstaat legde het af tegen "een open maatschappij, waarin alles voor permanente kritiek in aanmerking komt",¹² en de dogmatiek van de blauwdruk werd afgewezen ten faveure van een "meer flexibele en pragmatische benadering."¹³

Als vervanging voor het socialisme werd in het rapport vooral het concept van de 'sociale democratie' gehanteerd, als "vulling en voltooiing!" van de politieke democratie.¹⁴ Opvallend was daarbij dat in *Afwegen en beslissen* de sociale component van dat begrip ondergesneeuwd raakte door voorstellen in de politieke sfeer. Weliswaar bleef het streven naar sociale grondrechten zoals dat op bestaanszekerheid overeind, maar de aandacht ging veel meer uit naar het politiek-democratische aspect. Als wezen van de democratie werd het sluiten van compromissen gezien, en daarop moest de gehele besluitvormings-procedure zijn geënt. Het rapport, dat een nogal technocratische inslag had, stelde groot vertrouwen in de overheid om maatschappelijke problemen op te lossen, mits deze gecontroleerd werd

door een optimaal werkende democratie. Panklare oplossingen voor sociale kwalen droeg *Afwegen en Beslissen* niet aan; in feite werd vooral de procedure om tot verbeteringen te komen geschetst. "Het streven naar een doelmatige organisatie van de beslissingen is voor D.S.'70 een politieke doelstelling van het allerhoogste belang", aldus het rapport.¹⁵ De grotere mate van medezeggenschap die hierbij gewenst was had niets met directe democratie à la Nieuw Links van doen. "Wij verwerpen.. met stelligheid een 'plenaire' democratie, die alles laat beslissen op almachtige, aan niemand verantwoording verschuldigde massavergaderingen."¹⁶

Met *Afwegen en Beslissen* sloeg DS'70 een nieuwe richting in. Hoewel de partij zich van meet af aan had gekant tegen dirigisme, werd aanvankelijk aan de staat op velerlei terrein een actieve rol toegedacht. Dit gold niet alleen inkomensverdeling of inflatiebestrijding, maar ook voor zaken als milieubeheer, openbaar vervoer en ruimtelijke ordening. "DS'70 aarzelt niet als socialistische partij hier een centrale rol voor de overheid te zien", zo stelde de partij eerder in 1972.¹⁷ In de nieuwe optiek trad de overheid echter niet zozeer zelf regelend op, althans niet in eerste aanleg. Haar taak was vooral gelegen in het vaststellen van adequate procedures die het probleemoplossende maatschappelijke vermogen dienden te kanaliseren.

Op het thema van de complementaire verhouding tussen politieke en sociale democratie zou DS'70 blijven voortborduren. De Strategiecommissie die in 1974 na de zware nederlaag bij de Statenverkiezingen was ingesteld zocht de essentie van DS'70 in het concept van de 'volle democratie':

"Na de bevordering van de politieke democratie door het liberalisme en de sociale democratie door het socialisme, streeft DS'70 naar het bereiken van de 'volle democratie'. Hieronder verstaan we een politieke democratie waarin de besluitvorming tot stand komt op basis van argumenten en waarin de mensen wezenlijk verdraagzaam zijn en andermans mening respecteren. In de volle democratie wordt planmatig een zo groot mogelijke deelname aan het maatschappelijke en politieke leven nagestreefd."¹⁸

Bij de invulling van het concept van de 'volle democratie' gaf de Strategiecommissie voorrang aan het formeel-democratische aspect, gericht op het betrekken van de burgers in de besluitvorming. Evenals in *Afwegen en beslissen* lag de nadruk meer bij de methode ter oplossing van problemen dan op de oplossing zelf. De haaks op het ideologische woordenspel staande 'probleemgeoriënteerde aanpak' en de 'methodische zuiverheid' werden bijna tot hoogste eis van politiek

verheven. Als logische gevolgtrekking werd DS'70 in het Strategierapport beschouwd als "een partij die op zakelijke en deskundige wijze op een 'apolitieke' manier politiek wilde bedrijven".¹⁹ In het voorstel van de Strategiecommissie voor een nieuw 'basisprogram' - het begrip 'beginselprogram' werd vanwege de ideologische connotaties afgewezen - regende het voorstellen ter vervolmaking van de parlementaire democratie. 'Nieuwe overleg- en besluitvormingsprocedures' moesten worden ingevoerd, terwijl naast de 'participatiedemocratie' de totstandkoming van een 'anticipatiedemocratie' diende te worden bevorderd, waarin de burgers worden betrokken bij het 'lange termijn denken'. Kort samengevat diende "ter aanvulling van een slagvaardige representatiedemocratie een inspraakdemocratie" te worden ontwikkeld.²⁰ Het sociale beleid kwam er in het ontwerpbasisprogram wat bekaaid af en moest onder andere milieu, ruimtelijke ordening, onderwijs en economisch beleid voor laten gaan.

Door het Hoofdbestuur werd het door de Strategiecommissie aangedragen concept van de 'volle democratie' en de daarbij behorende 'probleemgeoriënteerde aanpak' omhelsd. Enerzijds moest de politiek anders vorm krijgen door de introductie van nieuwe structuren van besluitvorming en bestuur, want met de "besluitvormingscapaciteit in de oude Thorbeckiaanse bestuursstructuren" was het droevig gesteld. Anderzijds diende de democratisering buiten het politieke domein te treden en in alle maatschappelijke sectoren door te dringen. "Hoofdpoging is het initiëren van nieuwe organisatievormen voor de besluitvorming; de opgave van volle democratie".²¹ Alleen op deze wijze zouden lange termijn vraagstukken als milieu, ruimtelijke ordening, economische groei of energieschaarste kunnen worden opgelost.

Om duidelijk te maken welk belang DS'70 aan de 'volle democratie' hechte, stelde het Hoofdbestuur in navolging van de Strategiecommissie voor de partijnaam te wijzigen in 'Democratisch Sociale Partij.' Nadrukkelijk wenste men geen afstand te doen van het begrip 'sociaal'; hierdoor zou namelijk worden aangegeven "dat we aan onszelf hogere eisen stellen dan alleen het democratisch zijn." Daarbij bleef het Hoofdbestuur DS'70 beschouwen als "een sociaal-democratische partij qua oorsprong, qua beginselverklaring 1970 en de hoofdlijnen van onze verkiezingsprogramma's 1971, 1972, 1974".²²

Het partijcongres dat zich in december 1974 boog over deze voorstellen was echter niet zo gediend van het vervangen van het socialistische profiel. In de discussie bleek "dat vele uit de PvdA voortkomende leden grote moeite hadden het socialisme uit de naam te schrappen". Zo

wenste de afdeling Amsterdam behoud van de socialistische aard van de partij, "zowel naar naam als inhoud."²³ De naamsverandering werd afgewezen, maar een voorstel tot het onverkort handhaven van de huidige naam haalde het ook niet. Het socialisme speelde ook een rol bij het debat over de economische paragraaf van het ontwerp-basisprogram. De Strategiecommissie had ook hier geopperd om tot nieuwe besluitvormingsstructuren te komen die de rol van de overheid zouden inperken. Volgens A. Heertje, die het voorstel verdedigde, "kan de overheid niet meer optreden als autoritaire beslisser, maar heeft (deze) de taak de besluitvorming te organiseren."²⁴ Tot zijn ontevredenheid besloot het congres dat in het economisch beleid de overheid de eindverantwoordelijkheid moest dragen.

Deze kritische noten impliceerden niet dat het congres zich distantieerde van het concept van de 'volle democratie'. Wel bleek er behoefte aan een nadere invulling van dit begrip, waartoe de 'Stuurgroep Democratie' werd ingesteld die de visie van DS'70 "op het functioneren en de uitbouw van de democratie op de verschillende maatschappelijke terreinen" moest uitwerken.²⁵ Daarnaast werd een 'Contactcommissie' ingesteld welke de mogelijkheden van samenwerking van politiek gelijkgezinde krachten moest verkennen.

Nog voordat de Stuurgroep Democratie het begrip 'volle democratie' had kunnen toelichten, maakte partijsecretaris Nijhof het tot de crux van zijn politieke ontwerp van DS'70 als 'ideologische doorbraakpartij' en 'vierde alternatief'. Nijhof ontvouwde zijn ideeën vlak na de partijstrijd aan het begin van 1975. Hoewel hij tot het kamp van Drees en Van Stuijvenberg behoorde, gingen zijn voorstellen in de richting van het door opponent De Brauw gepropageerde politieke centrum. In zijn ideeën lijkt Nijhof te zijn beïnvloed door de hoogleraar S.W. Couwenberg van het 'Democratisch Centrum Nederland', die DS'70 een belangrijke rol toedichtte bij de opbouw van een nieuwe partij "die het niet-confessionele midden organiseert rondom een synthese van de fundamentele waarden van liberalisme en sociale democratie."²⁶

Volgens Nijhoff moest DS'70 aan het politieke driestromenland van socialisten, confessionelen en liberalen in Nederland in samenwerking met andere, gelijkgerichte politieke krachten een vierde stroming toevoegen door zich te ontwikkelen tot 'gematigde hervormingspartij'. In lijn met het denken binnen DS'70 refereerde hij daarbij aan de liberaal- socialistische syntheses "Het liberalisme heeft.. voornamelijk aandacht gehad voor de formele democratie; het socialisme meer voor de materiële gelijkheid van mensen. Wij dienen te staan voor een integrale aanpak: de volle democratie."²⁷ Geestelijke vrijheid en ontvoogding enerzijds en de "solidariteitsgedachte en de daarmee

onlosmakelijk verbonden noodzaak tot overheidsingrijpen"²⁸ anderzijds waren de belangrijkste kenmerken van zijn concept.

De overheid werd door Nijhof ook hier meer in formele dan in materiële zin aangewezen als het instrument tot inrichting van een betere maatschappij. Het doel van DS'70 was - met een beroep op Popper- "*een open en veranderingsvaardige maatschappij...*, die het 'mechanisme' tot verandering in de zin van flexibele democratische spelregels in zich heeft. Een maatschappij ook waarin *geestelijke vrijheid, sociale grondrechten, deelnemerschap* en een *integrerende politiek* de voornaamste normen zijn". Traditioneel kregen vervolgens ook hier staatkundige eisen als democratisering ruim baan, want de identiteit van DS'70 wordt - aldus Nijhoff - gemarkeerd door thema's als "'nieuwe organisatie van de besluitvorming' en aanpak op basis van een lange termijn visie".²⁹

Nijhofs concept van DS'70 als een 'ideologische doorbraakpartij' vormde het sluitstuk van het proces waarbij de aandacht die er aanvankelijk voor het socialistische erfgoed van DS'70 bestond, plaats maakte voor de democratische component. Dit aspect, waarin de wijze van besluitvorming en de 'probleemgerichte aanpak' centraal stonden, was in het midden van de jaren zeventig het centrale leerstuk in het gedachtengoed van DS'70 en moest naar buiten toe als boegbeeld dienen. Deze accentverschuiving en de anti-ideologische vorm waarin zij werd gegoten, werden niet tot hun logische einde doorgevoerd: DS'70 bleef zich socialistisch noemen. Ook Nijhof wilde deze stap niet zetten. Ondanks zijn gloedvolle betoog voor een 'volle democratie' en een 'vierde stroming' bleef hij DS'70 beschouwen als "exponent van de sociaal-democratie." Anderzijds leek hij verder te gaan dan het partijcongres eerder voor wenselijk had gehouden, door te stellen dat DS'70 "niet langer een exclusief 'socialistisch karakter' toegekend kan worden".³⁰

In de partij groeide echter de weerstand tegen deze koers. Zowel een kaderdag aan het einde van 1975 als de partijraad van juni 1976 wenste af te zien van partijvernieuwing en de daarmee gepaard gaande verkenning van de mogelijkheden van samenbundeling van de politieke groeperingen door de Contactcommissie. Met de keuze van de partijraad voor zelfstandige deelname van DS'70 aan de Kamerverkiezingen van 1977 stierf het 'vierde alternatief' een voortijdige dood.

2.2 Van sociaal-democratie naar sociaal-conservatisme

Nadat in de Kamerverkiezingen van 1977 het electorale fundament van DS'70 bijna geheel was geslecht, raakte de partij ook ideologisch in het

slop. De discussies over het gedachtengoed bleven weliswaar voortgaan, maar de resultaten waren zeer mager. Bovendien veranderde de toon. Enerzijds verloren de thema's van de democratische besluitvorming en de daarmee samenhangende 'volle democratie' hun dominante positie. Zij werden afgelost door de 'sociale democratie' - een begrip dat ook prominent aanwezig was in *Afwegen en Beslissen*. Anderzijds begon zich echter ook een behoudender instelling af te tekenen door de nadruk op de gemeenschap en de dienstbaarheid van het individu daaraan. Deze benadering trad aan het begin van de jaren tachtig meer op de voorgrond. Als gevolg van deze ontwikkelingen vertoonde DS'70 vlak voor haar verscheiden in 1983 sociaal-conservatieve trekken.

Het in 1978 verschenen rapport van de Voortgangscommissie die was ingesteld naar aanleiding van de verpletterende verkiezingsnederlaag van een jaar daarvoor, markeerde het begin van deze kentering. Het rapport had met eerdere nota's van DS'70 de afkeer van ideologieën gemeen, maar zweeg hoegenaamd over het belang van democratisering. Als doelstelling werd een "rechtvaardige, harmonische maatschappij" beschouwd die tot stand moest komen langs de weg van "het bevorderen van respect voor het unieke van de medemens, van gemeenschapsgevoel en van persoonlijke morele verantwoordelijkheid". De wat behoudende teneur van dit DS'70-ideaal werd aan de ene kant getemperd door de nadruk die het rapport legde op "het fundamentele menselijke recht op individuele, immateriële en materiële vrijheid". Tegelijkertijd werd het echter versterkt door het tot de taak van de overheid te rekenen om "bij de burgers de, ontwikkeling van die eigenschappen te bevorderen, die hen in staat stellen persoonlijke vrijheid en onafhankelijkheid áán te kunnen. Eigenschappen als gemeenschapsgevoel en morele verantwoordelijkheid acht DS'70 daartoe zeer essentieel".³¹

Deze benadering week behoorlijk af van de enkele jaren eerder verkondigde opvatting van DS'70, die in de staatkundige deelname van het mondige individu het "zuurdesem van een werkelijk democratische samenleving" zag.³² Door het Hoofdbestuur werd dit kennelijk ingezien. In zijn commentaar op de schets van de Voortgangscommissie werd de democratie weer benadrukt, waaraan echter nadrukkelijk een sociaal tintje werd gegeven. De democratie was zeer belangrijk, zo redeneerde het bestuur, maar "haar volmaking vindt zij alleen als zij een sociale inhoud heeft gekregen.. Sociale democratie betekent voor ons ook dat de mens over zijn eigen bestemming meebeslissen moet. Niet alleen als burger van een democratische staat, maar ook als werknemer..".³³ Ook het partijcongres van april 1978 plaatste kanttekeningen bij het Voortgangsrapport. Afgevaardigden uit Den Haag vatten het op als "een afwijking van de oude lijn, een verder verwijderen van het

personalistisch socialisme.. De vrijheid en creativiteit van de mens vonden zij in het rapport teveel uitgewerkt in liberale zin".³⁴

Niettemin aanvaardde het congres het rapport. Het stelde tevens een werkgroep 'Identiteit en Strategie' in, die als taak kreeg een politiek manifest op te stellen. In het ontwerp, dat eind 1978 aan het kader werd voorgelegd, had de 'sociale democratie' als amalgaam van de positieve waarden van liberalisme en socialisme de plaats ingenomen van de 'volle democratie', die vanaf dat moment zo ongeveer uit het vocabulaire van DS'70 zou verdwijnen. De werkgroep deed ook een poging de term 'socialisme' uit de naam van DS'70 te verwijderen. Vanwege de associaties met collectivisme en staatsocialisme werd voorgesteld om DS'70 om te dopen tot de 'Democratisch Sociale Unie DS'70', waarbij de oude partijnaam vooral om praktische redenen als achtervoegsel gehandhaafd zou worden. Inhoudelijk baseerde het ontwerp zich op de bevindingen van de Voortgangsc commissie, inclusief de meer behoudende elementen daarin. Zo werd tegenover het recht van een ieder "om mee te beslissen over zijn eigen bestemming" direct de "plicht om persoonlijke verantwoordelijkheid te dragen" gesteld. Essentieel hiervoor waren eigenschappen als "gemeenschapsgevoel en persoonlijke verantwoordelijkheid", ten dele aan te kweken in het onderwijs.³⁵

Naar aanleiding van de kritiek van het partijkader werd het concept aanzienlijk aangepast en meer populistisch getoonzet. In de toelichting die J.H. Gootjes - voorzitter van de Werkgroep en vice-voorzitter van de partij - bij de nieuwe versie gaf op het congres van maart 1979, komt de behoudende toon naar voren:

"Er gaat iets mis in onze samenleving. Dat is het thema van het Politiek Manifest. Polarisatie, egoïsme en kortzichtigheid worden aan de kaak gesteld. Onze welvaart wordt bedreigd, omdat de samenleving, die in de na-oorlogse jaren de vooruitgang mogelijk maakte, vergiftigd is door onenigheid, groepsegoïsme, verdeeldheid en gebrek aan *echt* sociaal gevoel..

Materialisme viert hoogtij, er is sprake van grote geestelijke armoede.. Op deze wijze kunnen we nooit als samenleving door moeilijke tijden heen komen.. Materialisme kweekt slappe mensen zonder verantwoordelijkheidsgevoel. Deze mensen leggen de verantwoordelijkheid gemakshalve bij de gemeenschap.³⁶

Door Gootjes werden de 'marxistische militante materialisten' gebrandmerkt als de schuldigen, die het bovendien op het gezin hadden gemunt. "Zij willen de verantwoordelijkheid van de ouders voor de opvoeding van hun kinderen aantasten. *Gezinnen zijn steeds de ruggegraat van de democratie geweest. Dáár wordt het karakter van Neder- land gevormd..*"³⁷

Het manifest, dat een stuk minder zwaar was aangezet dan de toelichting van één van zijn ontwerpers, werd het door het congres afgewezen. Voornaamste motief daarbij was dat het voldoende zou weergeven "dat DS'70 de sociale democratie als een nieuwe maatschappelijke orde ziet waarin de fundamentele waarden van zowel het socialisme als het liberalisme door de partij worden erkend en aanvaard als zijnde de grondslag voor deze sociale democratie."³⁸ In de herziene, derde versie van het manifest was in deze behoefte voorzien. De 'sociale democratie' werd nu gedefinieerd aan de hand van de trits 'vrijheid, deelnemerschap en saamhorigheid'. In het deelnemerschap keerde - summier - de vroegere preoccupatie van DS'70 met de besluitvorming terug. Niet de overheid als "autoritaire beslisser.. maar als organisator van de besluitvorming" werd gepropageerd.³⁹ Dit onderdeel stond evenwel in de schaduw van het nieuwe uithangbord dat DS'70 zich had aangemeten, namelijk dat van de 'saamhorigheid'. Dit aspect kreeg ruim baan in de nota *Ideeën in actie. Actieplan DS'70* voor de jaren tachtig, waarin een tamelijk sombere kijk op de maatschappelijke ontwikkelingen ten toon werd gespreid. DS'70 constateerde hierin een vlucht uit de werkelijkheid: "hard drugs, alcoholisme, de tegencultuur, slogans als 'hun rechtstaat is de onze niet'". De verzorgingsstaat was hier en daar te ver doorgeschoten; "sociale zekerheid werd soms een hangmat in plaats van vangnet".⁴⁰ Fraude en vervreemding waren toegenomen; veiligheid en geborgenheid ondermijnd. De oorzaak van deze a-sociale verschijnselen werd vooral gezocht in de automatisering van de samenleving en de opkomst van de 'ik-cultuur'. In deze situatie bood in de optiek van DS'70 het idee van de saamhorigheid perspectief. Het was volgens de partij het sleutelbegrip om "de mens een gevoel van (sociale) zekerheid te geven in een snel veranderende wereld":

"Het streven naar veiligheid, geborgenheid, (sociale) zekerheid naast dat naar zelfontplooiing is fundamenteel voor de individuele mens. DS'70 wil hiermee in haar politiek ontwerp rekening houden.. Saamhorigheid en het besef van wederzijdse afhankelijkheid en verantwoordelijkheid zijn noodzakelijk als alternatief voor de ik-cultuur. Wij moeten tot leefvormen komen, die de mens van 'ik' tot een sterkere 'ons' beleving brengt. Onze buurt, onze gemeente, onze arbeidsorganisatie, enz. Het 'ons' denken werkt beschermend, het 'ik' denken werkt maatschappijvernietigend en maakt onzeker."⁴¹

Het "Primaat van de saamhorigheid" dat DS'70 letterlijk proclameerde en dat als verbindend beginsel tussen de vrijheid en gelijkheid werd gezien, verleende de partij zodoende een meer conservatief karakter. Hoewel niet expliciet op het verleden werd teruggegrepen, was het

DS'70 ideaal niet vrij van nostalgie. Het redmiddel werd gezien in de gemeenschap waarin men zorg draagt voor elkander, in een nationale revival van het *noaberschap*. Toch was de partij bepaald niet over de hele linie behoudend. Het denkbeeld dat de samenleving in beginsel maakbaar is en dat problemen kunnen worden opgelost dook ook in dit geschrift op, zij het meer in de marge. Ook werd individualisering niet op voorhand overal afgewezen, maar bijvoorbeeld aangeprezen als alternatief voor het kostwinnerschap bij de inkomenspolitiek.

3. Programmatisch eclecticisme

De gespletenheid die DS'70 op ideologisch niveau kenmerkte, weerspiegelde zich in de vijf programma's waarmee de partij in de periode 1971-1982 aan de Tweede Kamerverkiezingen deelnam. Schipperde DS'70 in haar beginselen tussen het democratische en sociale bestanddeel, in de programma's koppelde zij traditioneel aan het rechtse politieke domein toegeschreven opvattingen aan meer als links te boek staande items. Tot op zekere hoogte bestond er tussen de polariteit op beide niveau's enig onderling verband. In de perceptie van DS'70 werd de democratie bedreigd door externe en interne gevaren. Met de programmatische voorstellen ter verdediging van de democratie kwam DS'70 in rechts vaarwater. Tegelijkertijd had de democratisering ook een linkse component, zoals bijvoorbeeld in het *desideratum* van de medezeggenschap van arbeiders in de bedrijven. Het sociale bestanddeel werd programmatisch onder andere in de linkse eis tot nivellering vertaald, of - doorgetrokken in het internationale vlak - in het verlangen dat een hoog percentage van het nationaal inkomen aan ontwikkelingshulp diende te worden besteed.

Hieronder wordt een overzicht gegeven van de linkse en rechtse opvattingen die door DS'70 werden gehuldigd.⁴² Daarbij zal blijken dat de veranderingen in het programmatische profiel van DS'70 de ideologische ontwikkeling naar een meer behoudende partij op de voet hebben gevolgd. De teneur van de verkiezingsprogramma's van de jaren tachtig wijkt opmerkelijk af van hen voorgangers uit het daaraan voorafgaande decennium.

Uitgesproken rechtse standpunten nam DS'70 in op de terreinen van orde en gezag en vrede en veiligheid. De democratie moest verdedigd worden tegen zowel interne als externe vijanden. Door het parlement aangenomen wetten dienden te worden nageleefd; belangengroepen mochten het bestuur niet dicteren en voorkomen moest worden dat onwettige acties werden beloond. De '*law and order*' benadering van DS'70 drong ook door tot andere terreinen. Een krachtige bestrijding

van de handel in verdovende middelen werd verlangd en bestraffing van het misbruik van sociale voorzieningen. In 1977 kwam de bestrijding van de criminaliteit voor het eerst in het program voor, waarbij om uitbreiding van het politieapparaat werd gevraagd. In 1981 kregen de "ontsporingen in onze maatschappij" meer nadruk: "de bescherming van de veiligheid en de individuele vrijheid van de burgers moet worden opgevoerd. Zwaar- criminelen en psychopaten mogen niet opnieuw een gevaar vormen voor de samenleving. Meer aandacht dient te worden geschonken aan de bestrijding van de kleine criminaliteit zodat de burger zich weer veilig op straat kan begeven."⁴³ Een jaar later werd de bedreiging van de democratie weer volop belicht. Volgens DS'70 leek het "of alles maar mag. Bij blokkades en bezettingen is de overheid nauwelijks bereid of in staat regels en wetten toe te passen.. Zo ondermijnt de overheid het in haar gestelde vertrouwen. Essentieel voor onze democratie is, dat dit vertrouwen hersteld wordt".⁴⁴

Naast deze binnenlandse gevaren moest de democratie ook worden beschermd tegen de externe dreiging van de Sovjet-Unie. Het lidmaatschap van de NAVO en een krachtige defensie was daartoe gedurende het gehele bestaan van DS'70 een *conditio sine qua non*; "de veiligheid en de politieke beslissingsvrijheid in Nederland (is) slechts verzekerd door continuering van het lidmaatschap van de NAVO", aldus bijvoorbeeld het program van 1977.⁴⁵ Bezuinigingen die DS'70 elders bepleitte waren op dit punt bepaald ongewenst.

Ook op de aanwezigheid van buitenlandse werknemers had DS'70 een rechtse kijk, die met de verslechterende economische ontwikkeling behoudender werd. Aanvankelijk wilde de partij de "grote zuigkracht op buitenlandse arbeiders" afremmen vanuit het gezichtspunt van de "steeds toenemende bevolkingsdichtheid" van Nederland.⁴⁶ In 1977 kwam daar het argument van de werkgelegenheid bij. Voorkomen moest worden "dat Nederland een immigratieland wordt".⁴⁷ In 1981 ging men een stapje verder door een immigratiestop voor niet EG-ingezetenen te bepleiten. Daarnaast verscheen de bevordering van remigratie van 'voormalige rijksgenoten' op de agenda, alsmede - in 1981 - de "bewuste aanpassing van mensen met een andere cultuur in de Nederlandse samenleving".⁴⁸ Van de ruimte die men in 1977 nog wilde laten "voor een beleving van de eigen culturele waarden" leek weinig meer over.⁴⁹ Bij dit alles bleef overigens het asielrecht voor vluchtelingen onverlet. Wat betreft de omvang van de collectieve sector schaarde DS'70 zich eveneens in het rechtse koor. Was aanvankelijk een "kritische toetsing van zin en omvang van overheidsuitgaven dringend geboden",⁵⁰ na het uitbreken van de economische crisis en het optreden van het kabinet-Den Uyl werd bij voortduring aangedrongen op sanering van de overheidsuitgaven en "vermindering van de te zware

belastingdruk".⁵¹ In 1981 werd een drastische verlaging van beide noodzakelijk geacht.⁵² Ook vond de roep om verruiming van het begrip 'passende arbeid' in 1977 ingang.

Vanaf het eerste begin werd voor het terugdringen van de overheidsuitgaven reductie van de vele subsidieregelingen aanbevolen - een stokpaardje van Drees.⁵³ Wanneer de overheid de sociaal-zwakkere groepen wilde helpen, dan moest dat geschieden door een algemene verhoging van hun inkomen in plaats van subsidies te verstrekken, waarvan ook de meer *well to do* konden meeprofiteren. Deze methode vergrootte bovendien de individuele bestedingsvrijheid van de burger ('baas in eigen beurs') en maakte tegelijkertijd de reële kosten van overheidsdiensten zichtbaar. Hiermee maakte het profijtbeginsel zijn opwachting.

Naast dit rechtse gezicht had de politieke Januskop van DS'70 ook een links aanzien. Met betrekking tot de democratie betrof dit onder andere het verlangen van de "democratisering van het bedrijfsleven.. door uitbreiding van de medezeggenschap van de werknemers" in 1972.⁵⁴ In het program van 1977, dat getuigde van de preoccupatie van de partij met de democratie in de jaren daarvoor, prijkte als eerste verlangen de verdere ontwikkeling van "democratische vormen van inspraak" en het bieden van een continue mogelijkheid aan "bestuurden.. tot het verkrijgen van informatie" van bestuurders.⁵⁵

Na verloop van tijd traden in het programmatische profiel de rechtse trekjes meer naar voren. Zeer duidelijk bleek dat op het vlak van de inkomensverdeling. Aanvankelijk maakte DS'70 zich sterk voor een rechtvaardiger inkomens- en vermogensverdeling door nivellering. Zo was het wenselijk "dat lage inkomens procentueel sterker stijgen dan hoge inkomens".⁵⁶ In het programma van 1981 werd dit punt afgezwakt. Evenals voorheen werd wel voor een winstdelingsregeling gepleit die ten goede moest komen aan de werknemers, maar de eis tot algemene verkleining van de inkomensverschillen verdween van het verlanglijstje. "In de laatste jaren is de kreet 'een rechtvaardiger inkomensverdeling' door enkele politieke partijen vertaald als verhoging van alle lagere inkomens en verlaging van alle hogere inkomens. Naar de mening van DS'70 heeft dit niets te maken met een rechtvaardiger inkomensverdeling. Niet alle hogere inkomens zijn onterecht, maar ook niet alle lagere inkomens zijn onterecht", zo stelde het program.⁵⁷ Het punt van de ontwikkelingssamenwerking was voor DS'70 een zaak van internationale solidariteit. Aan de hoogte daarvan mocht niet worden getornd. "Handhaving van de Nederlandse bijdrage aan ontwikkelingslanden op het huidige, naar internationale maatstaven, hoge niveau", zo heette het aan het begin van de jaren zeventig.⁵⁸ Later

werden criteria van de Verenigde Naties maatgevend. In 1981 evenwel was een indicatie van de hoogte van de hulp verdwenen.

Op het gebied van de emancipatie nam DS'70 een progressief standpunt in. Sinds 1977 stonden de gelijke rechten voor man en vrouw in de juridische en sociaal-economische sfeer expliciet in het program. Door positieve actie en de invoering van deeltijd- en 'tweelingbanen' diende de overheid bij te dragen aan de doorbreking van traditionele rolpatronen. Ook had de partij oog voor de toenemende individualisering van de samenleving. Een aanpassing van de fiscale en sociale wetgeving was gewenst zodat deze "meer uitgaat van de individuele mens en minder van het echtpaar".⁵⁹ Verder bepleitte DS'70 een verlaging van de meerderjarigheidsgrens tot 18 jaar. Mede in het kader van de zorg die DS'70 uitte over de toenemende bevolkingsgroei - die als één der ernstigste bedreigingen voor de mensheid werd beschouwd - was de partij voorstander van het opnemen van anti-conceptiemiddelen in het ziekenfondspakket. In 1981 was dit punt plotseling verdwenen, evenals het abortusstandpunt. Overigens was de heldere opstelling van het begin van de jaren zeventig - "legalisering van abortus; beslissingsrecht bij de vrouw, na overleg met de arts"⁶⁰ - in 1977 al wat verwaterd, toen er slechts werd aangedrongen op een "medisch, sociaal en juridisch verantwoorde regeling".⁶¹

Op milieugebied drukte het rapport van de Club van Rome haar stempel op de programma's van DS'70. De sterke bevolkingsgroei, de industrialisatie, het kwistige gebruik van energie en grondstoffen, het toenemende autoverkeer en het gebruik van chemische middelen in de landbouw gingen ten koste van het milieu, zo werd ingezien. De strijd tegen verontreiniging en geluidshinder stond vanaf het prille begin dan ook hoog in het vaandel, gebaseerd op het beginsel 'de vervuiler betaalt'. De stabilisatie van de belastingtarieven, één van de onderdelen van de politieke belijdenis van DS'70, gold niet met betrekking tot milieuheffingen. Verder diende het openbaar vervoer en - vanaf 1977 - 'een selectief autogebruik' te worden gestimuleerd. In de eerste programma's werd tevens voorgesteld de sterke bevolkingsgroei in te dammen. Van kernenergie was DS'70 niet bereid af te zien, ofschoon zij voor het veiligheidsaspect meer oog kreeg. Als gevolg van deze zorg om het milieu en het besef van de "eindige grondstoffenvoorraad"⁶² namen men al spoedig afstand van de vanzelfsprekendheid van economische groei. "Meer dan voorheen zal men bij het afwegen van economische en technische belangen tegenover die van een gezonde omgeving, aan dit laatste het grootste gewicht toekennen".⁶³ Ook het program van 1977 ging uit van een gelimiteerde groei, "al betekent dit niet, dat de zgn. 'nul-groeidoctrine' (volgens welke de welvaart in Nederland geheel niet meer mag stijgen) moet worden aanvaard".⁶⁴ Als gevolg van de

economische crisis was in de jaren tachtig deze opvatting in haar tegendeel verkeerd. Hoewel veel van de eerder voorgestelde milieumaatregelen in het program gehandhaafd bleven, was van een afremmen van de economische ontwikkeling in het geheel geen sprake meer. De enige uitweg uit de economische malaise werd gezien in het groeimodel, waarbij het neo-conservatieve recept werd aangeprezen. "Om te kunnen 'overleven' is versterking van de economische basis nodig. Dit betekent meer investeringen, meer ruimte voor ontwikkeling van nieuwe initiatieven en het scheppen van arbeidsplaatsen".⁶⁵ Door de verhoging van de rentabiliteit moest het bedrijfsleven weer gezond worden, waarbij DS'70 erop wees dat het een "sprookje" was dat een hogere winst "rechtstreeks in de zakken van de aandeelhouder verdwijnt". Loonmatiging was derhalve broodnodig, evenals forse bezuinigingen bij de overheid waardoor het financieringstekort zou worden teruggedrongen en de lasten voor het bedrijfsleven konden worden verlicht.

Vergeleken met de programma's van de jaren zeventig sloegen die van de jaren tachtig een pessimistische toon aan, overeenkomstig het ideologische niveau. Het letterlijke en figuurlijke sluitstuk van beide ontwikkelingen vormde het ideologisch zwaar aangezette program waarmee DS'70 in 1982 voor het laatst aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer meedeed. Het optimisme en het vertrouwen in het oplossend vermogen van een democratisch stelsel waarmee tien jaar eerder ook de problematiek van de Club van Rome was benaderd, was nu verdwenen. De "politiek van de hoop" die DS'70 anno 1982 verkondigde, ontsproot in feite aan doemdenken over de crisis van de welvaartsstaat. Tegenover de economische crisis plaatste DS'70 de 'versoeringsstaat';⁶⁶ de sociaal-culturele van de 'soft society' werd met "gemeenschapszin en verantwoordelijkheidsbesef" te lijf gegaan.⁶⁷ DS'70 beschuldigde hier de politiek ervan te hebben gefaald in het aankweken van een eigen verantwoordelijkheid bij de doorsnee burger. De bevordering van de mondigheid van het individu, door DS'70 in de jaren zeventig bepleit, verdween hiermee uit het zicht.

4. De kiezers

DS'70 realiseerde zich terdege dat de mengelmoes van linkse en rechtse standpunten op de kiezer wel eens een onduidelijke indruk zou kunnen maken. "Zeker in een politiek veld dat door polarisatie, het toespitsen van tegenstellingen, wordt beheerst, zal deze - schijnbare - inconsistentie de kiezer afschrikken om zijn stem aan DS'70 te geven", zo verwachtte de Strategiecommissie.⁶⁸ Noodzakelijk was derhalve om een samenhangend en 'overkoepelend' ideologisch concept te

ontwikkelen- een probleem waarmee DS'70 gedurende haar gehele bestaan heeft geworsteld. Met het idee van de 'probleemgeoriënteerde aanpak' hoopte men hierin te hebben voorzien. Programmatisch betekende dit - aldus Nijhof in 1975, die van de nood een deugd wilde maken - dat "in het clichématig taalgebruik.. DS'70 op een aantal beleidsterreinen uitgesproken 'linkse' standpunten heeft: milieu, ruimtelijke ordening, energie- en inkomenspolitiek. Op andere punten - gelet op onze visie op de open maatschappij - 'rechtse' standpunten: lidmaatschap NAVO en defensiepolitiek. DS'70 kenmerkt zich aldus door een unieke combinatie van beleidsdoeleinden".⁶⁹

De bonte verzameling van programmatische, wensen die onder de noemer van zakelijkheid en pragmatisme aan de man werd gebracht, was electoraal op lange termijn bezien een mislukking. Van meet af aan was het DS'70-electoraat zeer divers samengesteld. Vooral dankzij de uitstraling van haar eerste lijsttrekker Drees (waarmee DS'70 de verkiezingscampagne voerde onder de leus 'Meer dan een naam, een garantie.. Drees') maakte de partij een overdonderend electoraal debuut. De winst in 1971 dankte zij vooral aan een aderlating van de PvdA: een derde van haar aanhang was uit de 'moederpartij' afkomstig. Bijna 13% was van VVD-origine en circa 10% liep over uit de KVP. Oude kiezers op D66 tenslotte droegen voor ruim 8% aan het electoraat van DS'70 bij.⁷⁰

Deze kiezers die in groten getale op DS'70 waren afgekomen konden bepaald niet honkvast worden genoemd. Een jaar later stemde nog maar een derde van hen opnieuw op DS'70, waarmee DS'70 van alle partijen de kleinste kern van vaste aanhangers bleek te hebben. Van degenen die de partij in de steek lieten zocht 28% een heenkomen naar de VVD; 14% naar de confessionele partijen (ARP, CHU en KVP) en eveneens 14% naar de PvdA. Deze gelijktijdige afkalving naar links en naar rechts lijkt de indruk te bevestigen dat DS'70 vooral het slachtoffer is geworden "van de polarisatie die in de verkiezingsstrijd zijn uitdrukking vond in de tegenstelling Den Uyl-Wiegel", aldus de onderzoekers van de stembusuitslag van 1972.⁷¹ Bij deze verkiezingen bleek overigens ook dat DS'70 amper enige aantrekkingskracht op de nieuwe, jonge kiezers uitoefende.

In 1977, toen DS'70 electoraal werd weggevaagd, herhaalde dit patroon zich. Slechts 15% van haar kiezers van 1972 stemde opnieuw op DS'70. Van het verlies ging een vijfde naar het CDA, een vijfde naar de VVD en een vijfde naar D66. De PvdA moest met 15% genoegen nemen.⁷² In 1981 was het van hetzelfde laken een pak, alhoewel de aanhang van 1977 toen eigenlijk voor het eerst enige trouw aan de partij aan de dag legde: meer dan 40% van de oude electorale garde koos opnieuw voor

DS'70. Numeriek legde dit echter niet genoeg gewicht in de schaal om de ene Kamerzetel veilig te stellen. Meer dan een vijfde van de kiezers van 1977 zocht zijn toevlucht tot de VVD. D66 en PvdA trokken elk een tiende aan.⁷³

De electorate diaspora van het DS'70-kiezersbestand over de linker- en rechterzijde van het Nederlandse politieke bestel is illustratief voor het gedachtengoed van de partij. De programmatische cocktail bood elk wat wils, maar wist geen binding met de partij zelf te bewerkstelligen. Aanvankelijk dreef DS'70 op de uitstraling van Drees, maar toen deze begon te tanen en de partij zelf onderling verdeeld raakte, was er electoraal geen redden meer aan.

Slot: DS'70 op de divan

De politieke schizofrenie van DS'70 was meervoudig van aard en manifesteerde zich zowel op afzonderlijke momenten als gedurende haar gehele bestaan. De oorsprong ervan lag in het bijzondere ontstaan van de partij, die als rechterafsplitsing van de sociaal-democratie zich een bestaansrecht links van het politieke centrum wenste te verschaffen. Op ideologisch niveau was er sprake van een diachrone gespletenheid. *Grosso modo* begon DS'70 links van het midden en eindigde zij uiteindelijk rechts daarvan. De verschuiving van socialisme naar democratie voltrok zich in rond het midden van de jaren zeventig. Daarna kwam de sociale component in het gedachtengoed weer wat meer in het vizier, zij het in een meer behoudende context: het accent lag niet langer bij het individu, maar bij de gemeenschap. Bij deze ontwikkeling lijken vooral de economische crisis en de crisis in de verzorgingsstaat een rol te hebben gespeeld.

Programmatisch gezien was er sprake van een synchrone gespletenheid: linkse en rechtse standpunten vormden in de verkiezingsprogramma's een mengelmoes die kiezers van alle kanten kiezers aantrokken, maar niet blijvend wisten te binden. Onder invloed van dezelfde factoren die het ideologische proces beïnvloedden verschoof ook hier aan het begin van de jaren tachtig het zwaartepunt in rechtse richting.

Afgaande op het patroon van het electorale verval lijkt DS'70 vooral het slachtoffer te zijn geworden van de polarisatiestrategie van Nieuw Links. Haar kiezers kwamen of (weer) links bij de PvdA terecht, of belandden - wat vaker voorkwam - in het rechtse confessioneel-liberale kamp. In het conflict tussen Nieuw Links en DS'70 lijkt de eerste daarmee te hebben gewonnen. Toch bedriegt hier de schijn. De PvdA zette in de loop van de jaren tachtig een punt achter verscheidene door Nieuw Links bevorderde ideeën. Zo werd de polarisatiestrategie ten grave gedragen nadat deze zich tegen de PvdA zelf had gekeerd. Ook

nam de PvdA bij monde van partijleider W. Kok in 1989 afscheid van de utopie. Samenhangend daarmee deed de staat een stap terug in de sociaal-democratische maatschappijvisie. Door P. Kalma werd minder dirigisme bepleit en meer aandacht van de overheid voor democratische besluitvormingsprocedures om sociale conflicten tot een goed einde te brengen. Op deze wijze kwam de huidige directeur van de Wiardi Beckmanstichting in de buurt van de door Nijhof in 1975 aangehangen visie van de overheid die niet als autoritaire beslisser maar als organisator van de besluitvorming bijdraagt tot de vorming van de samenleving. DS'70 mocht dan ten onder zijn gegaan aan haar gespletenheid; het lijkt erop dat haar geest niet geheel van het politieke toneel is verdwenen.

noten

¹ Zie over de oprichting van DS'70 uitgebreid: J. Pfaff, *Democratisch-Socialisten 1970., wortels en ontstaan; wording en ideeën*. Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, 1989. Zie voor een overzicht van de bronnen en archivalia ten behoeve van de bestudering van DS'70: G. Voerman, 'DS'70 in de bestanden van het DNPP: overzicht van het archief- en documentatiemateriaal betreffende de politieke partij Democratisch Socialisten '70', in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen, 1990, 189- 192. Verder dient hier vermeld te worden de scriptie van P. Schonewille, *Democratisch Socialisten '70: 'het vierde alternatief*. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1983.

² Zie voor dit conflict de bijdrage "'Vleugellam": het conflict in DS'70, voorjaar 1975' van W. Drees, één der betrokkenen, in dit *Jaarboek*.

³ *Jaarverslag Hoofdbestuur DS'70 over de periode van 1 oktober 1974 t/m 30 september 1975*, 8.

⁴ R.A. Koole en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945', in: *Jaarboek 1985 DNPP*. Groningen, 1986, 174. Pfaff noemt voor augustus 1972 1.900 leden; zie Pfaff, *op.cit.*, 157.

⁵ F.L. Polak, 'De taak van onze partij', in: *Politiek Bulletin*, (1971), 9 (nov.), 2.

⁶ W. Drees, *Taken van de sociaal-democratie in de jaren '70*. S.I. [Den Haag], s.a. [1971], 18. Deze rede bevat in essentie het politieke program van DS'70 in de jaren zeventig.

⁷ S.W. Couwenberg, *Modern socialisme. Achtergrond-Ontwikkeling-Perspectief*. Alphen aan den Rijn, 1972, 152-153.

⁸ Terecht signaleerde De Vos in 1976 dat in de geschriften van DS'70 veel meer aandacht besteed wordt aan het begrip democratie dan aan dat van socialisme". Zie H. de Vos, *Geschiedenis van het socialisme in*

Nederland. Deel 2. Baarn, 1976, 227.

⁹ Van de andere hoofdstukken die waren aangekondigd zouden er slechts enkele verschijnen.

¹⁰ Polak, *op.cit.* Het gevolg van deze benadering was direct waarneembaar: afficheerde DS'70 zich in haar eerste beginselverklaring nog als 'eigentijds', na de komst van Polak werd dit 'toekomstgericht'.

¹¹ *Afwegen en beslissen. DS'70 en de maatschappij van morgen.* Amsterdam, 1972, 10.

¹² *Ibidem*, 14.

¹³ *Ibidem*, 49.

¹⁴ *Ibidem*, 12.

¹⁵ *Ibidem*, 30.

¹⁶ *Ibidem*, 11.

¹⁷ *Waar(voor) staat DS'70?* Amsterdam, s.a. [1972], 7.

¹⁸ *Rapport Strategiecommissie DS'70.* S.I., 1974, 18.

¹⁹ *Ibidem*, 3, 7.

²⁰ *Ibidem*, 11-12.

²¹ *Advies hoofdbestuur bij het rapport van de Strategiecommissie (toegevoegd aan het Strategierapport)*, 3, 5.

²² *Ibidem*, 12, 6.

²³ P. Korver, 'DS'70 wil een gematigde hervormingspartij zijn', in: *Politiek Bulletin*, (1974/1975), 37 (dec./jan), 3.

²⁴ Korver, *op.cit.*, 4.

²⁵ Zie het 'Politiek verslag hoofdbestuur DS'70 periode februari 1975-februari 1977', in: *Politiek Bulletin*, (1977), 57 (okt.), 10.

²⁶ S.W. Couwenberg, 'Het moderne socialisme van DS'70', in: *Politiek Bulletin*, (1974), 33 (apr.), 10-12.

²⁷ *Jaarverslag 1974-1975*, 3.

²⁸ R. Nijhof, 'Het politiek ontwerp van een ideologische doorbraakpartij als vierde alternatief'. Beschouwing voor de partijraad van DS'70 op 21 juni 1975, 10.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, 11, 10.

³¹ *Rapport van de Voortgangscommissie van DS'70.* Amsterdam, 1978, 6.

³² *Jaarverslag 1974-1975*, 2.

³³ 'Verslag Hoofdbestuur DS'70, periode februari 1977-februari 1979', 2-3, in: DNPP, DS'70-archief, no. 39.

³⁴ S. de Jongh, 'Partijcongres in Den Bosch', in: *Politiek Bulletin*, (1978), 61/62, 4.

³⁵ Zie 'Manifest van de Democratisch Sociale Unie DS'70', in: DNPP, DS'70-archief, no. 56.

³⁶ 'Inleiding J.H. Gootjes, vice-voorzitter op het Politiek Manifest, congres DS'70, d.d. 17-2-1979 te Eindhoven', 2, in: DNPP, DS'70-archief, no. 39. Dit congres werd vanwege de strenge winter uitgesteld tot 10 maart 1979.

³⁷ *Ibidem*, 3. Cursivering door Gootjes zelf.

³⁸ 'Verslag congres d.d. 10 maart 1979, Eindhoven', 2; in: DNPP, DDS'70-archief, no. 39.

³⁹ 'Politiek Manifest DS'70', in: *Buitenhof*, 2 (1979), 2 (sept.), 8-9.

⁴⁰ *Ideeën in actie. Actieplan DS'70 voor de tachtiger jaren*. Amsterdam, s.l., 3.

⁴¹ *Ibidem*, 2, 4.

⁴² Begrippen als 'links' en 'rechts' zijn niet alleen subjectief, de inhoud ervan varieert bovendien in de tijd. Een standpunt dat anno 1991 als exclusief rechts wordt beschouwd, kan die lading in de jaren zeventig niet hebben gehad. Daarom is hier gepoogd zoveel mogelijk de programmatische opvattingen van DS'70 in het kader van haar tijd te beschouwen. Als leidraad hierbij gold mede de typering die van de partij werden gegeven rond het midden van de jaren zeventig door de Strategiecommissie, het Hoofdbestuur en partijsecretaris Nijhof in de hierboven genoemde partijdocumenten (zie ook noot 69).

⁴³ Verkiezingsprogramma 1981, 24.

⁴⁴ Verkiezingsprogramma 1982, 4.

⁴⁵ Verkiezingsprogramma 1977, 11.

⁴⁶ Verkiezingsprogramma 1971, 2.

⁴⁷ 1977, 9.

⁴⁸ 1981, 34. In dit program werd ook gevraagd om "strengere maatregelen tegen het in dienst nemen van en/of onderdak verlenen aan illegaal in ons land verblijvende personen" (35).

⁴⁹ 1977, 9.

⁵⁰ 1971, 4.

⁵¹ 1977, 7.

⁵² 1981, 15.

⁵³ Zie bijvoorbeeld Drees, *op.cit.*, 22-28.

⁵⁴ Verkiezingsprogramma 1972 (verscheen zonder paginering).

⁵⁵ 1977, 3.

⁵⁶ 1972. Zie ook het program van 1977, waarin DS'70 zei te streven "naar een verdere vermindering van de ongelijkheid in inkomen" (6).

⁵⁷ 1981, 20.

⁵⁸ 1971, 6; 1972.

⁵⁹ 1977, 3; 1981, 23.

⁶⁰ 1972.

⁶¹ 1977, 10.

⁶² 1977, 9.

⁶³ 1971, 2-3; zie ook 1972.

⁶⁴ 1977, 4.

⁶⁵ 1981, 3.

⁶⁶ 1981, 4 en 17.

⁶⁷ 1982, 1.

⁶⁸ *Strategierapport*, 16.

⁶⁹ Nijhof, 'Politiek ontwerp', 11. In haar commentaar op het rapport van de Strategiecommissie had het Hoofdbestuur eenzelfde standpunt ingenomen. "Wij zijn een sociaal-democratische partij.. Dit komt tot uiting in wat gewoonlijk linkse standpunten worden genoemd inzake inkomensverdeling, medezeggenschap, ruimtelijke ordening, grondstoffenproblemen, bescherming van natuur en milieu. Maar we stellen de parlementaire democratie voorop, willen dat wetten worden nageleefd, steunen de NAVO met alle kritiek op rechtse dictaturen binnen en buiten de NAVO en zijn nuchter inzake de mens wiens mentaliteit vermoedelijk niet sterk te beïnvloeden is zodat een ordelijke en veilige gang van zaken toch een behoorlijk politie-apparaat en reële bestraffing vergt". Zie *Advies Hoofdbestuur*, 6.

⁷⁰ H. Daudt, 'Constance kiezers, wisselaars en thuisblijvers', in: *Acta Politica*, 7 (1972), 1 (jan.), 34.

⁷¹ *De Nederlandse kiezer '72*. Werkgroep nationaal verkiezingsonderzoek 1972. Alphen aan den Rijn, 1973, 22.

⁷² H. Daudt, 'Winst en verlies van partijen', in: G.A. Irwin, J. Verhoef, C.J. Wiebrens, red., *De Nederlandse kiezer '77*. Voorschoten, s.a. [1977], 141. Overigens was het aantal geënquêteerde DS-70-kiezers in 1977 nogal laag.

⁷³ H. Daudt, 'Wisselende kiezers', in: A.Th.J. Eggen, C. van der Eijk en B. Niemöller, red., *Kiezen in Nederland 26 mei 1981: wat de kiezers deden en waarom*. Zoetermeer, 1981, 148.

DE STIEFKINDEREN VAN DE SOCIAAL-DEMOCRATIE

DS'70 vergeleken met zusterpartijen elders in Europa

A.P.M. Lucardie

Inleiding

De politieke partij Democratisch Socialisten '70 leek een vreemde eend in de bijt van het Nederlandse partijenstelsel: ze kwam voort uit de rooie familie, maar werd als stiefkind verstoten en als 'rechtse' partij behandeld. Kort na haar oprichting in 1970 leek ze op weg de door Nieuw Links geradicaliseerde PvdA te vervangen in het consociationele spel van de Nederlandse politiek: in de brede coalitie van 1971 bezette ze twee ministersposten. Na de val van die coalitie - waarbij zij zelf een hoofdrol speelde - werd zij echter door de PvdA afgelost en kwam als oppositiepartij in de schaduw van Wiegels VVD te staan. Strategiedebatten en andere interne twisten verzwakten haar vervolgens nog verder, zodat ze na 1977 een marginale rol kreeg toebedeeld en zich in 1983 tenslotte ophief. Opkomst en ondergang lijken op het eerste gezicht beide even verrassend.

Hoe uniek ook naar Nederlandse verhoudingen, in het buitenland kon DS'70 een aantal verwante partijen vinden. Sommige daarvan deelden haar lot van snelle opkomst en ondergang, andere bleven vanaf het begin marginaal, weer andere leidden een duurzaam bestaan in het politieke midden. Een vergelijkende analyse van deze partijen zal weer licht werpen op de oorzaken van succes en falen van deze stiefkinderen van de sociaal-democratie.

De analyse valt uiteen in drie delen. In het eerste deel worden de voorwaarden voor het ontstaan van een 'rechtse' democratisch-socialistische partij onderzocht. Radicalisering in New Left richting van sociaal-democratische partijen, gepaard gaand met electorale stagnatie of teruggang in een gepolariseerd partijstelsel lijken hier de belangrijkste factoren.

In het tweede deel komen electoraal succes en mogelijke regeringsdeelname van de betrokken partijen aan de orde. Tussen beide vormen van 'succes' lijkt enig verband te bestaan. Electoraal succes hangt echter ook van andere factoren af. Het kiesstelsel leiderschap, ideologie en sociale verankering van de partij en haar positie op het politieke spectrum.

In het derde deel wordt de duurzaamheid van de partijen vergeleken. Regeringsdeelname biedt blijkbaar een zekere waarborg voor voortbestaan; zonder dat kwijnen de meeste partijen binnen één of twee decennia weg.

Alvorens deze analyse uit te kunnen voeren moet men echter het object duidelijk afbakenen.

Democratisch-socialistische partijen

Vrijwel alle sociaal-democratische partijen zijn radicaal begonnen. In de 19e eeuw koesterden ze in grote delen van Europa revolutionaire verwachtingen, geïnspireerd door Marx en Engels of hun anarchistische tegenvoeters. In de loop van de twintigste eeuw schudden zij echter in West- en later ook in Zuid-Europa die revolutionaire erfenis af en sloegen een reformistische en gouvernementele koers in. Na de Tweede Wereldoorlog traden ze in veel landen tot de regering toe en raakten nauw betrokken bij de opbouw van sociale verzorgingsstaten. In de Koude Oorlog kozen ze over het algemeen de kant van het Westen en wezen samenwerking met communisten af.

In de loop van de jaren zestig en zeventig leek zich echter binnen veel sociaal-democratische partijen in dit proces een kentering te voltrekken. Een nieuwe, naoorlogse generatie verzette zich tegen de 'ingroei' en verburgerlijking van de partij, vaak onder het etiket 'Nieuw Links' of 'New Left'. Afkeer van de Koude Oorlog en de (nucleaire) wapenwedloop, van de Amerikaanse hegemonie en de oorlog in Vietnam leidde bij jongeren soms tot toenadering tot communisten en pacifisten. Op maatschappelijk gebied grepen ze soms terug naar marxistische opvattingen, soms meer op anarcho-syndicalistische idealen van arbeiderszelfbestuur en directe democratie. In cultureel opzicht verweten ze de oudere leiders vaak te zijn bezweken voor burgerlijke cultuur, consumptiedrang en materialisme.

Als reactie daarop scheidden zich in enkele sociaal-democratische partijen een deel van de rechtervleugel af en stichtte een nieuwe partij. In 1975 kwamen drie van dergelijke groeperingen bij elkaar in Stuttgart: DS'70 uit Nederland, de *Sozialdemokratische Partei* (SdP) uit Luxemburg en een Westduitse groep die later de *Sozial-Demokratische Union* (SDU) zou oprichten. De drie groepen vormden in 1976 een 'Coördinatiecomité van Europese sociaal-democraten'. In 1977 zou de Spaanse Sociaal-Democratische Federatie zich hierbij aansluiten. Voorts waren er contacten met Franse sociaal-democraten, Deense Centrum-democraten (CD - niet te verwarren met de partij van Janmaat in Nederland) en de *Partito Socialista Democratico Italiano* (PSDI) in Italië. Er gloorde hoop op een eigen fractie in het Europees Parlement,

dat in 1979 direct gekozen zou worden.¹

Die hoop ging echter niet in vervulling. In de jaren tachtig verdwenen DS'70, SdP, SDU en de Spaanse Sociaal-Democratische Federatie van het toneel. PSDI en CD wisten zich met enige moeite te handhaven. In 1981 kwam er met de oprichting van de Britse Social Democratic Party (SDP) een nieuw sociaal-democratisch stiefkind bij, maar in 1988 koos de meerderheid daarvan voor fusie met de Liberalen; de resterende minderheid besloot in 1990 de SDP op te heffen.²

Democratisch-socialistische partijen rechts van de sociaal-democratie bleven zo stiefkinderen: genegeerd door hun moederpartijen, te gering in aantal en omvang om een eigen familie te stichten. Niettemin kunnen ze niet afgedaan worden als kortstondige modeverschijnselen in het Europa van de jaren zeventig: in Australië en Japan splitsten zich soortgelijke partijen reeds af in de jaren vijftig - de Democratie Labour Party respectievelijk de *Minshato* (Democratische Socialistische Partij); in Israël in de jaren zestig - de *Rafi* van David Ben-Goerion.³ De Italiaanse PSDI dateert bovendien van de jaren veertig. Het verschijnsel 'democratisch-socialistische partij' lijkt dan ook van voldoende gewicht om er enige beschouwingen aan te wijden.

Is het echter meer dan een etiket? Ideologisch leken de verschillende partijen vrij veel gemeente hebben. Hoewel sommige zich 'sociaal-democratisch' en andere juist 'democratisch-socialistisch' noemden, stelden ze allemaal de democratie boven het socialisme.* Met 'democratie' bedoelden zij over het algemeen de vertegenwoordigende, parlementaire democratie zoals die in West-Europa, Noord-Amerika, Japan, Israël en Australië functioneerde; directe democratie en zoge-naamde socialistische (volks)democratie werden duidelijk afgewezen. In de Koude Oorlog koos men nadrukkelijk de kant van het Westen en verwierp elke vorm van neutralisme of pacifisme. Samenwerking met communisten op binnenlands gebied werd evenzeer afgekeurd; deelname aan regeringscoalities met partijen rechts van het midden werd daarentegen meestal graag geaccepteerd. Op sociaal-economisch gebied stond men over het algemeen een gematigd of behoudend beleid voor: behoud van de sociale verzorgingsstaat en de gemengde economie, maar ook bestrijding van inflatie en financierings-tekorten.⁴

Zoals hieronder nog zal blijken, vormen deze ideologische kenmerken van de democratisch-socialistische partij veelal ook de motieven voor afscheiding van de sociaal-democratische moederpartij, die in de ogen van de afscheiders niet langer aan die kenmerken voldeed.

* Hier worden ze allemaal aangeduid als 'democratisch-socialistisch', terwijl de radicalere moederpartijen 'sociaal-democratisch' genoemd worden.

Ontstaansvoorwaarden

De belangrijkste voorwaarde voor het ontstaan van een rechtse democratisch-socialistische partij werd hierboven in feite al aangegeven: radicalisering van de sociaal-democratische partij, waardoor de rechtervleugel in verzet komt en (geheel of gedeeltelijk) tot afscheiding overgaat.

Deze nieuw-linkse radicalen roerden zich in vrijwel alle sociaal-democratische partijen van Europa, maar niet overal even sterk. In Nederland nam de groepering 'Nieuw Links' de Partij van de Arbeid praktisch over, tegen het eind van de jaren zestig. Tegen deze ontwikkeling rees verzet aan de rechterkant van de PvdA, wat in 1970 tot afscheiding zou leiden.

In Frankrijk drukte een neo-marxistische club, CERES, een stempel op ideologie en strategie van de vernieuwde *Parti Socialiste*, zonder die partij echter te kunnen ontfutselen aan de greep van Mitterrand en de zijnen. Daar kwam het in de loop van de jaren zeventig tot enkele kleinere afsplitsingen, vooral naar aanleiding van de coalitie tussen die partij en de Communisten. Een groot deel van de afscheiders sloot zich aan bij de centrum-rechtse *Union pour la Démocratie Française* (UDF) en wist binnen die combinatie ook in het parlement enkele zetels te verwerven.⁵

In Duitsland heerste binnen de rechtervleugel van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) in de jaren zeventig hier en daar ook angst voor opkomst van Jonge Socialisten, die soms ook van samenwerking met communisten beschuldigd werden; in feite bleef de invloed van de *Jungsozialisten* en hun bondgenoten echter tamelijk marginaal.⁶ In München en Berlijn vonden begin jaren zeventig plaatselijke afsplitsingen plaats, in 1977 werd op landelijk niveau de *Soziale Demokratische Union* (SDU) opgericht. De SDU telde niet veel meer dan 3500 leden en geen enkele zetel in de Bondsdag; na enkele jaren verdween zij geruisloos uit het Duitse partijstelsel.⁷

In Engeland bestond al begin jaren zestig een New Left binnen en buiten de Labour Party, maar hier kwam pas eind jaren zeventig een radicaliseringsproces goed op gang.⁸ Op ideologisch en programmatisch gebied hield die radicalisering een groeiende afkeer van EEG, kernwapens en het Noord-Atlantisch bondgenootschap in, maar ook toenemende twijfel aan de gemengde markteconomie; daarnaast herleefde de belangstelling voor plansocialisme en marxisme. Organisatorisch bracht de radicalisering grotere invloed voor de 'basis' van partij-activisten met zich mee, met name bij de kandidaatstelling voor het parlement. Tenslotte moest ook de oude gematigde leider plaats maken voor een - overigens niet minder oude - radicaal: de linkse pacifist

Michael Foot versloeg de (gematigd) rechtse Denis Healey en volgde de gematigde Callaghan op in 1981. Voor de rechtervleugel, reeds sinds 1977 georganiseerd in de Campaign for Labour Victory en op lokaal niveau ook in de Social Democratic Alliance, was dit de laatste druppel op de emmer.⁹

In Italië lag de zaak weer anders: de meerderheid van de *Partito Socialista Italiano* (PSI) was in het verzet tegen het fascistisch regime zo radicaal geworden dat zij in de jaren veertig besloot een volksfront met de Communistische Partij te vormen. Een minderheid scheidde zich daarop af en richtte in 1947 een nieuwe partij op die zich later PSDI zou noemen. Begin jaren zestig ging de PSI een gematigder koers varen: ze verbrak haar bondgenootschap met de Communistische Partij en nam deel aan centrum-linkse regeringscoalities onder leiding van de Christen-democraten. In 1966 besloten PSI en PSDI te fuseren. Drie jaar later viel de Verenigde Socialistische Partij echter weer uit elkaar in PSI en PSDI. Aanleiding tot de heroprichting van de PSDI gaf een zekere toenadering tussen de linkervleugel van de socialisten en de communisten.¹⁰ Op de achtergrond speelden waarschijnlijk culturele en ideologische verschillen ook een rol: de PSDI was een gouvernementele partij die zich de gematigde Noordegroepse sociaal-democratie tot voorbeeld stelde, terwijl de PSI ondanks regeringsdeelname nog een oppositionele cultuur en marxistisch taalgebruik zou handhaven.¹¹ De 'Nuovo Sinistra' (Nieuw Links beweging) in Italië had bovendien aan het eind van de jaren zestig in elk geval de retoriek van de sociaal-democraten uit de PSI beïnvloed, terwijl de PSDI daar minder voor open stond.¹²

De Deense Sociaal-Democraten waren aan het begin van de jaren zeventig naar links geschoven, wat tot uitdrukking kwam in een nieuw beginselprogramma en in een nieuwe, radicalere leider, A. Jørgensen.¹³ Een voorstel van de partijleiding voor extra belasting op woningbezit leidde in 1973 tot uittreden van een groep rond E. Jakobsen, burgemeester van een voorstad van Kopenhagen. Jakobsen viel niet alleen de belastingpolitiek van de Sociaal-Democraten aan, maar ook hun invloed op de media en hun samenwerking met de marxistische Socialistische Volkspartij en met (linkse) vakbonden. Jakobsen zou een zeer persoonlijk stempel drukken op de nieuwe partij, de Centrum-Demokraterne (CD).¹⁴

Ook in de Luxemburgse Socialistische Arbeiderspartij (LSAP) roerde zich eind jaren zestig een jongere en radicalere generatie, die steun kreeg van de linkse vakcentrale *Letzeburger Arbechter Verband* (LAV). Na de verkiezingen van 1968 verzette deze groepering zich tegen een nieuwe coalitie met de Christen-democraten, wanneer die niet bepaalde hervormingen zou nastreven, zoals democratisering van bedrijven. Op

een buitengewoon partijcongres in maart 1969 laaide het conflict hoog op. Na de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1969 spitsten de tegenstellingen zich toe in het industriële zuiden van het land, waar de Socialistische Arbeiderspartij in twee facties uiteen, waarvan er één met de Communisten samen het stadsbestuur vormde. Toen het partijcongres in mei 1970 weigerde te kiezen voor één van de twee lokale facties, legde de partijvoorzitter, Cravatte, zijn ambt neer. In maart 1971 richtte de Sociaal-democratische Partij (SdP) op.¹⁵

In andere Europese landen bleven de sociaal-democratische gelederen gesloten. In Oostenrijk zou men de *Demokratische Fortschrittliche Partei* (DFP) wellicht ook als rechtse afsplitsing van de Socialistische Partij (SPÖ) kunnen zien, maar het lijkt juister die DFP als een 'one-person protest movement' van Franz Olah op te vatten, die in 1964 als minister moest aftreden vanwege verduisterde vakbondsgelden.¹⁶

In Portugal, Spanje en Griekenland kwamen ook rechtse democratisch-socialistische partijen voor - zoals de eerder genoemde Sociaal-Democratische Federatie - maar die waren meestal niet van sociaal-democratische partijen afgesplitst. De overgang van dictatuur naar parlementaire democratie in deze drie landen gedurende de jaren zeventig ging gepaard met de oprichting van talloze nieuwe partijen van diverse pluimage. In België, Zwitserland, Ierland en Noord-Europa tenslotte wisten de sociaal-democratische partijen klaarblijkelijk afscheiding van hun rechtervleugels te voorkomen. Toch werden ook die partijen - met name in Noorwegen, Zweden en Finland - soms radicaler in de jaren zestig en zeventig.¹⁷

Radicalisering van de sociaal-democratische moederpartij lijkt derhalve wel een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde voor het ontstaan van een democratisch-socialistische partij aan haar rechterzijde. Een tweede voorwaarde vormt waarschijnlijk de polarisatie van het partijstelsel, in het bijzonder een groeiende kloof tussen de sociaal-democratische partij en potentiële coalitiepartners ter rechterzijde. Er zijn aanwijzingen van een dergelijke polarisatie in Nederland, Denemarken, Italië en Groot-Brittannië in de periode die voorafging aan de oprichting van respectievelijk DS'70, CD, PSDI en SDP.¹⁸ In Luxemburg was in elk geval sprake van verwijdering tussen Socialistische Arbeiderspartij en Christen-democraten in de jaren zestig, maar bleef het systeem vrij gematigd.¹⁹ Echter, ook in Frankrijk en Finland was sprake van polarisatie - volgens Sani en Sartori beduidend meer nog dan in Groot-Brittannië of Nederland.²⁰ Waarom ontstonden in die landen dan geen democratisch-socialistische partijen van enige omvang?

Een verklaring zou gevonden kunnen worden in de 'opportunity structure' ofwel de perceptie van kansen op succes voor dergelijke partijen. Uiteraard hangt die perceptie ook af van het kiesstelsel in het betreffende land. De invloed hiervan moet aan de andere kant ook niet overschat worden; de Britse Sociaal-Democraten trotseerden immers het voor nieuwe partijen nogal onvriendelijke Britse meerderheidsstelsel, terwijl het veel vriendelijker stelsel van evenredige vertegenwoordiging in Finland de rechtervleugel van de sociaal-democratische partij toch niet tot afscheiding kon verleiden. Aangezien de Finse *Sosialidemokraattinen Puolue* in de jaren zeventig echter electoraal stabiel bleef en de Franse *Parti Socialiste* zelfs grote vooruitgang boekte, koesterden hun rechtervleugels wellicht weinig hoop op succes van eventuele afsplitsingen. De Luxemburgse Socialistische Arbeiderspartij en de PvdA liepen in de jaren zestig wel terug, evenals de Labour Party in de jaren zeventig. De Italiaanse Socialistische Partij leed ook verlies in de jaren veertig; terwijl de hereniging van PSI en PSDI electoraal teleurstellende vruchten afwierp in 1968 en mede daardoor waarschijnlijk weinig duurzaam bleek. Minder duidelijk is het verband tussen electorale ontwikkeling en afscheiding in Denemarken, waar de Sociaal-Democraten electoraal nogal fluctueerden in de jaren zestig en zeventig. Een duidelijke uitspraak over de ontstaansvoorwaarden van een democratisch-socialistische partij is derhalve nog niet mogelijk. Voorlopig kan men slechts vaststellen dat radicalisering van een sociaal-democratische partij, gepaard gaande met electorate stagnatie of teruggang, in een gepolariseerd partijstelsel vaak zal leiden tot afscheiding van de rechtervleugel en oprichting van een rechtse democratisch-socialistische partij.

Electoraal succes

Bij een analyse van de electorale successen van democratisch-socialistische partijen lijkt het gewenst zowel de Duitse SDU als de verschillende Franse groeperingen buiten beschouwing te laten, omdat zij marginaal bleven en nooit zelfstandig aan verkiezingen hebben deelgenomen. De Britse SDP nam evenmin geheel zelfstandig deel aan de verkiezingen, maar beschikte wel over een eigen electoraat. In West-Europa namen verder alleen de Deense CD, de Luxemburgse SdP, DS'70 en de PSDI met enig succes aan verkiezingen deel.

Merkwaardig genoeg bereikten alle vier meteen een hoogtepunt bij hun eerste deelname aan verkiezingen (zie grafiek 1). Alleen de CD wist haar eerste verkiezingsresultaat van 1973 nog één keer te overtreffen, in 1981; SdP, DS'70 en de SDP zakten onherroepelijk af na hun successen van 1974, 1971 respectievelijk 1983. Ook de PSDI boekte haar beste

resultaten in de eerste verkiezing waar zij - overigens toen nog onder een andere naam - aan meedeed, in 1948 (33 zetels, 7% van de stemmen) en in 1972, na haar heroprichting (29 zetels, 5% van de stemmen). SdP en SDP deden slechts twee maal mee en verdwenen vervolgens uit de arena. DS'70 hief zich op na de vijfde ronde (wanneer men alleen Tweede Kamerverkiezingen meetelt). CD en PSDI lijken zich electoraal min of meer geconsolideerd te hebben, rond 5 respectievelijk 4%.²¹

Grafiek 1. Electorale ontwikkeling CD, SDP, PSDI, SdP en DS'70 (1971-1990)

De opvallende entree van de democratisch-socialistische partijen lijkt op het eerste gezicht even moeilijk te verklaren als hun moeizame overleven daarna. Een mogelijke verklaring biedt de theorie van Rochon, die nieuwe partijen verdeelt in *challengers* en *mobilizers*: 'uitdagers' van gevestigde partijen respectievelijk bringers van nieuwe ideeën of strijdpunten. Terwijl de *mobilizers* moeizaam een nieuw electoraat opbouwen en dus niet snel groeien (soms nooit van de grond komen), zullen 'uitdagers' aanvankelijk vaak veel kiezers trekken die hun oude partij 'een lesje willen leren' maar die niet de nieuwe partij trouw blijven.²² DS'70 en haar zusterpartijen behoren duidelijk tot de categorie *challengers*. Veel kiezers die zij bij hun eerste optreden trokken wilden vermoedelijk de linkse, oppositionele koers van de PvdA of haar zusterpartijen naar rechts bijsturen. Toen daarop de sociaal-democraten in Nederland, Luxemburg en Italië weer in de

regeringsbanken plaats namen, wonnen zij die kiezers grotendeels weer terug. In Denemarken liep het anders: de Sociaal-Democraten gingen na hun nederlaag in 1973 de oppositie in, maar formeerden reeds in 1975 weer een kabinet. De Centrum-Democraten konden zich niettemin electoraal handhaven, zij het met ups en downs. Ook in Italië wisten de democratisch-socialisten de verliezen aan de PSI enigszins te beperken. Andere factoren die kunnen bijdragen tot succes van nieuwe partijen zijn de bekendheid of het charisma van de leider, ideologische plaatsbepaling en eventuele banden met bepaalde doelgroepen.²³ De succesvolle democratisch-socialistische partij beschikte aanvankelijk altijd over één of meer bekende leiders met enig charisma: Saragat in Italië; Cravatte en Lulling in Luxemburg; Owen, Jenkins, Williams en Rodgers - de 'Gang of Four' - in Engeland; Jakobsen in Denemarken; Drees in Nederland. .

Charisma kan echter slijten. Daarna kunnen dan ideologie of belangenbehartiging kiezers aan een partij blijven binden. Een nieuwe partij moet meestal een 'gat' weten te vullen tussen linkse en rechtse partijen op de kiezersmarkt. Zo blijkt er in Italië, Groot-Brittannië, Luxemburg, Denemarken en Nederland in de jaren zeventig inderdaad enige ideologische ruimte te zijn geweest op de links-rechtsschaal tussen sociaal-democraten aan de ene kant en liberale of christen-democratische centrumpartijen aan de andere kant.²⁴ Die ruimte was er echter eveneens in Frankrijk, waar democratisch-socialistische partijen nooit echt van de grond kwamen. Deze theorie van de 'electorale ruimte' verklaart dus ook niet alles.²⁵

Wellicht moet men andere ideologische dimensies in de analyse betrekken, zoals de materialisme/post-materialisme schaal. Democratisch-socialistische partijen zouden dan materialistische kiezers links van het midden aantrekken, die afgestoten worden door het post-materialisme van de sociaal-democratische moederpartij. In Denemarken zou dit inderdaad het geval kunnen zijn.²⁶ Bij het electoraat van DS'70 en dat van de SDP lijkt echter geen duidelijke voorkeur voor materialisme boven post-materialisme waar te nemen.²⁷

Ideologie is meer dan een positie op een links-rechtsschaal of een post-materialisme index. Democratisch-socialistische partijen besteedden vaak veel tijd en energie aan hun ideologische identiteit. Binnen de SDP ging de discussie vaak over de vraag of men terug moest grijpen naar het sociaal-democratische erfgoed uit de jaren vijftig en een van nieuw-linkse smetten gezuiverde 'Mark Two Labour Party' moest vormen, dan wel een geheel nieuwe hervormingsgezinde middenpartij wilde worden. Deze discussie leidde tot vleugelvorming en factiestrijd, waarbij de sociaal-democratische vleugel een soort Pyrrhus-overwinning behaalde: de andere vleugel verliet de partij en sloot zich aan bij de nieuwe Social

and Liberal Democratic Party. Er valt hier een duidelijke gelijkenis op met de ontwikkelingen binnen DS'70.²⁸ Factiestrijd vond ook plaats binnen de PSDI - evenals in andere Italiaanse partijen overigens - maar niet precies volgens dezelfde lijnen. Een linkervleugel bleef zich vooral richten op samenwerking met de PSI in een los soort federatie (*area socialista*), eventueel zelfs in coalitie met de Communisten, terwijl de rechtervleugel dichter bij de Christen-democraten en Republikeinen stond.²⁹ De Luxemburgse SdP viel uiteindelijk in twee delen uiteen, waarvan de een terugkeerde naar de sociaal-democratische moederpartij en de andere zich aansloot bij de Christen-democraten.³⁰ De Deense Centrum-Democraten tenslotte leken ideologische debatten zoveel mogelijk te vermijden en zich voornamelijk op concrete strijdpunten te richten - wat wellicht ook hun sterke schommelingen in de kiezersgunst verklaart.³¹

Ook zonder ideologie hebben enkele democratisch-socialistische partijen hun electoraat weten te binden, door behartiging van specifieke belangen. De Deense CD diende vanaf haar oprichting de belangen van huiseigenaren; onder haar kiezers waren vooral inwoners van kleine steden en middelbaar en hoger personeel oververtegenwoordigd.³² Dezelfde categorie is ook sterk vertegenwoordigd in; het electoraat van de PSDI; daarnaast onderhoudt die echter banden met de gematigde vakcentrale *Unione Italiana del Lavoro* (UIL). Bovendien weet zij haar trouwe aanhangers vaak op lokaal niveau van ambten te voorzien, volgens vele waarnemers.³³ DS'70 en de sociaal-democraten in Groot-Brittannië en Luxemburg slaagden er waarschijnlijk minder goed in banden te smeden met bepaalde belangengroepen.

Een laatste factor die electorale successen zou kunnen verklaren is deelname aan het bestuur van het land of van gemeenten. Voor een middenpartij is het klaarblijkelijk van vitaal belang om *regierungsfähig* te zijn en dat af en toe in de praktijk te bewijzen. Het biedt een partij de mogelijkheid zich te profileren en marginalisering te voorkomen. De relatief succesvolle CD en PSDI namen regelmatig aan kabinetten deel DS'70 slechts één keer en de Sociaal-democraten in Luxemburg en Groot-Brittannië nooit. Regeringsdeelname biedt een democratisch-socialistische partij geen waarborg voor electoraal succes, maar permanente oppositie leidt wel gegarandeerd tot vroegtijdige ondergang, zou men kunnen concluderen.

Ondergang

Met de Deense politicoloog M.N. Pedersen kan men vaststellen dat politieke partijen net als mensen geboren worden, opgroeien en tenslotte sterven - soms al in het eerste levensjaar, soms op hoge leeftijd.³⁴

Democratisch-socialistische partijen bereiken die hoge leeftijd zelden: de PSDI bestaat iets meer dan 40 jaar, CD 14 jaar, DS'70 en de SdP verdwenen voor hun veertiende, de SDP maakte nog geen decennium vol. De nogal korte levensduur valt op twee manieren te verklaren.

In de eerste plaats kan de omgeving van de partij zodanig veranderen dat zij in de ogen van haar kiezers - en leden - overbodig wordt. Concreet geformuleerd: de sociaal-democratische moederpartij kan haar radicale nieuw-linkse koers matigen en weer *regierungsfähig* worden in de perceptie van haar vroegere kiezers. De kiezers kunnen echter ook zelf radicaler worden en daarom terugkeren naar de moederpartij. In de jaren zeventig hebben wellicht beide processen zich voltrokken in Nederland: de PvdA won kiezers na haar terugkeer in de regering, maar schoof in de perceptie van de kiezers toch verder naar links.³⁵

In Luxemburg kwam de Socialistische Arbeiderspartij in 1974 terug in de regeringsbanken - zij het in coalitie met de liberale democraten in plaats van de christen-democraten. In Italië maakte de PSI in de jaren zestig een eind aan haar radicale oppositieperiode en verkoos voortaan centrum-linkse coalities met de christen-democraten boven het volksfront met de communisten; na veel interne factiestrijd ging zij in de jaren tachtig onder leiding van Craxi een nog gouvernementeler middenkoers varen. Ook de Labour Party keerde in de jaren tachtig onder Kinnock op haar radicale schreden terug. De Deense Sociaal-Democraten (SD) konden dat minder gemakkelijk doen, met het oog op de groeiende concurrentie ter linkerzijde - de Socialistische Volkspartij en de Links-Socialisten. De SD bleef in de jaren zeventig wel de belangrijkste regeringspartij, maar belandde in 1982 in de oppositie. De Centrum-Democraten kregen in hetzelfde jaar de kans tot een regeringscoalitie toe te treden en maakten daar dankbaar gebruik van. Ook de PSDI kon haar coalitiepotentieel in het verleden regelmatig bewijzen: van haar ruim veertigjarig bestaan bracht zij minder dan tien jaar in de oppositie door. DS'70 smaakte het genoeg van regerings-deelname slechts anderhalf jaar; SDP en SdP nooit. Gouvernementelevaring lijkt dus wel een belangrijke voorwaarde voor overleven van een democratisch-socialistische partij. Een middenpartij die nooit aan de regering deelneemt raakt vaak geïsoleerd en gemarginaliseerd. Zo schoof de SdP al na één oppositieperiode in de ogen van de kiezers naar de rand van het partijstelsel.³⁶

In de tweede plaats kan een partij zichzelf van binnenuit verzwakken, door factiestrijd, persoonlijke rivaliteiten of uitputtende ideologische debatten. Bij de ondergang van DS'70 speelde deze interne factor ongetwijfeld een rol; maar waarschijnlijk ook bij die van SDP en SdP.³⁷ Geen van deze drie partijen kon een creatieve reactie bieden op de veranderde omgeving - depolarisatie en herstel van de sociaal-

democratische moederpartij - in de jaren zeventig en tachtig. CD en PSDI lijken daar vooralsnog wel in te slagen; maar ook hun toekomst blijft onzeker, gezien hun kwetsbare positie in het druk bezette midden van het Deense respectievelijk Italiaanse partijstelsel.

Conclusie

De slotsom van deze beschouwing moet met enige schroom gepresenteerd worden, gezien de beperkingen van de gekozen benadering en van de beschikbare empirische gegevens. Slechts een vijftal democratisch-socialistische partijen werd hier aan een secundaire analyse van gegevens onderworpen; de data verschilden in validiteit, kwantificeerbaarheid en precisie. Met dit voorbehoud kan dus hooguit een voorlopig beeld van de democratisch-socialistische partij geschetst worden.

Een democratisch-socialistische partij ontstaat vrijwel altijd uit een afsplitsing van een sociaal-democratische partij, die geradicaliseerd is en geneigd tot samenwerking met communisten of pacifisten in plaats van met christen-democraten en liberalen.³⁸ De rechtervleugel van de partij scheidt zich doorgaans pas af wanneer de kiezers de radicale koers niet met extra stemmen belonen.

Indien de kiezers een vrij groot gat zien vallen tussen sociaal-democraten enerzijds en liberalen of christen-democraten anderzijds gemeten op een links-rechtsschaal - dan ontstaat er ruimte voor een democratisch-socialistische partij. Haar eerste verkiezingsresultaten zijn vaak gunstig, kennelijk omdat veel sociaal-democratische kiezers hun oude partij een lesje willen leren. Wanneer de sociaal-democratische partij vervolgens haar radicale oppositievoers matigt en terugkeert in de regering, dan komen die kiezers in grote getale bij haar terug. De nieuwe democratisch-socialistische partij raakt dan vaak intern verdeeld en extern geïsoleerd. Charisma van een leider kan tijdelijk kiezers binden, maar zal uiteindelijk slijten. In een enkel geval weet de partij nieuwe kiezers te binden door de belangen te behartigen van bepaalde groepen (huiseigenaren bijvoorbeeld) of individuen (patronage van lokale ambten). Ideologisch blijven democratisch-socialistische partijen echter meestal onduidelijk en 'zoekend' - voor zover ze tenminste blijven bestaan. De meeste zijn anno 1991 immers verdwenen of leiden een tamelijk moeilijk bestaan.³⁹ Hun lot hangt dus voor een groot deel af van de koers van de sociaal-democratische partij links van hen. In de jaren tachtig voeren die over het algemeen een gematigde middenkoers - waarbij ze soms in het spoor leken te treden van de democratisch-socialistische partijen. Voor de meeste stiefkinderen komt die (posthume) erkenning natuurlijk te laat. Maar misschien zullen zij opnieuw ter wereld komen wanneer over een jaar of wat een radicale

jonge generatie de sociaal-democratische partijen weer naar links doet zwenken

Noten

¹ Diverse berichten in *Politiek Bulletin*, nr. 45 (maart 1976); 54/55 (mei 1977); 58/59 (dec. 1977).

² *The Independent*, 10 juni 1990.

³ Zie L.F. Crisp, *Australian National Government*. Melbourne, 1983, blz. 210-225; Robert A. Scalapino en Junnosuke Masumi, *Parties and Politics in Contemporary Japan*. Berkeley, 1967, blz. 48-51; A. Arian, *Politics in Israel*. Chatham (NJ), 1985, blz. 76-78.

⁴ Over de opvattingen van DS'70 zie de bijdrage van G. Voerman aan dit jaarboek; over die van de Deense CD zie: M. Hohnstedt en T-L. Schou, 'Sweden and Denmark 1945-1982: Election Programmes in the Scandinavian Setting', in I. Budge, D. Robertson en D. Hearl (red), *Ideology, Strategy and Party Change: Spatial Analyses of Post-War Election Programmes in 19 Democracies*. Cambridge, 1987, blz. 177-206; over de Luxemburgse SdP zie F. Georges, *Wir Sozialdemokraten*. Luxemburg, 1975; over de PSDI zie A. Casanova, *Obiettivi ed esperienze del socialismo democratico nel trentennio repubblicano*. Rome, 1977; over de SDP: D. Marquand, *Russet-Coated Captains: The Challenge of Social Democracy*. Londen, 1981.

⁵ B. Criddle, 'The French Parti Socialiste', in: *Social Democratic Parties*, blz. 25-66.

⁶ Meer hierover in P. Arend, *Die innerparteiliche Entwicklung der SPD 1966-1975*. Bonn, 1975; zie ook A.P.M. Lucardie, *The New Left in The Netherlands (1960-1977). A Critical Study of New Political Ideas and Groups on the Left in The Netherlands with Comparative References to France and Germany*. Kingston (Canada), 1980.

⁷ S. Heimann, 'SPD', in: R. Stöss (red), *Parteienhandbuch*, 11. Opladen, 1984, blz. 2025-2216, in het bijzonder blz. 2123.

⁸ G. Hodgson, *Labour at the Crossroads*. Oxford, 1981, blz. 64-137; G.L. Williams en A.L. Williams, *Labour's Decline and the Social Democrats' Fall*, Londen, 1989, blz. 49-78; L. Minkin en P. Seyd, 'The British Labour Party', in: W.E. Paterson en A.H. Thomas (red) *Social Democratic Parties in Western Europe*. Londen, 1977, blz. 101-152.

⁹ I. Bradley, *Breaking the mould? The Birth and Prospects of the Social Democratic Party*. Oxford, 1981, blz. 59-97.

¹⁰ G. Averardi, *I socialisti democratici. Da Palazzo Barberini alla scissione del 4 luglio 1969*. Milaan, 1977, blz. 446-457.

¹¹ G. Averardi et al., *PSDI: Fondamenti e costanti, ruolo e prospettive*

del socialismo democratico. Rome, 1977, blz. 114 in het bijzonder.

¹² M. Teodori, *Storia delle nuove sinistre in Europa (1956-1976)*. Bologna, 1976, blz. 514-516.

¹³ M. Eysell, 'Geschichte, Programmatik und Politik der dänischen Linke', in: H. Rühle en H.J. Veen (red) *Sozialistische und kommunistische Parteien in Westeuropa*, 2. Opladen, 1979, blz. 201-292, in het bijzonder biz. 263; J. Fitzmaurice, *Politics in Denmark*. Londen, 1981, blz. 105/106; A.H. Thomas, 'Social Democracy in Denmark' in *Social Democratic Parties*, a.w., blz. 234-271, in het bijzonder blz. 253 en 257-260.

¹⁴ Eysel, a.w. blz. 258-259.

¹⁵ B. Fayot, *Sozialismus in Luxemburg. Von 1940 bis zu Beginn der achtziger Jahre*. Luxemburg, 1989, blz. 179-212; A. Krier, *Verräter: Ein Beitrag zur Wahrheit*. Luxemburg, s.a..

¹⁶ V.E. McHale en S. Skowronski (red), *Political Parties of Europe*. Westport (Conn.), 1983, 1, blz. 35-36.

¹⁷ Volgens R. Helenius, 'The Finnish Social Democratic Party', in *Social Democratic Parties*, blz. 272-291 i.h.b. blz. 282-283; K. Heidar, 'The Norwegian Labour Party: Social Democracy in a Periphery of Europe', *ibidem* blz. 292-315; B. Henningsen, 'Die Linke in Schweden: Geschichte, Programme, Politik', in *Sozialistische und kommunistische Parteien*, blz. 123-200.

¹⁸ Zie O. Sani en G. Sartori, 'Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies', in H. Daalder en P. Mair (red), *Western European Party Systems*. Londen, 1983, blz. 307-340; G. Sartori *Parties and Party Systems. A framework for analysis*. Cambridge, 1976, blz. 131-216; M.N. Pedersen, 'The Danish "Working Party System": Breakdown or Adaptation?', in H. Daalder (red), *Party Systems in Denmark, Austria Switzerland The Netherlands and Belgium*. Londen, 1987, blz. 1-60; H. Daalder, 'The Dutch Party System: From Segmentation to Polarization - And Then?', *ibidem*, blz. 193-284.

¹⁹ Aldus M. Schroen, *Das Grossherzogtum Luxemburg. Porträt einer kleinen Demokratie*. Bochum, 1986, biz. 41-43, 60-65, 72-74.

²⁰ Sani en Sartori, *op.cit.* blz. 327-328.

²¹ Bij de PDSI zou men echter op lange termijn ook van een gestaag dalende tendens kunnen spreken; zo A. Heering, 'Veertig jaar PSDI', *Socialisme en Democratie*, 44 (1987) nr. 3, blz. 97-98.

²² Th. Rochon, 'Mobilizers and Challengers: Toward a Theory of New Party Success', *International Political Science Review*, 6 (1985) nr. 4, blz. 419-439.

²³ Hierover meer in: A.P.M. Lucardie, 'Politici in de periferie.: Een

verkennd onderzoek naar partijen aan de rand van het politiek systeem', *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen, 1990, blz 126-143.

²⁴ Aldus R. Inglehart en H.D. Klingemann, 'Party Identification, Ideological Preference and the Left-Right Dimension among Western Mass Publics', in: I. Budge, I. Crewe en D. Farlie (red), *Party Identification and beyond*. New York, 1976, blz. 249-273.

²⁵ Deze theorie werd oorspronkelijk geformuleerd in: A. Downs, *An economic theory of democracy*. New York, 1957; voor een recente kritische toetsing zie C.F. Maas, L.J. van Doorn en W.E. Saris, 'The smallest distance hypothesis and the explanation of the vote reconsidered', *Acta Politica*, 26 (1991) nr. 1, blz. 65-84.

²⁶ CD kiezers scoorden laag op de post-materialisme index, volgens O. Knutsen, 'The Materialist/Post-Materialist Value Dimension as a Party Cleavage in the Nordic Countries', *West European Politics*, 13 (1990) nr. 2, blz. 258-274; op de links-rechtsschaal plaatsen ze zich doorgaans in het midden, zie M.N. Pedersen, 'The Birth, Life and Death of Small Parties in Danish Politics', in: F.Müller-Rommel en G. Pridham (red), *Small Parties in Western Europe. Comparative and National Perspectives*. Londen, 1991, blz. 95-114.

²⁷ Over DS'70 zie J.W. van Deth, Politieke waarden. *Een onderzoek naar politieke waardenoriëntaties in Nederland in de periode 1970 tot en met 1982*. Amsterdam, 1984, blz. 192-195; over de SDP zie J.M. Bochel en D.T. Denver, 'The SDP and the Left-Right Dimension', *British Journal of Political Science*, 14 (1984) blz. 386-392.

²⁸ Over de strijd in de SDP zie R. Levy, 'Third Party Decline in the UK: The SNP and SDP in Comparative Perspective', *West European Politics*, 11 (1988), nr. 3, blz. 57-74; Williams en Williams, *op.cit.* blz. 143-187. Over de ontwikkelingen binnen DS'70 zie de bijdragen van W. Drees en G. Voerman in dit jaarboek.

²⁹ G. Averardi et al., *op.cit.* blz. 116-123; K.H. Buck, 'Die italienischen Sozialisten und Sozialdemokraten', in: W.E. Paterson en K.Th. Schmitz (red), *Sozialdemokratischen Parteien in Europa*. Bonn, 1979, blz. 267-282.

³⁰ M. Schroen, *op.cit.* blz. 42/43; *Tageblatt*, 7 november 1990.

³¹ M.N. Pedersen, 'The Danish "Working Multiparty System"', blz. 14-15.

³² M.N. Pedersen, 'The Danish "Working Multiparty System"', blz. 24.

³³ Bijvoorbeeld G. Pridham, 'Italian Small Parties in Comparative Perspective', in: *Small Parties in Western Europe*, blz. 71-94; K.H. Buck, *op.cit.*; D. Hine, 'Social Democracy in Italy', in *Social Democratic Parties*, blz. 67-85.

³⁴ M.N. Pedersen, 'The Birth, Life and Death of Small Parties in Danish

Politics', *op.cit.* blz. 97-98.

³⁵ Op een schaal van 0 = uiterst links tot 7 = uiterst rechts plaatsten kiezers de PvdA gemiddeld op 2.7 in 1968, 2.5 in 1974 en 2.3 in 1976 en 1979, aldus C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement*. Amsterdam, 1983, blz. 249.

³⁶ Dit werd gemeten naar het aantal keren dat kiezers hun stemmen over verschillende lijsten verdeelden - in Luxemburg beschikt een kiezer over meer dan één stem - door medewerkers van het CRISP; zie A-P. Frogner en J. Gerard-Libois, 'Les élections au Grand-Duché de Luxembourg. Analyse directe des bulletins de vote', *Res Publica*, 23 (1981) nr. 4, blz. 447-465; en het rapport van dezelfde auteurs, 'Les Elections du 10 juin 1979 au Grand-Duché du Luxembourg. Elections législatives. Elections européennes. Analyse des résultats et des comportements', Brussel, 1980.

³⁷ Zie over DS'70 de bijdrage van W. Drees aan dit jaarboek.

³⁸ Een uitzondering vormt de Sociaal-democratische partij van Portugal, die hier verder niet behandeld kan worden.

³⁹ Dat geldt niet slechts voor de hier besproken partijen, maar ook voor de *Democratic Labour Party* in Australië en de *Minshato* in Japan; de Rafi is in Israël al lang verdwenen.

De paradoxale *revival* van de christen-democratie

H.-M. ten Napel

Inleiding

Eind oktober 1990 vierde het CDA in het Haagse Congresgebouw zijn tienjarig bestaan. Bij deze gelegenheid hield premier R.F.M. Lubbers, op hetzelfde podium waar de antirevolutionaire fractieleider W. Aantjes eens zijn befaamde 'Bergrede' had uitgesproken, een opvallende rede. Tien jaar CDA, zo stelde hij, was "niet uit eigen kracht":

"De kracht kwam van Hem die ons geschapen heeft, die wereld en mens geschapen heeft. Vanaf en vanuit Hem zijn wij onderweg. Onderweg ook naar Hem die reikend aan het einde der tijden staat.. Ja, Hij die ons geschapen heeft, staat reikend naar ons aan het einde der tijden en dat geeft sturing, richting aan onze inspanningen. Dat moet geven geloof, hoop en liefde. Dat is de kern van onze C."¹

Lubbers vervolgde:

"Zo samen onderweg zijn geeft ons ook democratische bezieling. Voor God telt iedere mens, is ieder belangrijk, Hem zijn wij allen gelijk. Hem zijn wij allen lief. Ieder telt, moet tellen, dat is de kern van onze D."²

En, tenslotte:

"Samen onderweg betekent dat wij sinds de zondeval steeds weer bezig zijn te proberen kwaad te overwinnen, de gebroken wereld steeds weer zoveel mogelijk heel te maken.. Zo samen onderweg betekent geen dagdromerij, geen mooie woorden alleen, het betekent ook het zich niet neerleggen bij feiten en technische ontwikkelingen alleen. Neen, het betekent verantwoordelijk in de tijd willen staan, tastend naar mogelijkheden om richting te geven. Daar elkaar op aanspreken. Elkaar aanspreken op verantwoordelijkheid. Daar ligt de kern van onze A. De kern van ons Appel. Augustinus leerde ons: de tijden, dat n wij en daarmee stelde hij het primaat van onze verantwoordelijkheid: geloof, hoop en liefde vormen nooit een wijbrief tot cynisme of fatalisme, maar altijd een opdracht tot verantwoordelijkheid."³

Deze openlijke belijdenis van de christen-democratische identiteit door Lubbers symboliseert treffend het herwonnen zelfvertrouwen van het CDA. Want dat is vanuit politicologisch oogpunt toch het meest opmerkelijke aan dit partij-jubileum: dat het CDA er, de

deconfessionalisering en ontzuiling van de laatste decennia ten spijt, in de tien jaar die sinds de fusie zijn verstreken is geslaagd om de uit het defensief tot stand gekomen eenheidspartij om te vormen tot een offensieve, zelfbewuste politieke formatie.⁴

In deze bijdrage staat de vraag centraal hoe dit het CDA is gelukt. Of, om het preciezer te formuleren: hoe kan het succes van het CDA in de jaren tachtig, dat tot uiting kwam in electoraal herstel en een - kennelijk - aansprekend ideologisch concept (van de verantwoordelijke samenleving), worden verklaard? Door anderen is rond het jubileum in dit verband herhaaldelijk gewezen op het belang van factoren als de 'neo-conservatieve' tijdgeest, het (tijdelijke) gebrek aan serieuze concurrentie van de andere grote politieke partijen en de persoon van de politiek leider van het CDA.⁵ In het onderstaande wordt, zonder overigens te willen afdoen aan de betekenis van deze 'conjuncturele' factoren, getracht een aanzet te geven tot een meer structurele verklaring voor het succes van het CDA in het afgelopen decennium.

Deze structurele verklaring valt in drie delen uiteen, die hieronder elk in een afzonderlijke paragraaf worden behandeld. In de eerste plaats wordt betoogd dat de in de jaren vijftig en zestig ingezette processen van deconfessionalisering en ontzuiling, althans in het geval van orthodox-protestanten en katholieken, niet noodzakelijkerwijze hoeven te leiden tot een (volledige) sociale en/of culturele assimilatie van deze volksgroepen binnen de Nederlandse samenleving en dit tot op heden ook inderdaad niet hebben gedaan.⁶ De afwezigheid van een dergelijk automatisme vormt de eerste component van het succes van het CDA. De tweede verklarende factor schuilt in de ingrijpende karakterverandering die de confessionele partijen al in de aanloopperiode tot de CDA-fusie hebben ondergaan in de richting van wat - met enige reserve⁷ - het christen-democratische partijtype genoemd zou kunnen worden. Het derde en laatste bestanddeel van de structurele verklaring bestaat hierin, dat de traditionele verankering van de confessionelen c.q. de christen-democraten in het maatschappelijk middenveld, ondanks de veranderingen die ook hier hebben plaatsgevonden, grotendeels in tact gebleven is.

Tot besluit van de bijdrage zal kort worden stilgestaan bij de vraag welk van de constituerende groeperingen van het CDA - de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU), de Katholieke Volkspartij (KVP) en de groep van de rechtstreekse leden - het meest van het succes lijkt te hebben geprofiteerd. Tevens worden enkele relativerende kanttekeningen geplaatst bij de paradoxale revival van de christen-democratie in de jaren tachtig.

1. Protestanten en katholieken tussen ontzuiling en assimilatie

De huidige positie van het CDA kan niet goed los worden gezien van de verstrekende sociaal-culturele veranderingen, die zich in Nederland na de oorlog hebben voltrokken. Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw tot na het midden van de twintigste eeuw heeft het beeld van de Nederlandse samenleving in het teken gestaan van wat 'verzuiling' is gaan heten.⁸ In het bijzonder de katholieke, orthodox-protestantse en socialistische volksgroepen verenigden zich in deze periode in enkele geïntegreerde, maar onderling sterk van elkaar gescheiden complexen van maatschappelijk-politieke organisaties en instellingen op levensbeschouwelijke grondslag.⁹ Van de partijen die uiteindelijk zijn opgegaan in het CDA maakte de KVP - evenals de vooroorlogse Roomsche Katholieke Staatspartij (RKSP) - deel uit van de katholieke zuil,¹⁰ terwijl de ARP en de CHU beide tot de protestants-christelijke zuil behoorden. De ARP was de partij van het gereformeerde deel van die zuil.¹¹ De CHU daarentegen was overwegend hervormd van karakter.¹² Geen van de drie partijen was, zoals het huidige Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), op een confessie - een kerkelijke geloofsbelijdenis - gebaseerd. Wanneer zij in deze bijdrage, bij gebrek aan een betere aanduiding en om zoveel mogelijk aan te sluiten bij de in de historische en politicologische literatuur gangbare terminologies niettemin als 'confessionele' partijen worden aangeduid, is dat dan ook in de ruimere betekenis van politiek-godsdienstige partijen tot welke men primair toetrad op grond van het feit dat men tot een bepaalde zuil en/of kerkelijke gezindte behoorde.¹³ Onder invloed van ingrijpende kerkelijke, theologische, maatschappelijke en politieke veranderingen sloeg de verzuiling in de loop van de jaren vijftig en zestig geleidelijk om in deconfessionalisering en ontzuiling.¹⁴ Als zuilgebonden confessionele partijen ondervonden ARP, CHU en KVP hiervan tamelijk direct de gevolgen. De een na de ander raakten zij in een identiteitscrisis, die zich spoedig ook in electorale termen uitte. In een tijdsbestek van negen jaar, tussen 1963 en 1972, werd zowel de KVP als de CHU vrijwel gehalveerd. De ARP bleef in deze jaren weliswaar tamelijk stabiel, maar was tussen 1948 en 1963 in opeenvolgende verkiezingen reeds zo'n kwart van haar aanhang kwijtgeraakt. De ontwikkeling van de ledentallen van ARP, CHU en KVP in de naoorlogse periode spreekt eveneens duidelijke taal. De KVP zakte terug van 409.000 leden in 1948 naar 49.000 in 1980, de ARP van 103.000 in 1950 naar 54.500 in 1980 en de CHU van circa 50.000 leden in 1947 naar 26.000 in 1979. De KVP kende vooral een drastische daling van het ledental in de periode 1966-1968; bij de ARP en de CHU verliep de afkalving van het ledenbestand geleidelijker. De uiteindelijke resultaten ontlieden elkaar

echter niet veel.¹⁵ De drie partijen leken al met al in de jaren zestig en zeventig in hun oude vorm te hebben afgedaan. Wilden de confessionelen naast socialisten en liberalen een hoofdrol kunnen blijven spelen in de Nederlandse politiek, dan was de formulering van een passend antwoord op de fundamentele maatschappelijke veranderingen geboden.

De noodzaak van een dergelijk antwoord werd, in elk geval binnen ARP en KVP, al voor de historische Tweede Kamerverkiezingen van 1967 ervaren. Bij deze verkiezingen verloren de drie confessionele partijen hun gezamenlijke Kamermeerderheid, waarover zij sinds de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917 vrijwel onafgebroken hadden beschikt. Zo was, in een poging de christelijke politiek nieuw leven in te blazen, door AR-partijvoorzitter W.P. Berghuis tussen 1956 en 1966 bij herhaling aangedrongen op de vorming van een protestants-christelijke volkspartij van (met name) ARP en CHU. En reeds in 1966 had een twee jaar daarvoor door de KVP ingestelde Structuurcommissie zich in het rapport *Grondslag en karakter van de KVP* uitgesproken voor een onderzoek naar de mogelijkheden om tot bredere, algemeen-christelijke partijvorming te komen. Wel kan worden gesteld, dat de verkiezingsuitslag van 1967 de *definitieve* aanzet heeft gegeven tot de eerste officiële besprekingen over samenwerking tussen de drie confessionele partijen in de zogeheten Groep van Achttien.¹⁶ In een latere fase van het fusieproces gaven de uitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 en 1972 belangrijke impulsen om deze besprekingen met kracht voort te zetten en verder uit te bouwen. Het (dreigend) machtsverlies, waarmee de confessionele partijen zich in de jaren zestig en zeventig geconfronteerd zagen, is op zich echter onvoldoende om te verklaren waarom uiteindelijk in 1980 een *christen*-democratische partij werd opgericht. Hiervoor moeten tevens de motieven in ogenschouw worden genomen waardoor de voorstanders van maatschappelijk-politieke organisaties op katholieke en protestants-christelijke grondslag oorspronkelijk werden gedreven. In de literatuur over verzuiling is, naast andere zaken,¹⁷ vanouds vooral het emancipatiemotief bij de 'verzuilers' sterk aangezet. De verzuiling is in deze optiek een onderdeel van een emancipatieproces, van een streven van maatschappelijk achtergestelde groepen naar een gelijkwaardige plaats in de samenleving. Het beklemtonen van dit motief maakt niet alleen de oprichting van christelijke organisaties aan het einde van de vorige eeuw begrijpelijk, maar verklaart in beginsel ook de in de jaren vijftig en zestig ingezette processen van deconfessionalisering en ontzuiling. Op het moment immers dat, zoals bij de katholieke en orthodox-protestantse volksgroepen in de naoorlogse periode, de emancipatie het stadium van

haar voltooiing heeft bereikt, zou de liquidatie van de (in deze gedachtengang speciaal daarvoor in het leven geroepen) organisaties op levensbeschouwelijke grondslag een aanvang kunnen nemen. Aan deze benadering kleven echter ook bepaalde bezwaren. Het belangrijkste is wel dat, hoewel het op zich aannemelijk is dat het emancipatiemotief in meerdere of mindere mate een rol heeft gespeeld, het in elk geval niet het *enige*, en mogelijk zelfs niet het belangrijkste motief achter de verzuiling is geweest. In werkelijkheid ligt een complex van motieven aan dit fenomeen ten grondslag.¹⁸ Naast het emancipatiemotief dient daarbij onder andere te worden gedacht aan de in orthodox-protestantse en katholieke kring levende idee van 'de ere Gods', die de leden van deze zuilen op zoveel mogelijk terreinen van het leven - en derhalve ook van het maatschappelijk-politieke leven - tot uitdrukking wilden brengen.¹⁹ Door beide volksgroepen werd het evangelie in beginsel relevant geacht voor alle sectoren van de samenleving en werden christelijke organisaties, zeker aanvankelijk, beschouwd als geschikte instrumenten om een (her-)kerstening van de samenleving te bewerkstelligen.

2.1 Orthodox-protestanten

Laatstgenoemd motief achter de verzuiling wordt, anders dan de titel zou doen vermoeden, in de bekende dissertatie *De emancipatie der gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* van J. Hendriks uit 1971 terdege onderkend. Na in het begin van dit boek de bezwaren die in algemene zin zijn verbonden aan het buiten beschouwing laten van 'geloofsfactoren' te hebben onderschreven, besteedt Hendriks bij de beschouwing van de doeleinden van de gereformeerden uitdrukkelijk tevens aandacht aan de religieuze.²⁰ Ook wanneer hij komt te spreken over de politieke strijd van deze volksgroep.²¹ Hendriks karakteriseert de gereformeerden als een 'emancipatieminoriteit'. Binnen dit type zijn echter volgens hem twee extremen te onderscheiden: het 'assimilatie'-type dat streeft naar volledige assimilatie binnen de betreffende samenleving en het 'pluralistische' type dat streeft naar integratie binnen de betreffende samenleving onder handhaving van de eigen identiteit.²² De gereformeerden behoren volgens hem tot dit laatste type. Hendriks onderscheidt vier fasen in de ontwikkelingsgang van deze volksgroep. De eerste fase (1860-1880) was die van 'bewustwording' en 'agitatie'. Fase twee (1880-1920) werd gekenmerkt door 'organisatie' en 'confrontatie'. De derde fase (1920-1950) was die van 'bereikte doeleinden'. De 'integratie in de grotere samenleving' voltrok zich in de vierde en laatste fase (na 1950).²³ Relevant is hier de vraag of dit proces

zal uitmonden in een volledige sociale en/of culturele assimilatie van de gereformeerden. Volgens Hendriks niet, althans niet per definitie. Pluralistische emancipatiegroeperingen als de gereformeerden hebben als één van hun centrale doelen het verkrijgen van het recht als groep te blijven bestaan. Kenmerkend voor dergelijke minoriteiten is dan ook, dat een geslaagde emancipatie wel leidt tot een sterke vermindering van de interne integratie en als regel zelfs tot desintegratie van de 'specifieke emancipatie-instituten', maar niet automatisch tot volledige assimilatie van de groep binnen de samenleving. Hendriks anno 1971:

"Het verkeren in de vierde fase van de emancipatie zal.. leiden tot een steeds kritischer opstelling ten opzichte van de *christelijke organisaties*. De oude emancipatieargumenten zullen steeds minder aanspreken.. Dit betekent overigens bepaald niet dat de christelijke organisaties door deze ontwikkeling na kortere of langere tijd min of meer 'automatisch' zullen verdwijnen. Dit ligt althans niet in het proces besloten daar deze organisaties, in ieder geval een aantal daarvan, niet alleen de consequentie waren van het streven naar emancipatie en de negatieve houding van *outgroups*. Zij ontstonden ook omdat het evangelie relevant werd geacht voor alle sectoren van de samenleving en men van mening was dat voor de doorwerking van bepaalde evangelische noties christelijke organisaties noodzakelijk waren. Aan de juistheid van dit laatste moge in toenemende mate getwijfeld worden, voor het beginsel dat het evangelie 'voor alle terreinen des levens' relevant is, geldt dat niet, in ieder geval veel minder."²⁴

Op deze wijze wordt verklaarbaar waarom de gereformeerden in de jaren zestig en zeventig, ondanks de inmiddels bereikte voltooiing van hun emancipatie, de ARP of althans de christelijke partij in het algemeen, niet per definitie uit de tijd vonden. Deze behoorde niet tot de 'specifieke emancipatie-instituten'.

Hetzelfde gold waarschijnlijk in nog sterkere mate voor de christelijk-historischen, die vanaf het begin minder op emancipatie gericht zijn geweest dan de antirevolutionaire 'kleine luyden'. Van de aanvankelijk enigszins ambivalente opstelling van deze groepering jegens maatschappelijk-politieke organisaties op levensbeschouwelijke grondslag, is - althans in het geval van de CHU - later weinig meer te bespeuren geweest.²⁵

2.2 Katholieken

Ook onder de katholieken, tenslotte, zijn godsdienstige motieven aanwezig geweest. Dit wordt door J.M.G. Thurlings in zijn *studie De wankelende zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*,

dat ongeveer gelijktijdig met de dissertatie van Hendriks in 1971 verscheen maar onafhankelijk daarvan tot stand kwam, erkend:

"De theorie van relatieve maatschappelijke deprivatie (kan) slechts een zeer gedeeltelijke verklaring.. geven voor het proces der katholieke verzuiling. Wie dit proces wil begrijpen, zal in de maatschappelijk achterstelling van de katholieken wel een ondersteunende factor vinden, waardoor in het bijzonder de lotsverbondenheid, de solidariteit en het enthousiasme der geloofsgenoten werden versterkt, maar niet de uiteindelijke verklaring.

Die laatste schijnt veeleer te liggen in het streven van de katholieken als confessionele minderheid om de integriteit van hun geloof en de autonomie van hun kerk tegen bedreigingen vanuit de omgeving te beschermen."²⁶

In de worsteling om zich als religieuze groepering te handhaven binnen de plurale Nederlandse maatschappij hebben de katholieken volgens Thurlings een geschiedenis doorlopen welke eveneens ruwweg in vier fasen kan worden onderverdeeld. In de eerste fase (1600-1795) scholen zij als achtergestelde minderheidsgroepering samen teneinde zich onder de protestantse dominantie staande te houden. In de daarop volgende periode (1795-1860) emancipeerde de katholieke bevolkingsgroep zich geleidelijk in de liberale democratie. In de derde fase (1860-1954) vond de katholieke verzuiling plaats. In 1954, tenslotte, begon de vierde fase, waarin de ontzuiling op gang kwam.²⁷ Volgens Thurlings zien ook de katholieken zich geconfronteerd met de vraag of zij van een pluralistische een assimilerende minderheid zullen worden die tenslotte zal opgaan in een secularistische mens- en maatschappijbeschouwing, ofwel dat zij iets van de eigen identiteit zullen handhaven.²⁸ Een eenduidig antwoord biedt Thurlings niet, maar gelet op de hierboven geconstateerde aanwezigheid van godsdienstige motieven bij de katholieke 'verzuilers' lijkt ook hier een volledige sociale en/of culturele assimilatie geen wetmatigheid.

Wel rijst in dit verband de vraag waarom, zoals hieronder nog nader zal worden betoogd, in katholieke kring de 'deconfessionalisering' van de politieke partij - dat wil zeggen het loslaten van de (exclusief) christelijke grondslag - zoveel serieuzer is overwogen dan bij orthodox-protestanten. Denkbaar is in de eerste plaats, dat in de katholieke geloofsleer de wenselijkheid dan wel de noodzakelijkheid van christelijke organisaties vanouds minder sterk aangezet is dan in het Kuyperiaanse (neo-)calvinisme van de antirevolutionaire 'kleine luyden'. In de tweede plaats is niet uitgesloten dat onder de katholieken het emancipatiemotief relatief zwaarder heeft gewogen dan onder de

gereformeerden. Een derde mogelijkheid is, dat het motief van 'de ere Gods' door gereformeerden meer 'geïnternaliseerd' is. De katholieken hebben zich in dit opzicht, als in andere opzichten, vanaf het begin in belangrijke mate georiënteerd op de clerus. Toen deze onder invloed van het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) betrekkelijk onverwacht van positie veranderde ten aanzien van de gewenste opstelling van de katholiek in het openbare leven, raakten veel katholieken hierdoor waarschijnlijk in ernstige ideologische verwarring.²⁹

Hoe dit verder zij, het gegeven dat de in de jaren vijftig en zestig ingezette deconfessionalisering en ontzuiling, althans in het geval van orthodox-protestanten en katholieken, niet automatisch heeft geleid tot een algehele culturele en/of sociale aanpassing van deze volksgroepen binnen de Nederlandse samenleving, vormt de eerste component van de hier aangedragen structurele verklaring van het succes van het CDA in de jaren tachtig. Er was daardoor, zeker ook in de perceptie van de toenmalige partij-elites, in de jaren zestig en zeventig in beginsel een basis voor de oprichting van een nieuwe christelijk geïnspireerde partij. In het door de Groep van Achttien in 1968 uitgebrachte rapport *Evangelie en politiek* werd een dergelijke partij als volgt verdedigd:

"De concretisering van de verbinding tussen Evangelie en politiek behoeft zich dan immers niet te beperken tot de individuele meningsvorming bij die leden van de partij die zich door het Evangelie willen laten leiden - zoals in een niet-christelijke partij het geval is - maar zij kan gestalte krijgen door een collectieve bezinning binnen de partij. Die politieke meningsvorming binnen de partij kan zich bovendien voltrekken in een geestelijk klimaat dat harmonieert met de diepste levensovertuiging van de leden van de partij. Een klimaat dat een waarborg is voor de bereidheid bij de leden van de partij elkaar over en weer te confronteren met het Evangelie."³⁰

In de jaren tachtig kon het CDA om dezelfde reden in principe rekenen op een weliswaar slinkende, maar nog altijd niet te verwaarlozen 'natuurlijke achterban'.³¹

2. De karakterverandering van de confessionele beweging

In de aanloopperiode tot de CDA-fusie, zo tussen 1966 en 1980, hebben de confessionele partijen intussen een ingrijpende karakterverandering ondergaan.³² Enigszins schematiserend kan worden gesteld, dat deze gedaanteverwisseling uit drie elementen bestond. In de eerste plaats vond er een 'declericalisering' plaats, waarbij de banden tussen kerk

(clerus) en politieke partij - voor zover aanwezig - verder werden losgemaakt; in het bijzonder bij de KVP. Het tweede element betrof de aanvaarding door de drie confessionele partijen van een algemeen-christelijke grondslag voor de nieuw te vormen eenheidspartij. Het derde aspect van de karakterverandering behelsde de vooropstelling binnen deze partij van de in beginsel- en verkiezingsprogramma's neergelegde 'politieke overtuiging' als het bindende element van leden en vertegenwoordigers van de partij.

2.1 Declericalisering

Wat de declericalisering van de confessionele partijen betreft, dient te worden opgemerkt dat kerken in de periode van de verzuiling belangrijk hebben bijgedragen tot de macht van de confessionele partijen.³³ In het bijzonder gold dit voor de Gereformeerde Kerken in Nederland in relatie tot de ARP en de Rooms-Katholieke Kerk in relatie tot RKSP en KVP. Terwijl de ARP echter conform de leer van de 'soevereiniteit in eigen kring' in haar beginselprogramma's de conceptie van een kerkelijke partij afwees, was de KVP in dit opzicht wat ambivalenter. In 1966 legde het hierboven reeds genoemde rapport *Grondslag en karakter van de KVP* evenwel de basis voor een radicale declericalisering van de partij, daarmee op voorhand een belangrijk obstakel voor de CDA-fusie uit de weg ruimend:

"De bepaling in het algemeen staatkundig program: 'de KVP staat op de grondslag van de beginselen van de natuurlijke zedenwet en de goddelijke openbaring, waarbij zij de uitspraken van het kerkelijk leergezag aanvaardt', kan beter vervangen worden door een omschrijving in dezer voege dat de partij zich laat leiden en inspireren door een christelijke mens- en maatschappijbeschouwing, doch dat zij bij de bepaling van het politiek te voeren beleid onafhankelijk is van kerkelijke instanties. Want de huidige omschrijving van het algemeen staatkundig program wekt de indruk, dat de natuurwet en de openbaring zelf de inhoud van het politieke beleid bepalen en dat de partij daarbij te luisteren heeft naar de paus en bisschoppen. Het één noch het ander is waar. Ongetwijfeld zal een christenpoliticus luisteren naar elk vermaan of boodschap van kerkelijke zijde, maar hij moet zelfstandig verwerken welke toepassing daaraan gegeven kan worden of moet worden op het politieke terrein waar hij altijd samen met alle anderen moet handelen".³⁴

Indirect, dat wil zeggen via hun leden, hebben de kerken ook thans nog invloed op het CDA. De partij als zodanig bewaart over het algemeen

echter een zekere afstand tot de kerken. Naast bovengenoemde ideologische overweging (de leer van de 'soevereiniteit in eigen kring'), liggen hieraan ook meer pragmatische overwegingen ten grondslag. Door de keuze voor een algemeen-christelijke grondslag zullen de leden van een christen-democratische partij in de praktijk al gauw tot verschillende kerken behoren, als gevolg waarvan de partij zich bezwaarlijk onder het leergezag van een specifieke kerk kan stellen. Illustratief voor de verwijdering tussen de kerken en het CDA - die eerder al tot uitdrukking was gekomen in kwesties als de plaatsing van kruisvluchtwapens op Nederlandse bodem en het vraagstuk van de 'nieuwe armoede', en onlangs nog in de standpuntbepaling van Nederland in de Golfoorlog - is de recente uitspraak van een vooraanstaand CDA-er, dat de Nederlandse Raad van Kerken in de huidige politieke verhoudingen 'de clericale arm van Groen Links' is.³⁵

2.2 Algemeen-christelijke grondslag

Terwijl de KVP de barrière van de declericalisering reeds eigener beweging had opgeruimd voordat de besprekingen met de beide protestantse partijen in 1967 officieel van start gingen, was het belangrijkste twistpunt dat de drie partijen gezamenlijk in de aanloopperiode tot de fusie heeft beziggehouden of een 'deconfessionalisering' van hun beweging moest worden doorgevoerd. Eensgezindheid was er reeds in een betrekkelijk vroeg stadium over de wenselijkheid van een algemeen-christelijke partij in plaats van de drie partijen die tot dan toe naast elkaar hadden bestaan. Door de fundamentele veranderingen in de Nederlandse samenleving waren in de perceptie van menigeen in de partijtoppen de onderlinge verschillen tussen antirevolutionairen, christelijk-historischen en katholieken minder relevant geworden. Daarentegen leek het onderscheid van de drie groeperingen tezamen met de rest van de maatschappij te zijn toegenomen. Ook de oecumene speelde hierbij een, zij het waarschijnlijk bescheiden, rol.

De grote vraag was echter of de zedelijke beginselen van het humanisme als een aan het Christendom gelijkwaardige inspiratiebron erkend moesten worden. Door een dergelijke nevenschikking van inspiratiebronnen zou een 'open' partij kunnen ontstaan, waarbinnen niet alleen katholieken en protestanten, maar ook christenen en niet-christenen met elkaar zouden kunnen samenwerken.

Zowel de antirevolutionairen als de christelijk-historischen hebben een dergelijke deconfessionalisering van de beweging vanaf het begin in grote meerderheid ongewenst geacht. Binnen de KVP manifesteerden zich in dit verband echter twee stromingen. De richtingenstrijd heeft in

feite voortgeduurd tot voorjaar 1975, toen D. de Zeeuw mede in verband met zijn opvattingen inzake de 'open' partij terugtrad als KVP-partijvoorzitter. Kort daarvoor waren de drie partijen tijdens een belangrijke conferentie in Woudschoten overeengekomen, dat de nieuw te vormen partij het evangelie als exclusief richtsnoer voor haar politieke handelen zou aanvaarden.

2.3 Politieke overtuiging

Nadat het principiële fundament voor het CDA op deze wijze was gelegd, werd vanuit de ARP hierop een nieuwe grondslagdiscussie aangezwengeld, die de persoonlijke aanspreekbaarheid van leden en vertegenwoordigers van de nieuw te vormen partij op de ene, algemeen-christelijke basis tot inzet had. Terwijl in het eerste, hierboven behandelde debat over de grondslag de ARP en de CHU zich tegenover een deel van de KVP gesteld zagen, botsten in deze tweede discussie de KVP en de CHU met een deel van de ARP. Aan de controverse over de persoonlijke aanspreekbaarheid kwam pas een einde na de verschijning, in 1978, van het door een commissie onder leiding van de voormalige CHU-voorzitter O.W.A. Baron van Verschuer uitgebrachte *Rapport grondslag en politiek handelen*. In dit rapport, dat als een van de basisdocumenten van de fusie kan worden beschouwd, wees de commissie de discussie over de vraag of een niet-christen lid of vertegenwoordiger van het CDA kan zijn af op principiële gronden

"Mede geleerd door de ervaringen, menen wij dat het belangrijkste bindende element waardoor het CDA een partij is, gevormd wordt door de politieke overtuiging, welke als antwoord op de grondslag vanuit het politieke leven tot stand komt."³⁶

En:

"Het kan zijn dat mensen die zichzelf niet als christen willen aanduiden daar ja op zeggen. Het kan ook zijn dat mensen & zich wel zo wilen noemen, dat niet aanvaarden kunnen."³⁷

Op basis van deze zogeheten 'antwoord-filosofie' kan het CDA zich meer dan zijn drie voorgangers, zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke positie richten tot de gehele Nederland bevolking en in zijn politieke werk bovendien een zekere afstand bewaren tot de kerken. Tot de partij, zo is de gedachte, treedt men niet langer toe op grond van het feit dat men tot een bepaalde zuil kerkelijke gezindte behoort. Men treedt tot het CDA toe op eigen gezag, omdat men zich kan vinden in de in beginsel- en verkiezingsprogramma's van de partij neergelegde 'politieke overtuiging'

en aanvaardt dat de kern hiervan wordt gevormd door de inspiratie van en de toetsing aan het evangelie.

Alles bijeengenomen kan gesteld worden, dat de karakterverandering die de confessionele partijen hebben doorgemaakt tussen 1966 en 1980 er een was in de richting van wat men - met enige reserve³⁸ - kunnen noemen het (Europese) christen-democratische partijtype. Een christen-democratische partij kan immers worden omschreven als partij die op rechtstreekse wijze – zonder bemiddeling door kerken of kerkelijke instanties - politiek wil bedrijven vanuit een (algemeen-)christelijke inspiratie en zich daarbij in beginsel richt tot de gehele bevolking, zonder onderscheid naar sociale klasse of godsdienstige overtuiging.³⁹ Ook qua politieke koers vertoont het CDA in toenemende mate gelijkenis met christen-democratische partijen, die in het algemeen worden gekenmerkt door wat reeds in 1957 door M.P. Fogarty werd omschreven als een streven naar 'katholiciteit':

"They are trying to create a broad synthesis incorporating and bringing into perspective elements which tend, Christian Democrats would say, to be one-sidedly emphasized in the traditions of conservatism or liberalism or socialism; together with certain other federalist or 'pluralist' ideas which are the characteristic contribution of the Christian social movement itself. It is this catholic, synthetic view which makes the Christian Democratic parties - for instance - tend to appear at or about the centre of the political stage."⁴⁰

De totstandkoming van het CDA in 1980 bracht niet onmiddellijk het nieuwe elan waarop door zijn protagonisten was gehoopt. Achteraf bleek echter met de karakterverandering van de confessionele beweging een deugdelijke basis te zijn gelegd voor de *revival* van de christen-democratie in de jaren tachtig. Het jaar 1983 markeert in dit opzicht de omslag.⁴¹ In dat jaar kwam de tijdens het fusieproces op gang gekomen discussie over de vraag welke elementen van het antirevolutionaire, christelijk-historische en rooms-katholieke erfgoed nog bruikbaar waren en welke concepties als achterhaald konden worden aangemerkt, in een stroomversnelling.⁴² De discussie mondde via belangrijke partijnota's als *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* (1983) en *De verantwoordelijke samenleving* (1987) en een reeks rapporten van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, uiteindelijk uit in het dikke rapport Publieke gerechtigheid. *Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving* (1990).⁴³ Waren de confessionele partijen de laatste decennia afzonderlijk niet meer in staat gebleken om een aan de moderne tijd aangepaste, samenhangende visie op de

maatschappij en staat te formuleren, na de fusie slaagden zij hierin wel. De verschillen tussen de protestantse en katholieke tradities vormden daarbij geen onoverkomelijk beletsel ofschoon zij wel als zodanig ervaren bleven worden. Zo werd in het rapport *Publieke gerechtigheid* geconstateerd:

"Het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring en de subsidiariteitsidee zijn stellig niet met elkaar te vereenzelvigen. Zij geven uitdrukking aan verschillende waarden en het is zinloos om te proberen verschillen onder tafel te poetsen. Dat is ook niet nodig om tot een consistente visie op de overheid te komen.. Beide vullen elkaar sterk aan en corrigeren elkaar ook. Vandaar dat in de loop van zijn korte geschiedenis het CDA op de noemer van de verantwoordelijke samenleving kon werken aan een hechte, ongeunstelde beginselenfusie."⁴⁴

De filosofie van de verantwoordelijke samenleving bleek in de jaren tachtig binnen het CDA aan te slaan, en tot op zekere hoogte ook daarbuiten. Inmiddels was door de voortijdige beëindiging van het fusieprotocol in 1984 - waarin de verdeling van posten binnen de partij over de verschillende 'bloedgroepen' was geregeld - en door het vertrek van een aantal 'loyalisten' de eenheid binnen het CDA bevorderd. Bovendien bleek het door het eerste kabinet-Lubbers gevoerde economische beleid geleidelijk op een zekere waardering te kunnen rekenen van het electoraat, hetgeen ook tot uitdrukking kwam in een stijging van de populariteit van Lubbers. Door dit alles maar in eerste aanleg toch met name door de geslaagde karakterverandering in de richting van het christen-democratische partijtype, kon de partij verzekerd van de steun van de 'natuurlijke achterban'- bij de verkiezingen van 1986 in het offensief gaan en niet alleen randkerkelijke kiezers, maar ook een deel van het niet-kerkelijke electoraat aantrekken (de 'omgekeerde doorbraak').⁴⁵ In 1989 wist het CDA haar verkiezingswinst van negen zetels uit 1986 te consolideren. De geslaagde overgang van het confessionele naar het christen-democratische partijtype kan daarmee als het tweede bestanddeel van het succes van het CDA worden aangemerkt.

3. De verankering in het maatschappelijk middenveld

Wat hierboven werd gesteld over de positie van orthodox-protestanten en katholieken tussen ontzuiling en assimilatie, heeft niet slechts doorgewerkt op het (partij-)politieke vlak, maar heeft ook gevolgen gehad voor de ontwikkelingen in andere sectoren van de maatschappij. Want hoe kan de huidige Nederlandse samenleving worden

gekaracteriseerd? Enerzijds is het klassieke patroon van de verzuiling tot het verleden gaan behoren. De katholieke, orthodox-protestantse en socialistische volksgroepen zijn niet langer verenigd in enkele van elkaar gescheiden organisatorische bouwwerken die zijn opgetrokken op een bepaald levensbeschouwelijk fundament. Met name zijn de sociale controle - en daarmee de dwangmatige aspecten van de verzuiling - en de vele (formele) banden tussen de verzuilde organisaties nagenoeg geheel verdwenen. Dit proces van ontzuiling lijkt bovendien onomkeerbaar, temeer omdat de waardenoriëntaties ook op individueel niveau teveel zijn verschoven.

Anderzijds betekent de ontzuiling evenwel niet, dat heden ten dage ook alle maatschappelijk-politieke organisaties en instellingen op levensbeschouwelijke grondslag zijn verdwenen. Door het uitgebreide stelsel van overheidssubsidies, maar vooral door tijdige organisatorische en/of ideologische aanpassing aan het veranderde maatschappelijke klimaat, hebben relatief veel voormalige katholieke en protestants-christelijke organisaties zich in de een of andere vorm weten te handhaven. In sommige sectoren van de Nederlandse samenleving is organisatorisch veel bij het oude gebleven. Bijvoorbeeld op het terrein van het onderwijs en de omroepen, in de agrarische sector en in het geval van ouderen en vrouwen bleven protestants-christelijke organisaties naast katholieke bestaan. Wel is in deze gevallen vaak sprake geweest van een zekere ideologische aanpassing, met name in de zin van een 'opener' opstelling naar de samenleving als geheel.

Daar waar verdergaande organisatorische aanpassing noodzakelijk bleek, traden fusieprocessen van tenminste drieërlei aard op. Het meest vergaand was het ontstaan van één groter algemeen verband, ten gevolge van de fusie van alle oorspronkelijke (protestants-christelijke, katholieke, socialistische en/of liberale) organisaties in de betreffende sector. Met name in de sectoren van het welzijnswerk en de gezondheidszorg hebben zich fusieprocessen van dit type voorgedaan (de 'gevulde algemeenheid'), mede onder invloed van de met de opkomst van de verzorgingsstaat gepaard gaande subsidiëring door (en dus afhankelijkheid van) de overheid en professionalisering van de werkers. Soms ook ging een van oorsprong katholieke (of protestants-christelijke) organisatie samen met één van socialistische of liberale signatuur. Een algemene organisatie was dan veelal het resultaat. Volgens dit patroon verliep de fusie van de socialistische en katholieke vakcentrales NVV en NKV in het FNV. Tenslotte kwam het voor dat een katholieke organisatie samenging met een protestants-christelijke, met een algemeen-christelijke organisatie als uitkomst. Een voorbeeld uit deze categorie is, behalve de CDA-fusie, het samengaan van de katholieke en protestants-christelijke werkgeversorganisaties in het

Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW). In elk van deze varianten ging de organisatorische verandering veelal gepaard met de reeds aangeduide ideologische aanpassingen.

Bij een aantal maatschappelijk-politieke organisaties op levensbeschouwelijke grondslag lijkt de laatste tijd zelfs weer sprake te zijn van een nieuw elan, onder andere tot uitdrukking komend in reflectie op de eigen identiteit en discussies over de betekenis van het christelijk gedachtengoed voor de huidige samenleving. De herdenking van het christelijk sociaal congres uit 1891 in 1991 is hiervan een goed voorbeeld.⁴⁶

Al met al kan met de socioloog J.A.A. van Doorn over de veranderingen in de voormalige katholieke en protestants-christelijke zuilen worden gesproken als van "een herdefiniëring en hergroepering van de confessionele belangen":

'Er valt veel te zeggen voor de stelling dat wat 'ontzuiling' is gaan heten in aanzienlijke mate bestond uit een herdefiniëring en hergroepering van de confessionele belangen. Herdefiniëring, in zoverre men ruimere dan eng-kerkelijke formules vond en uitdroeg ter legitimering van confessionele initiatieven; hergroepering, waar instellingen en organisaties van uiteenlopende levensbeschouwelijke kleur een interconfessioneel verbond sloten waarin hun eigenheid dan wel oploste maar waarmee het algemeen-confessioneel belang niettemin bleef gediend."⁴⁷

Dat noch de 'hergroepering', noch de 'herdefiniëring', noch de onder meer uit deze beide voortgekomen *revival* van de christen-democratie in de politieke sector op zichzelf blijkt te staan, is een belangrijk ideologisch succes voor het CDA. Een sterk maatschappelijk middenveld is immers een belangrijk element van het in de vorige paragraaf genoemde christen-democratische concept van de verantwoordelijke samenleving. De betrekkelijkheid van de ontzuiling is echter ook in een ander opzicht van belang in het kader van ons onderwerp. Vanouds wordt verondersteld, dat een deel van de macht van de confessionelen schuilt in het maatschappelijk middenveld: Daarbij wordt met name gewezen op de confessionele aanwezigheid in de 'koepels' op de terreinen van onderwijs, gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening.⁴⁸ Op grond van het bovenstaande is het aannemelijk, dat deze traditionele verankering van de confessionelen c.q. de christen-democraten in het maatschappelijk middenveld - ondanks alle veranderingen die ook hier hebben plaatsgevonden, zoals het verdwijnen van de banden tussen organisaties en ook van een aantal

organisaties zelf - in belangrijke mate bewaard is gebleven. Dit vormt dan de derde en laatste component van de structurele verklaring voor het succes van het CDA in de jaren tachtig.

4. Besluit

In deze bijdrage stond de vraag centraal hoe het succes van het CDA in de jaren tachtig, dat tot uiting kwam in electoraal herstel en het kennelijk aansprekende ideologisch concept van de verantwoordelijke samenleving kan worden verklaard. De voorgestelde verklaring bestond uit een drietal elementen. Het eerste werd gevormd door het feit dat het in de jaren vijftig en zestig ingezette proces van ontzuiling in het geval van de orthodox-protestantse en katholieke volksgroepen niet automatisch heeft geleid tot hun complete sociale of culturele assimilatie binnen de Nederlandse samenleving. Om die reden was er in de jaren zestig en zeventig in beginsel een draagvlak aanwezig voor de vorming van een christelijk geïnspireerde partij, die daardoor in de jaren tachtig eveneens kon rekenen op een - zij het slinkende, maar nog altijd niet te verwaarlozen - 'natuurlijke achterban'.

Daarnaast werd gewezen op de karakterverandering die de confessionele partijen in de aanloopperiode tot de fusie hebben ondergaan, waardoor zij trekken gingen vertonen van het 'christen-democratische partijtype'. Deze karakterverandering stelde het CDA in staat in de jaren tachtig in het 'offensief te gaan en - behalve op de 'natuurlijke achterban' - ook een zekere aantrekkingskracht uit te oefenen op kiezers die aan de rand of zelfs buiten de kerk stonden.

De derde en laatste factor die bijdroeg aan het succesvolle optreden van het CDA bestond hierin, dat de traditionele verankering van de confessionelen c.q. de christen-democraten in het maatschappelijk middenveld, ondanks de veranderingen die ook hier hebben plaatsgevonden, waarschijnlijk nog altijd voor een groot deel in tact gebleven is.

Welk van de constituerende groeperingen van het CDA - ARP, CHU, KVP en de groep van de zogeheten rechtstreekse leden - heeft nu het meest van het succes van het CDA geprofiteerd? Deze vraag is, bij gebrek aan empirische onderzoeksgegevens, niet eenvoudig te behandelen. Wel kan in algemene zin worden opgemerkt, dat elk van de hierboven behandelde elementen van de karakterverandering van de confessionele partijen de nodige 'bezwaarden' heeft opgeleverd. Er zijn groepen orthodoxe katholieken, die een nauwere band tussen partij en Rooms-Katholieke Kerk voorstaan dan het CDA thans kent. Er zijn groepen voormalige KVP-ers, die nog altijd betreuren dat het CDA voor

een exclusief-christelijke partijgrondslag heeft gekozen. En er zijn voormalige antirevolutionairen die de vooropstelling van de 'politieke overtuiging' een bedreiging achten voor het christelijk gehalte van het CDA. Tenslotte zijn er degenen, vooral uit de voormalige evangelisch-radicalen vleugel van de ARP, die maar met moeite het streven naar 'katholiciteit' door het CDA kunnen aanvaarden. Overwinnaars lijken de 'christen-democraten' uit elk van de drie oude groeperingen en de oorspronkelijke groep van de rechtstreekse leden die immers min of meer per definitie 'christen-democratisch' georiënteerd was. Binnen de eerstgenoemde groep hebben de katholieken uiteindelijk misschien nog het grootste voordeel bij de fusie gehad: als meest internationaal georiënteerde partij van de drie stond de KVP vanouds al het dichtste bij de Europese christen-democratie waartoe het CDA inmiddels volop is gaan behoren.

Onder de vier 'bloedgroepen' van voormalige antirevolutionairen, christelijk-historischen, katholieken en rechtstreekse leden zijn in de jaren tachtig de belangrijkste posten binnen de partij verdeeld. Tot 1984 gebeurde dit krachtens het fusieprotocol; daarna op meer informele basis. Tot op heden echter wordt met name bij belangrijke posten als Kamer- of ministerszetels nog altijd gelet op de 'achtergrond' van kandidaten. Bij een beoordeling van de verdeling van deze posten moet ervoor gewaakt worden niet te snel tot een katholiek overwicht te concluderen. In 1986 bleek de meerderheid van de CDA-aanhang katholiek te zijn opgevoed en zich nog immer tot de katholieke kerk te rekenen. De Nederlands-Hervormden maakten bijna een vijfde van de CDA-aanhang uit, terwijl het gereformeerde aandeel slechts een tiende bedroeg.⁴⁹ Binnen afzienbare tijd zullen overigens de rechtstreekse leden de grootste groep binnen het CDA zijn, zodat mag worden aangenomen dat de intensiteit van de problematiek van de 'bloedgroepen' verder zal afnemen. Bovendien hebben 'onderstromen' met onderling afwijkende opvattingen inzake bijvoorbeeld de relatie tussen grondslag en politiek handelen reeds in belangrijke mate de plaats ingenomen van de oude 'bloedgroepen', zoals de aan het einde van de jaren tachtig binnen het CDA gevoerde 'technocratie-discussie' heeft aangetoond.⁵⁰

Intussen moet het succes van het CDA niet worden overschat. Enerzijds heeft de partij, zoals in de jaren tachtig is gebleken, als produkt van de ontzuiling kansen in de ontzuilde Nederlandse samenleving. Ook is een verdere groei van de partij in theorie niet uitgestoten.⁵¹ Anderzijds is het bestaan van het CDA aanzienlijk onzekerder dan dat van ARP, CHU en KVP in de hoogtijdagen van de verzuiling. De partij is nog altijd in belangrijke mate aangewezen op de 'natuurlijke achterban' die, bestaat uit kiezers die het evangelie voor alle sectoren van de maatschappij

relevant achten en op grond daarvan politiek willen bedrijven vanuit een christelijke inspiratie. Deze groep is, zoals gesteld, de afgelopen dertig jaar drastisch in aantal teruggelopen. Hoe dat verloop in de komende jaren zal zijn valt niet met zekerheid te zeggen; er wordt immers wel gesproken van een 'crisis van de secularisatie'. De meeste voorspellingen wijzen echter in de richting van een verdere afbrokkeling van deze groep en wel op twee fronten. Niet alleen zal het aantal christenen naar verwachting verder afnemen,⁵² ook wordt voorzien dat onder hen de steun aan christelijke organisaties geringer wordt.⁵³ Een gevolg hiervan kan zijn dat de huidige fase waarin orthodox-protestanten en katholieken verkeren slechts een overgangsfase zal blijken te zijn, die alsnog uitloopt op hun volledige assimilatie. Ook kan de hierboven beschreven karakterverandering van de confessionele partijen en van veel organisaties in het maatschappelijk middenveld op zichzelf reeds worden geïnterpreteerd als een vorm van culturele assimilatie, die *binnen* deze organisaties verder zal voortschrijden. Er zou zich dan, met andere woorden, een 'interne secularisatie' binnen deze organisaties voltrekken.

Wat hiervan zij, het CDA zal de komende jaren waarschijnlijk in nog sterkere mate dan voorheen moeten laveren. Enerzijds moet het christen-democratisch karakter van de partij worden beklemtoond teneinde de (verder slinkende) 'natuurlijke achterban' niet van zich te vervreemden, zoals Lubbers deed in zijn rede bij het tienjarig bestaan. Anderzijds dient het CDA zich te profileren op andere zaken (beleid, personen en dergelijke) om de groeiende groep kiezers waarbij het geloof geen prominente rol (meer) speelt bij het stemgedrag aan zich te binden. Daarbij zou de mate van steun en instemming voor het CDA vanuit de groep 'nieuwe christenen' - met de socioloog A.C. Zijderveld te omschrijven als "mensen die niet (meer) kerkelijk-gelovig zijn, maar zich wel op de een of andere, vrij algemene manier met christelijke en dus Bijbelse waarden identificeren"⁵⁴ - wel eens van doorslaggevende betekenis kunnen worden voor de vraag of de paradoxale electorale en ideologische revival van de christen-democratie uit de jaren tachtig duurzaam van karakter zal zijn dan wel slechts van voorbijgaande aard.

noten

¹ Toespraak minister-president Lubbers op CDA-jubileum-congres d.d. 27 oktober 1990 in het Congresgebouw te Den Haag. Het betreft hier de letterlijke, ongecorrigeerde tekst van de toespraak. Waar nodig zijn kleine letters vervangen door hoofdletters.

² Ibidem.

³ Ibidem.

⁴ Zie voor een toepassing van de begrippen 'defensief en 'offensief op de door het CDA in 1986 gevolgde verkiezingsstrategie J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'CDA, naar voren! Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA', in: *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen, 1988, 66-98.

⁵ Zie bijvoorbeeld H. Wansink, 'Het onweerstaanbare CDA', in: *Intermediair* 26 (1990), 38 (sep.), 20-29. Zie ook de verschillende krante- en weekbladartikelen rond 11 oktober 1990, de eigenlijke datum van het CDA-jubileum en 27 oktober 1990, de dag van het jubileum-congres in Den Haag.

⁶ In deze bijdrage wordt het door C.S.L. Janse in zijn dissertatie aangebrachte onderscheid tussen sociale en culturele assimilatie aangehouden: "Van sociale assimilatie is sprake wanneer de leden van de subcultuur de voorkeur gaan geven aan de algemene organisaties en leefverbanden van de maatschappij boven de eigen subculturele organisaties en verbanden, zonder daarbij overigens (in eerste instantie) de eigen waarden en normen op te geven.. Bij culturele assimilatie nemen de leden van de groepering de waarden, normen, verwachtingen en doelstellingen van de anderen over, zonder dat dit (direct) consequenties behoeft te hebben voor het voortbestaan van hun eigen subculturele organisaties en verbanden." Zie C.S.L. Janse, *Bewaar het pand de spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*. Houten, 1985, 38.

⁷ Zie hieronder.

⁸ De literatuur over verzuiling is omvangrijk. Voor een bibliografie over het onderwerp, zie M.P.C.M. van Schendelen, red., *Consociationalism, pillarization and conflict management in the low countries*. Meppel, 1984; speciale uitgave van *Acta Politica*, 19 (1984), 1 (jan.).

⁹ Definitie gebaseerd op A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam, 1986 (zesde druk), 34-35.

¹⁰ Zie L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herhoren: katholiek Nederland 1853-1953*. Den Haag, 1953.

¹¹ Onder het 'gereformeerde deel van de protestants-christelijke zuil' wordt in deze bijdrage verstaan de 'gereformeerde gezindte', waartoe naast de leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland onder andere ook behoren de leden van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Gemeenten en de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk. Vgl. J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden: sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel*. Alphen aan den

Rijn, 1971, 7. Zie ook J.A. de Wilde en C. Sweenk, *Het volk ten baat. de geschiedenis van de AR-Partij*. Groningen, 1949; en C. Augustijn, J.H. Prins en H.E.S. Woldring, red., *Abraham Kuiper. zijn volksdeel, zijn invloed*. Delft, 1987.

¹² H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie 1908-1980*. S.I. [Leiden], s.a. [1988]; G. Abma en J. de Bruijn, red., *Hoedemaker herdacht* (Baarn 1989).

¹³ Zie over de geschiedenis van de confessionele partijen onder andere L.W.G. Scholten e.a., *De confessionelen: ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen*. Utrecht, 1968; H. Righart, *Het onveranderlijke Nederland. Een eeuw confessionele politiek*. S.I., 1989; D.Th. Kuiper, 'Na honderd jaar: verandering of continuïteit', in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn en A. Postma, red., *Het kabinet- Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)*. Baarn, 1990, 250-262; H. Righart en P. Luykx, red., *Honderd jaar confessionele politiek in Nederland* (verschijnt voorjaar 1991).

¹⁴ Deze veranderingen zijn tamelijk uitvoerig beschreven in de algemene historische en politicologische literatuur over het Nederlandse politieke stelsel. Zie onder andere Lijphart, *op. cit.*; J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen aan den Rijn, 1974; H. Daalder, *Politiek en historie: opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap*. Amsterdam, 1990; en deel XV van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*.

¹⁵ Gegevens ontleend aan R.A. Koole en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945', in: *Jaarboek 1985 DNPP*. Groningen, 1986, 115-176.

¹⁶ In Europees verband werkten de drie partijen overigens reeds langer samen. Zij waren aangesloten bij de in 1947 opgerichte Nouvelles Equipes Internationales (NEI), die in 1965 werd omgevormd tot Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD), en maakten vanaf 1953 deel uit van de christen-democratische fractie in de zogeheten Gemeenschappelijke Vergadering van de Europese Gemeenschap (vanaf 1958 het Europees Parlement).

¹⁷ Voor overzichten van andere, eveneens invloedrijke benaderingen van het fenomeen 'verzuiling', waaronder die in termen van 'sociale controle' en 'persistent pluralisme', zie onder andere M.P.C.M. van Schendelen, 'The views of Arend Lijphart and collected criticisms', in: Van Schendelen, *op.cit.*, 45-48; H. Daalder, 'The Netherlands: prototype of consociationalism?', in: H. Daalder, *Ancient and modern pluralism in the Netherlands. The 1989 Erasmus lectures at Harvard University*. Cambridge, 1989, 35-43. Voor verschillende van deze andere interpretaties geldt eveneens het bezwaar, dat - hoewel zij slechts zelden

monocausaal van karakter zijn - het belang van 'geloofsfactoren' onderbelicht blijft. Zie hieronder.

¹⁸ Zie J. Klapwijk, 'Christelijke organisaties in verlegenheid', in: H. Bax c.a., red., *Christelijke organisaties in discussie: een bijdrage*. Den Haag, 1979. Klapwijk noemt en behandelt hierin achtereenvolgens het verlegenheidsmotief, het pro Rege-motief, het patrimonium-motief, het herkersteningsmotief, het antithese-motief, het beginsel-motief, het mondigheidsmotief en het emancipatie-motief. Zie ook idem, 'Christelijke organisaties en de dwang van het emancipatorisch denken', in: G. Heitink e.a., red., *Bewerken en bewaren: studies aangeboden aan prof. dr. Klaas Runia*. Kampen, 1982, 131-144; en J. Plomp, 'Voortgaan in bescheidenheid', in: Heitink, *op.cit.*, 145-156.

¹⁹ Zie voor de achterliggende mens- en maatschappijvisies W. Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen. Achtergronden en beginselen*. Deventer, 1988 (elfde, geheel herziene druk), 44-79, 80-110.

²⁰ Hendriks, *op.cit.*, 94-95.

²¹ *Ibidem*, 122.

²² *Ibidem*, 44.

²³ Uiteraard zijn de door Hendriks gegeven jaartallen benaderingen.

²⁴ Hendriks, *op.cit.*, 249.

²⁵ In andere sectoren van het maatschappelijk-politieke leven gaven christelijk-historischen soms wel de voorkeur aan neutrale organisaties.

²⁶ J.M.G. Thurlings, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Nijmegen, 1978 (tweede druk), 44.

²⁷ Uiteraard zijn ook deze jaartallen slechts benaderingen.

²⁸ Thurlings, *op.cit.*, 207-209.

²⁹ Zie over de ontwikkelingen in katholieke kring, naast de studie van Thurlings, onder andere W. Goddijn, *De beheerste kerk: uitgestelde revolutie in R.K. Nederland*. Amsterdam, 1973; J.A. Coleman, *The evolution of Dutch Catholicism 1958-1974*. Berkeley, 1978; H. Bakvis, *Catholic power in the Netherlands*. Kingston/Montreal, 1981; J.H. Whyte, *Catholics in Western democracies: a study in political behaviour*. Dublin, 1981; Th.B.F.M. Brinket, *Aggiornamento van de Katholieke Volkspartij. grondsiaag en koers van de KVP ter discussie 1966-1975*. S.I., s.a. [1983]; L.G.M. Winkeler en E.J. Simons, *Het verraad der clercken: intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse Katholicisme na 1945*. Baarn, 1987.

³⁰ De rapporten van de Groep van Achtien. Den Haag, 1971, 5-6.

³¹ Van Holsteyn en Irwin, *op.cit.*, 79; zie voor een nadere invulling van het begrip 'natuurlijke achterban' ook G.A. Irwin e.a., 'Verzuiling, issues, kandidaten en ideologie in de verkiezingen van 1986', in: *Acta Politica*, 22 (1987), 2 (apr.), 129-179; G.A. Irwin en J.J.M. van

Holsteyn, 'The decline of the structured model of electoral competition', in: H. Daalder en G.A. Irwin, ed., *Politics in the Netherlands: how much change?* London, 1989, 21-41.

³² Ik heb deze karakterverandering eerder met de enigszins verwarrende term 'voorwaardelijke politisering' aangeduid in H.M. ten Napel, 'Slaat politisering Nederlandse christen-democratie om in verzakelijking?', in: *Namens*, 4 (1989), 5 (sep.), 55-56. Zie ook R.A. Koole en H.-M. ten Napel, 'De riante positie in het vermaledijde "midden"', in: Righart en Luykx, *op.cit.* Zie over het fusieproces onder andere H. Borstlap en C.J. Klop, red., *De groei naar het CDA: momenten en impressies uit dertien bewogen jaren*. Franeker, 1980; M. Bogaarts, 'Het einde van de KVP 1945-1980', in: *De Tijd*, 3 oktober 1980; de beide themanummers van *Civis Mundi* over 'Het CDA als religieus-politiek verschijnsel' (1980, no. 3/4); M. de Rijk, 'Het moeizame ontstaan van een brede centrumpartij', in: *Socialisme en Democratie*, 39 (1982), 7/8 (juli/aug.), 333-340; P.L. van Enk, *De aftocht van de ARP. jaren van strijd tussen macht en beginsel*. Kampen, 1986; en H.-M. ten Napel, 'Principiële verwantschap gaf doorslag in CDA-fusieproces', in: *Namens*, 5 (1990), 4 (juli), 30-34.

³³ P. Luykx, "'Van de dorpspastorie naar het torentje": kerken en de macht der confessionele partijen', in: Righart en Luykx, *op.cit.*

³⁴ De rapporten van de Groep van Achttien. Den Haag, 1971, 14.

³⁵ Het betreft de adjunct-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, C.J. Klop, in: *Centraal Weekblad. Opinie- en informatieblad voor de gereformeerde kerken*, 25 januari 1991.

³⁶ Rapport grondslag en politiek handelen. Den Haag, s.a. [1978], 30.

³⁷ *Op.cit.*, 40-41. Zie naast het rapport ook: W.C.M. Klijn, 'Geloof en politiek in een christen-democratische partij', *Civis Mundi* 19 (1980), 4 (juli), 130-140.

³⁸ De reserve heeft betrekking op de aanzienlijke onderlinge verschillen tussen de partijen, die doorgaans tot de (Europese) christen-democratische politieke familie worden gerekend.

³⁹ Deze omschrijving van christen-democratische partijen is gebaseerd op werken als M.P. Fogarty, *Christian democracy in Western Europe, 1820-1953*. London, 1957; R.E.M. Irving, *The christian democratic parties of Western Europe*. London, 1979; J.-M. Mayeur, *Des partis catholiques à la démocratie chrétienne XLXe-XXe siècles*. Parijs, 1980; K. von Beyme, *Parteien in westlichen Demokratien*. München, 1982; R. Papini, *L'internationale démocrate-chrétienne: la coopération internationale entre les partis démocrates-chrétiens de 1925 à 1986*. Parijs, 1988.

⁴⁰ Fogarty, *op.cit.*, xiv.

⁴¹ Zie R.A. Koole, 'De broze metamorfose van het CDA', in: *Socialisme en Democratie*, 43 (1986), 5 (mei) 135-139. Dat lang niet alle fusies tot gunstige resultaten leiden bewijst P. Mair, 'The electoral payoffs of fission and fusion', *British Journal of Political Science*, 20 (1990), 1 (Oan.) 134-135, 140.

⁴² Zie met name de door de gezamenlijke wetenschappelijke instituten van de drie partijen uitgebrachte rapporten *Plichten en perspectieven* (1974), *Gerede twijfel* (1974) en *Gespreide verantwoordelijkheid. Een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde* (1978).

⁴³ *Publieke gerechtigheid. een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*. Houten, 1990. Een belangrijk eerder rapport was *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving* (1984). Zie verder G.J.M. van Wissen, *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economische leven*. Amsterdam, 1982; E.M.H. Hirsch Ballin, 'De christen-democratische politieke overtuiging omtrent de reikwijdte van democratisch-rechtsstatelijke politiek': in: A.J.M. Kreukels en J.B.D. Simonis, red., *Publiek domein: de veranderende balans tussen staat en samenleving*. Amsterdam, 1988, 111-137.

⁴⁴ *Publieke gerechtigheid*, 133-134.

⁴⁵ Irwin *et alia*, 'Verzuiling, issues'; zie ook C. van der Eijk en Ph. van Praag Jr., red., *De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986*. Amsterdam, 1987.

⁴⁶ Voor wat betreft de kerken kan in dit verband worden gewezen op het conciliair proces en de grote belangstelling voor een boek als *Veertig woorden in de woestijn. Werkboek voor de gemeente bij de crisis van kerk, geloof en cultuur* van Bernard Rootmensen, waarvan in korte tijd een zevende druk verscheen (Den Haag, 1990).

⁴⁷ J.A.A. van Doorn, 'De onvermijdelijke presentie van de confessionelen', in: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn, P.B. Lehning, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*. Meppel, 1989, 137.

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld recentelijk J.G.A. van Mierlo, *Pressiegroepen in Nederland*. Den Haag, 1988.

⁴⁹ A.A.G. Peijnenburg en J.J.M. van Holsteyn, 'Religie en verzuiling', in: Van Holsteyn, Irwin en Van der Eijk, *op.cit.*, 58-59.

⁵⁰ Zie H.-M. ten Napel, 'Slaat politisering Nederlandse christen-democratie om in verzakelijking?', 57; Appèl en weerklink. Den Haag, 1983, 5.

⁵¹ Onderzoek wees enige jaren geleden uit, dat het CDA van alle Nederlandse partijen over het grootste potentiële electoraat beschikt,

met een omvang van 52,9%. Zie J.N. Tillie, 'Stemkans en potentieel electoraat', in: Van Holsteyn, Irwin en Van der Eijk, *op.cit.*, 183. Zie ook C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, 11 (1984), 7/8 juli/aug.), 192-204.

⁵² Bij ongewijzigde voortzetting van de huidige trend schat het Humanistisch Verbond het aantal katholieken in het jaar 2000 op 20% van de Bevolking, het aantal hervormden op 5% en het aantal gereformeerden eveneens op 5%. Zie P. Doorn en Y. Bommel, *Maar... men moet toch iets wezen: nieuwe gegevens over ontkerkelijking in Nederland*. Utrecht, z.j., 24-25. Zie ook W. Uitterhoeve, red., *De staat van Nederland. Nederland en zijn bewoners. De opmerkelijke feiten en hun samenhang*. Nijmegen, 1990, 23-26.

⁵³ Zie bijvoorbeeld G. Dekker, *Godsdienst en samenleving. Inleiding tot de studie van de godsdienstsociologie*. Kampen, 1987, 229.

⁵⁴ A.C. Zijderveld, 'Van oude en nieuwe christenen. Cultuur en religie en het CDA', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 9 (1990), 9 (sep.), 366-372, aldaar 366. Zie ook E. Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren: een visie op Nederland en de Nederlanders*. Amsterdam, 1989, 200-210, 232.

PROVINCIAAL OF NATIONAAL?

Het provinciale en democratische karakter van de Statenverkiezingen

M. van Tilburg

Inleiding

Terwijl bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1987 de mogelijke meerderheid van de oppositiepartijen in de Eerste Kamer in de media centraal stond, lijkt in 1991 de electorale positie van de PvdA de Statenverkiezingen te beheersen. De uitslag van de komende verkiezingen zou moeten aangeven of het PvdA-electoraat kan leven met het in de 'tussenbalans' door het kabinet geformuleerde beleid, of dat de in de enquêtes gebleken negatieve trend van de PvdA zich voortzet. Aldus zijn de deze verkiezingen gedegradeerd tot uitgebreide opiniepeilingen. Opiniepeilingen, die tevens een grote invloed kunnen hebben op de stabiliteit en het voortbestaan van het kabinet Lubbers-Kok. Was het immers niet zo dat de PvdA in 1982 na de voor haar desastreus verlopen Statenverkiezingen besloot om het kabinet te verlaten? En had de PvdA zich daarna niet electoraal hersteld?¹ Met andere woorden, ook bij de komende Provinciale Statenverkiezingen zullen nationale politieke overwegingen en ontwikkelingen een belangrijke rol spelen. Daarmee kunnen we ons afvragen of we nog wel kunnen spreken van provinciale verkiezingen. Anders gezegd, spelen provinciale factoren eigenlijk nog wel een rol bij de Statenverkiezingen. In het algemeen wordt ervan uitgegaan dat dit nauwelijks het geval is. De gemiddelde kiezer zou zich volstrekt niet interesseren voor de provincie en de Statenverkiezingen. Het enige positieve wat gemeld kan worden, is dat tot aan de verkiezingen van 1987 de opkomst bij de Statenverkiezingen hoger was dan bij de gemeenteraadsverkiezingen. Er is echter geen, diepgaand kiezersonderzoek verricht naar de interesse van de kiezers voor de provinciale politiek.² Blijkbaar zijn ook de sociale wetenschappers niet echt geïnteresseerd in het functioneren van de provinciale democratie. Dat betekent dat we alleen via een analyse van de verkiezingsuitslagen kunnen bepalen in hoeverre provinciale factoren een rol spelen bij de Provinciale Statenverkiezingen.

Dit artikel zal op twee manieren pogen enig inzicht verschaffen in deze materie. In de eerste plaats zal worden ingegaan op de electorale positie en het functioneren van de provinciale partijen. Immers, we kunnen

ervan uitgaan dat een stem op een provinciale groepering berust op provinciale overwegingen. Echter, ook kiezers op landelijke partijen kunnen mogelijk vanuit provinciale overwegingen hun stem uitbrengen op de partij van hun keuze. Daarom zal in de tweede plaats via een analyse van de verkiezingsuitslagen tevens duidelijk gemaakt worden hoe groot de 'provinciale factor' bij de Statenverkiezingen is. Vervolgens zal op grond van deze bevindingen nader worden ingegaan op het functioneren van de provinciale democratie. Tenslotte zal aandacht worden geschonken aan de voorstellen ter versterking van de provinciale democratie.

1. De provinciale partijen

Naast de lijsten die slechts een enkele maal aan de Statenverkiezingen deelnemen, zoals bijvoorbeeld de Nieuwe Roomse Partij in Limburg (1974) en de Verontruste Provinciale Statengroep (een afsplitsing van de PvdA) in Groningen (1982), kunnen we de laatste tijd twee typen provinciale partijen onderscheiden.

Tabel I. Percentage stemmen en zetelaantal voor de FNP, GB en de PNL, 1966-1987

	FNP		GB		PNL	
	stemmen	zetels	stemmen	zetels	stemmen	zetels
1966	2,4	1				
1970	4,5	2				
1974	7,4	4	0,8*)	0		
1978	4,8	2	0,5	0		
1982	5,4	3	0,9	0		
1987	4,5	2	0,5	0	6,0	4

*) Onder de naam Lijst Meijer

Bron: CBS, Statistiek der Verkiezingen, 1966-1987

Het eerste type bestaat uit sterk ideologisch getinte partijen die pleiten voor de eigen provinciale autonomie. Beeldbepalend voor deze 'oude' provinciale partijen is de Fryske Nasjonale Party (FNP). Vergelijkbaar hiermee is de Grunneger Bond (GB), die echter in 1987 is opgeheven. Beide partijen stelden het federalisme centraal in hun partijprogramma's.³ Gestreefd werd naar een federatief 'Europa van de volkeren'. Politiek gezien moet de FNP duidelijk links van het midden worden geplaatst. Er bestaat enige verbondenheid met de PPR en de Groenen, die bij de verkiezingen voor de Eerste Kamer in 1986 leidde tot de ondersteuning van de PPR-kandidaat H. Waltmans. De GB was moeilijker te plaatsen.

Zelf zag men zich als een partij die in het midden van het politieke spectrum stond, terwijl in het partijprogramma meer linkse dan rechtse elementen te vinden waren. Een belangrijk verschil tussen beide partijen is dat de Grunneger Bond er in tegenstelling tot de FNP nooit in is geslaagd een zetel in de Provinciale Staten te bemachtigen. Mede daardoor werd de GB dan ook minder serieus genomen dan de FNP. Daarbij speelde ook een rol dat de GB voornamelijk gedragen werd door zijn lijsttrekker, H. Meijer, terwijl de FNP in 1987 ongeveer 1000 leden telde. Tevens werd de GB beschuldigd van het opblazen van het Gronings 'nationaal' bewustzijn. Al met al was de FNP de enige provinciale partij met enige aanhang.

Bij de Statenverkiezingen van 1987 deed een nieuwe provinciale partij mee, de Partij Nieuw Limburg (PNL). De PNL was een jaar daarvoor opgericht door een aantal lokale groeperingen. Met de PNL diende zich het tweede type provinciale partij aan: het samenwerkingsverband van lokale groeperingen. De gezamenlijke lokale groeperingen hebben bij de gemeenteraadsverkiezingen in Limburg een betrekkelijk grote aanhang. Bij de raadsverkiezingen in 1990 bijvoorbeeld behaalden zij 34,2% van de stemmen. Gezien de traditionele katholieke dominantie in het zuiden zag de KVP bij de raadsverkiezingen in de kleinere gemeenten geen noodzaak zelf mee te doen. Zodoende konden lokale lijsten ontstaan, die zich tot in de huidige tijd nog redelijk hebben gehandhaafd. Daarbij speelde een zekere afkeer van de nationale politiek, het benadrukken van de lokale (en regionale) gemeenschapszin en een voorkeur voor personen boven ideologieën eveneens een belangrijke rol.⁴

Het programma van de PNL schenkt relatief veel aandacht aan milieu en politieke vernieuwing. Zo stelt men in het huidige verkiezingsprogramma *Terug naar de mensen in Limburg* voor om de Kieswet zo te veranderen dat het mogelijk wordt om nieuwe verkiezingen te houden als het college van Gedeputeerde Staten niet meer het vertrouwen geniet van de meerderheid van de Provinciale Staten. Tevens wordt gepleit voor de gekozen burgemeester en Commissaris der Koningin. In dit opzicht heeft het PNL-programma een D66-karakter. Daar staat tegenover dat men zich sterk keert tegen het toenemend individualisme in onze samenleving, waarmee men enige verwantschap met het gedachtengoed van het CDA vertoont. Al met al is de PNL programmatisch moeilijk eenduidig te plaatsen.

Naar eigen zeggen heeft het PNL-kader in de regel een katholieke achtergrond en zou het grootste deel bij nationale verkiezingen met het CDA sympatiseren, al zijn er ook PvdA- en VVD-stemmers in de PNL-gelederen.⁵ Tevens gaat men ervan uit dat de lokale lijsten, en daarmee de PNL, op de electorale markt vooral met het CDA concurreren. Een

aanwijzing hiervoor is het grote verschil in stemmenpercentages van het CDA bij de Statenverkiezingen en de raadsverkiezingen, waaraan de lokale lijsten - met veel succes - meedoen. Vergeleken met de PvdA en de VVD was het verschil altijd het grootst bij het CDA.⁶ Het is dan ook niet opmerkelijk dat in 1987 de verkiezingscampagne in Limburg bepaald werd door de rivaliteit tussen de PNL en het CDA. De bezorgdheid bij de christen-democraten bleek bepaald niet onterecht, want bij de Statenverkiezingen was voor het CDA het verlies het grootst in Limburg. Bovendien verloor men voor de eerste keer de meerderheid in de Provinciale Staten. Het CDA kwam vier zetels tekort, precies het zetelaantal van de PNL.

In de politieke praktijk laat de PNL haar standpunten mede sterk bepalen door de achterban van de lokale groeperingen in de gemeenten die betrokken zijn bij het betreffende onderwerp. Zodoende is het niet mogelijk om een duidelijke politieke lijn te ontdekken. Uit analyse van de verkiezingsuitslagen blijkt dat de PNL electoraal sterk afhankelijk is van de politieke groeperingen die bij haar zijn aangesloten. Zo scoorde de PNL alleen boven het gemiddelde in die gemeenten waar één van de lokale groeperingen bij de PNL is aangesloten. In gemeenten waar dat niet het geval was, ook al waren de lokale lijsten daar sterk vertegenwoordigd, lag de verkiezingsuitslag sterk onder het gemiddelde.

Op dit moment zijn ongeveer 40 lokale groeperingen bij de PNL aangesloten, hetgeen ongeveer overeenkomt met het aantal deelnemende lokale groeperingen in 1987. Wel is het potentieel aan kiezers iets vergroot. De in 1987 bij de PNL aangesloten lokale groeperingen haalden bij de raadsverkiezingen van 1986 ruim 10% van de stemmen. Bij de raadsverkiezingen van 1990 haalden de thans bij de PNL aangesloten lijsten ruim 13% van de stemmen. Ondanks deze positieve tendens tonen deze cijfers ook aan dat de PNL nooit het stemmenpercentage van de lokale lijsten bij de raadsverkiezingen zal kunnen benaderen. Er is immers nog een groot verschil tussen het stemmen- percentage van alle lokale groeperingen in Limburg (34,2%) en het percentage dat de bij de PNL aangesloten lijsten haalden (ruim 13%). Als we tevens constateren dat de PNL in 1987 bij de Statenverkiezingen 6% van de stemmen behaalde, terwijl de aangesloten lijsten in 1986 bij de raadsverkiezingen ruim 170 haalden, dan moet het succes van de PNL enigszins genuanceerd worden. Blijkbaar stemde een deel van de eigen aanhang bij de Statenverkiezingen op een landelijke partij, of ging wellicht niet stemmen. Tevens zal een deel van de lokale groeperingen zich niet bij de PNL aansluiten omdat ze niet geïnteresseerd is in de provinciale politiek, of omdat de deelname van een concurrerende lokale groepering als bezwarend wordt gezien. De

PNL is overigens relatief zwak vertegenwoordigd in Midden- en Noord-Limburg.

Al met al kunnen we concluderen dat de PNL eigenlijk geen provinciale partij van ideologische snit is, maar in wezen een lokale partij die meedoet aan de Statenverkiezingen. De nadruk op het eigene van Limburg is dan ook niet voldoende om kiezers te mobiliseren. Dat gebeurt pas als de kiezers de mogelijkheid hebben hun stem uit te brengen op hun eigen lokale kandidaat. De PNL probeert dan ook door in elke kieskring uit te komen met een andere kandidatenlijst en andere lijsttrekkers, de stemmers op de lokale groeperingen aan zich te binden. Zo staan er relatief veel gemeenteraadsleden op de kandidatenlijsten van de PNL.

Gezien het hoge stemmenpercentage van de PNL - die immers met 6% debuteerde bij de verkiezingen van 1987 - is de strategie om uit te gaan van de electorale basis bij de raadsverkiezingen succesvol geweest. Dat verklaart mede waarom bij de Statenverkiezingen van 1991 in meerdere provincies dergelijke 'nieuwe' provinciale lijsten meedoen. Het betreft hier de Federatie van Brabantse Onafhankelijke Fracties (BOF), de Onafhankelijke Partijen Drenthe (OPD) en de Lokale Partijen Gelderland (LPG). Of deze partijen eenzelfde succes zullen kennen als de PNL hangt vooral af van de mate waarin men erin slaagt om lokale lijsten aan zich te binden. De PNL, BOF, LPG en ODP zijn samen met FNP en de Vereniging van Plaatselijke Politieke Groeperingen (VPPG) verenigd in het Platform Onafhankelijke Groeperingen (POG). Mogelijk zal ook Delta Anders, een groep rondom een vroeger PPR-lid in de Provinciale Staten van Zeeland, zich hierbij aansluiten. In dit overlegorgaan van 'provinciale' partijen wordt onder andere bepaald op welke manier men aan de Eerste Kamerverkiezingen gaat meedoen. Bij een goede uitstap van vooral de BOF en de PNL zijn één of meerdere zetels in de Eerste Kamer mogelijk.

2.1 De methode om de 'Provinciale factor' te meten

Uit de in de vorige paragraaf geconstateerde geringe aanhang van de regionale partijen, kunnen we niet de conclusie trekken dat de 'provinciale factor' bij de Provinciale Statenverkiezingen minimaal is. In principe kunnen we immers niet uitsluiten dat ook kiezers die op de landelijke partijen stemmen, dit doen uit provinciale overwegingen, van welke aard dan ook. Daarom moeten we nader onderzoeken in hoeverre dergelijke overwegingen een rol spelen bij de Statenverkiezingen. Aangezien er echter geen provinciaal kiezersonderzoek is dat hierin inzicht zou kunnen verschaffen, moeten we via een analyse van de uitslagen van de Statenverkiezingen trachten te achterhalen hoe sterk

deze 'provinciale factor' is.

In dit artikel gaan we hierbij uit van een methode die erop neerkomt dat we voor elke provincie de provinciale afwijking van de landelijke trend bij de Statenverkiezingen verminderen met de provinciale afwijking van de landelijke trend bij de Tweede Kamerverkiezingen. Het gaat hierbij om de Kamerverkiezingen die in tijd het dichtst bij de Statenverkiezingen plaats vonden. Het spreekt voor zich dat ook bij de Tweede Kamerverkiezingen sprake is van provinciale afwijkingen van de landelijke trend. Door de provinciale afwijking bij de Statenverkiezingen te verminderen met de afwijking bij de Kamerverkiezingen, houden we de werkelijke 'provinciale factor' bij de Statenverkiezingen over. Bij deze methode vermijden we dus een directe vergelijking van de uitslagen of trends bij de twee verkiezingen. De reden hiervoor is dat deze verkiezingen niet op dezelfde data plaatsvinden, waardoor tussentijdse electorale ontwikkelingen een te grote invloed kunnen hebben op de uitslagen en trends. Door uit te gaan van de provinciale afwijking van de landelijke trend bij de twee verkiezingen wordt vermeden dat deze electorale ontwikkelingen een rol van betekenis spelen, al blijft een zekere vertekening bestaan. Door vervolgens bij iedere Statenverkiezing de absolute scores van de berekende provinciale factoren op te tellen en hierover het gemiddelde te nemen, wordt de gemiddelde 'provinciale factor' voor een partij bij een Provinciale Statenverkiezing berekend.

2.2 De 'Provinciale factor' gemeten

Op de wijze zoals hierboven beschreven, kunnen we nu voor elke partij die in een groot deel van de provincies aan de Statenverkiezingen deelneemt, de provinciale factor bij deze verkiezingen bepalen. We zullen ons hier beperken tot de drie grootste politieke partijen, het CDA, de PvdA en de VVD voor de periode 1974-1987. De resultaten staan vermeld in tabel 2.

Tabel 2. De 'provinciale factor' bij de Provinciale Statenverkiezingen voor CDA, PvdA en VVD, 1974-1987 (in %)

	1974-1978	1978-1982	1982-1987
CDA	4.42	2.21	2.44
PvdA	5.09	3.35	10.56
VVD	5.10	4.89	2.94

Bron: Databestand Werkgroep lokale politiek Rijksuniversiteit Limburg

Uit de tabel blijkt dat in de regel de scores voor de gemiddelde 'provinciale factor' bij de Statenverkiezingen betrekkelijk laag zijn. Het CDA heeft over de hele linie de laagste scores. Alleen de score voor de PvdA in 1982-1987 wijkt duidelijk af van de rest. Het is niet geheel duidelijk wat deze relatief hoge score veroorzaakt heeft. Uit een nadere analyse van het resultaat voor de PvdA in 1987 blijkt dat deze voor een deel te wijten is aan de opmerkelijk grote sprong voorwaarts die de sociaal-democraten in het Zuiden maakten bij deze verkiezingen. Maar ook zonder de scores van Noord-Brabant en Limburg mee te tellen, blijft de gemiddelde score relatief hoog met 6,5%. Waarschijnlijk speelt hierbij een rol dat er een betrekkelijk groot verschil is tussen de landelijke trend bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 (+9,5%) en de Provinciale Statenverkiezingen van 1987 (+50%). Daardoor is een grotere spreiding van de provinciale afwijkingen bij de Statenverkiezing mogelijk, waardoor na vermindering van de provinciale afwijking van de Tweede Kamerverkiezingen, een relatief hoge score voor de 'provinciale factor' overblijft.⁷

Om enige indruk te krijgen van de ontwikkelingen van de 'provinciale factor' bij de Statenverkiezingen is het nuttig om deze niet alleen per partij maar ook per verkiezing te berekenen. Dit is mogelijk door per provincie de 'provinciale factor' van de drie partijen bij elkaar op te tellen, waarbij rekening wordt gehouden met de relatieve sterkte van de partijen. Zo krijgt men de gemiddelde 'provinciale factor' per partij bij een bepaalde verkiezing. In tabel 3 is hiervan een overzicht gegeven, waarbij ook de scores per provincie worden gegeven.

Uit tabel 3 blijkt dat de scores van de 'provinciale factor' achtereenvolgens 4.51%, 2.92% en 5.75% zijn voor de verkiezingen van respectievelijk 1978, 1982 en 1987. hieruit blijkt dat de 'provinciale factor' in 1987 hoger was dan die in 1978 en 1982. Als we echter de relatief hoge scores van Noord-Brabant en Limburg buiten beschouwing laten, blijkt de score van 1987 op ongeveer hetzelfde niveau te liggen als die van 1978.

Interessant is ook om de scores voor de 'provinciale factor' bij de Statenverkiezingen te vergelijken met die voor de 'lokale factor' bij de gemeenteraadsverkiezingen, bij toepassing van dezelfde methode. Daarbij blijkt dat de scores voor de 'lokale factor', uitgaande van de mediane waarden, ongeveer twee à vier keer hoger zijn dan die van de 'provinciale factor'. Daarmee wordt duidelijk dat de Statenverkiezingen in nog mindere mate door provinciale overwegingen bepaald worden dan raadsverkiezingen door lokale.

Tabel 3. De Provinciale factor' per verkiezing per provincie, 1974-1987 (in %)

	1978	1982	1987	Gemiddeld
Gr.	5.63	3.35	5.49	4.82
Fr.	6.36	5.53	6.05	5.98
Dr.	5.43	2.75	6.37	4.85
Ov.	4.08	2.30	2.95	3.11
Gl.	1.86	1.26	2.56	1.89
Ut.	5.68	3.00	4.92	4.53
NH.	5.47	1.44	2.32	3.08
ZH.	1.27	1.79	4.51	2.52
ZI.	3.80	2.85	3.19	3.28
NB.	2.01	3.48	11.33	5.61
Lb.	8.00	4.36	13.56	8.64
NL	4.51	2.92	5.75	4.39

Bron: Databestand Werkgroep lokale politiek Rijksuniversiteit Limburg

Als we ons vervolgens richten op de 'provinciale factor' per provincie, dan blijkt zich een duidelijk patroon af te tekenen. De scores zijn het hoogst in Limburg en Friesland. Alleen deze twee provincies hebben bij alle drie de verkiezingen een 'provinciale factor' die hoger is als het gemiddelde bij deze verkiezingen. In Friesland is dat overigens in sterke mate te wijten aan de VVD- en CDA-scores, terwijl in Limburg vooral de PvdA-scores hoog zijn. Interessant is tevens dat in 1987 voor de eerste keer de CDA-score in Limburg sterk boven het gemiddelde lag. Dit bevestigt de veronderstelling dat de deelname van de PNL in 1987 vooral het CDA stemmen heeft gekost.

Een middengroep van provincies wordt gevormd door achtereenvolgens Noord-Brabant, Drenthe, Groningen en Utrecht, waarbij de score van Utrecht dicht in de buurt van het gemiddelde ligt. Duidelijk onder het gemiddelde scores achtereenvolgens Zeeland, Overijssel, Noord-Holland, Zuid-Holland en tenslotte Gelderland. Kortom, in grote lijnen

kunnen we stellen dat de 'provinciale' factor groter is in de zuidelijke en noordelijke provincies dan in het westen, midden en oosten van het land.

3. Kanttekeningen bij het functioneren van de provinciale democratie

Welke conclusies kunnen we verbinden aan de gevonden waarden voor de 'provinciale factor' bij de Statenverkiezingen? Een gemiddelde waarde van nog geen 5% in de periode 1974-1987 geeft aan dat we, zoals verwacht, nauwelijks van een 'provinciale factor' kunnen spreken. Het betekent immers dat als er geen 'provinciale factor' aanwezig was geweest, de trend voor de partijen gemiddeld minder dan 5% positiever of negatiever zou zijn geweest.

Ook de betrekkelijk geringe electorale steun voor de 'provinciale' partijen geeft aan dat provinciale overwegingen een geringe rol spelen bij het stemgedrag bij de Statenverkiezingen. Waarbij we dan nog de kanttekening moeten plaatsen dat de opkomst van de 'nieuwe' provinciale partijen eerder wijst op een lokalisering dan op een provincialisering van de verkiezingen voor de Provinciale Staten.

Voordat we echter op grond van onze bevindingen een oordeel vellen over het functioneren van de provinciale democratie, moeten we ons realiseren dat door de verkiezing van de Eerste Kamer door de Provinciale Staten een nationaal element is ingebouwd bij de Statenverkiezingen. Hierbij is ook van belang dat bij de Grondwetswijziging van 1983 de zittingsduur van de Eerste Kamer op vier jaar is gesteld in plaats van twee maal drie zoals voorheen. Aangezien de Eerste Kamer binnen drie maanden na de Statenverkiezingen gekozen wordt, zal zij na haar verkiezing een politieke opinie vertegenwoordigen die actueler is dan die welke de Tweede Kamer weerspiegelt. Deze versterking van de politieke legitimatie lijkt de basis te vormen van een meer een actieve opstelling van de senaat, die daarmee politiek belangrijker wordt. In 1990 trad de Eerste Kamer reeds meer op de voorgrond, al zal de meer dualistische verhouding tussen regering en parlement daar wellicht ook een bijdrage aan hebben geleverd. Reden te meer voor de landelijke partijen om zich intensief te bemoeien met de Statenverkiezingen.

Kortom, ons staatsbestel is zo opgebouwd dat er een nationaal element verbonden is aan de Statenverkiezingen. Deze kanttekening ontslaat ons evenwel niet van de taak om nader in te gaan op het provinciale karakter van de Statenverkiezingen. Bij deze verkiezingen staat per slot van rekening de directe verkiezing van de Provinciale Staten en niet de

indirecte verkiezing van de Eerste Kamer voorop. Tevens zijn er geen aanwijzingen dat kiezers zich bij deze verkiezingen primair laten leiden door de mogelijke consequenties van deze verkiezing voor de politieke samenstelling van de senaat.

Bij een beoordeling van het functioneren van de provinciale democratie speelt een belangrijke rol wat men als essentie van de democratie ziet. Als men van mening is dat de kiezers regelmatig de *mogelijkheid* moeten hebben om volksvertegenwoordigers waarover men ontevreden is af te zetten, dan is het oordeel over het functioneren van de provinciale democratie positief. Immers, aan alle formele eisen is voldaan om de kiezers eens in de vier jaar de mogelijkheid te geven een oordeel te vellen over het functioneren van de Statenleden. In dat opzicht is er sprake van een legitimatie van de Provinciale Staten. Kiezen we echter een minder formele benadering en wordt als aanvullende eis gesteld dat er ook sprake moet zijn van een sterke relatie tussen kiezer en gekozene - in de zin dat de kiezer bij de verkiezingen een oordeel uitspreekt over het gevoerde beleid -, dan kan men vraagtekens zetten bij het functioneren van de provinciale democratie. Immers, de geringe 'provinciale factor' wijst ons erop dat er hier nauwelijks sprake is van een relatie tussen kiezers en gekozene. De Provinciale Statenverkiezingen bieden dus in wezen geen uitspraak van de kiezers over het gevoerde beleid of het te voeren beleid. Anders gezegd, de gekozenen krijgt formeel wel maar materieel geen mandaat van de kiezers. Daarmee wordt het gezag van de Provinciale Staten ondermijnd.

Hetzelfde is geconstateerd ten aanzien van de relatie tussen kiezers en gekozenen bij de gemeenteraadsverkiezingen.⁸ De houding van de kiezer werd daarbij onder meer gekarakteriseerd als een combinatie van tevredenheid en onverschilligheid. Uitgaande van de veronderstelling dat de kiezer zich in het algemeen geen voorstelling kan maken van hetgeen de provincie doet, lijkt er nauwelijks te kunnen worden gesproken van enige tevredenheid over het provinciale beleid van de partijen en zal onverschilligheid ten opzichte van de Provinciale Staten de boventoon voeren. De vraag is nu of het mogelijk is om hierin verandering te brengen. Uit de discussies in het Noorden en in de Randstad om provincies samen te voegen blijkt immers dat er amper sprake is van een provinciaal bewustzijn. Hoe is het dan nog mogelijk om de kiezer bij de provinciale politiek te betrekken?

4. Politieke vernieuwing op provinciaal niveau?

In de discussie omtrent de mogelijke veranderingen die kunnen bij-

dragen tot een versterking van de relatie tussen kiezer en gekozene op lokaal en provinciaal niveau zijn voorstellen van verschillende aard gedaan.⁹ Zo werd in 1987 door J.A.M. Hendrikx - toenmalig directeur-generaal Openbaar Bestuur van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en momenteel Commissaris der Koningin in Overijssel - de nadruk gelegd op de invloed van de landelijke partijen en media op de lokale en provinciale verkiezingen. Via onderlinge afspraken zouden deze zich terughoudend moeten opstellen bij de sub-nationale verkiezingen. Nog even los van de vraag of men bereid is dergelijke afspraken te maken, wordt met deze voorstellen voorbij gegaan aan de kern van de zaak, namelijk de betrekkelijk geringe belangstelling van de kiezers zelf voor deze verkiezingen. Zeker bij de Statenverkiezingen zal de onbekendheid met de taken en bevoegdheden van dit orgaan hierbij een belangrijke rol spelen. Wellicht zal tevens van belang zijn dat de provincie een betrekkelijk kleine eigen beleidsruimte heeft en dat daarmee in weinig provincies interessante issues aan de orde zijn waarover de beslissing alleen aan de provincie toekomt. Hiermee raken we een belangrijk punt. De provincie is immers ingeklemd tussen het nationale en het lokale niveau waardoor de speelruimte voor het eigen beleid betrekkelijk klein is, zeker gezien het aandringen van de gemeenten op een vergroting van hun actie-radius.

Gezien deze beperkte speelruimte van de provincie is de invoering van een (beslissend) referendum op provinciaal niveau van geringere importantie. Er zijn nu eenmaal weinig punten waarover de provincie zelfstandig kan beslissen, als men tenminste al een voor de kiezers aansprekend onderwerp kan vinden dat ook nog politiek gevoelig ligt en heel de provincie aangaat. In veel gevallen zou de kiezer zich hooguit kunnen uitspreken over een provinciale inbreng bij het aan de orde zijnde onderwerp, hetgeen niet zonder risico's is gezien de mogelijke frustraties van de kiezer indien op landelijk niveau anders beslist zou worden dan de uitkomst van het referendum.

Ook een verkiezing van de Commissaris der Koningin lijkt minder aantrekkelijk. De Commissaris der Koningin is waarschijnlijk een veel minder tot de verbeelding sprekende bestuurder dan de burgemeester. De verkiezing van de Commissaris der Koningin zal daarmee nauwelijks bijdragen tot een verbetering van de relatie tussen kiezer en gekozene op provinciaal niveau. Wellicht is eerder het tegendeel het geval. Een mogelijk lage opkomst bij de verkiezingen voor de Commissaris der Koningin kan het gezag van de provinciale vertegenwoordigende organen verder ondermijnen.

In de discussie omtrent de versterking van het eigen karakter van de sub-nationale verkiezingen wordt tevens de spreiding van deze verkiezingen naar voren gehaald, waarbij verschillende varianten

aangedragen zijn.¹⁰ Het is de vraag of een spreiding zal bijdragen aan een 'denationalisering' van deze verkiezingen, aangezien ook de landelijke partijen en de landelijke media hun aandacht kunnen spreiden. En Statenverkiezingen in één provincie zullen uitermate interessant blijven voor de landelijke partijen en media, zoals gebleken is bij de tussentijdse Statenverkiezingen in de nieuwe provincie Flevoland in 1985.

Op grond van het bovenstaande kan onze conclusie niet anders zijn dan dat het moeilijk zal zijn om op provinciaal niveau de relatie tussen kiezer en gekozene te verbeteren. Als er nauwelijks sprake is van een provinciaal bewustzijn, valt voor een groot deel de basis van alle voorgestelde politieke vernieuwingen weg. Door de gebrekkige relatie wordt het gezag van de Provinciale Staten geschaad, hetgeen waarschijnlijk tot uitdrukking zal komen in lage opkomstcijfers bij de verkiezingen. De noodzaak van een oplossing voor de zwakke relatie tussen de kiezer en gekozene wordt daarmee des te indringender. Nieuwe wegen moeten bewandeld worden om de burger bij de politiek te betrekken. Immers op elk niveau hebben we te maken met een daling van de opkomstcijfers. In de huidige opzet van ons politiek bestel is dit onaanvaardbaar.

noten

¹ Overigens zou de PvdA ook in 1958 mede door de desastreus verlopen Statenverkiezingen besloten hebben om het toenmalige kabinet-Drees te verlaten. Zowel in 1958 als in 1982 waren de onderlinge verhoudingen in het kabinet al slecht. Zie hiervoor bijvoorbeeld J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland*. Deel 2. Assen, 1990, 65-67 en 131-132.

² Bij het schrijven van dit artikel was het kiezersonderzoek bij de Statenverkiezingen van 1991 beperkt gebleven tot de vraag in een NIPO-enquête of men van oordeel was dat de nationale politiek een belangrijke rol speelde bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten. Deze vraag werd overigens door 72% van de respondenten positief beantwoord.

³ De gegevens over de FNP en de GB zijn gebaseerd op: A.P.M. Lucardie, H. Meijer en G. Voerman, 'Friese en Groningse federalisten falen en Limburgse regionalisten slagen', in: *Namens*, 2 (1987), 6 (okt.), 327- 332; en G. Voerman, 'Het is stoer de Grönnegers wakker te kriegien: de lotgevallen van de Grönneger Bond', in: *Groninger Volksalmanak* 1988. Groningen, 1988, 142-160.

⁴ Zie hiervoor onder anderen K.L.L.M. Dittrich, *Partijpolitieke verhoudingen in Nederlandse gemeenten*. Leiden, 1978, 116-119; en W.

Kuiper en K.L.L.M. Dittrich, 'Breukvlakken in het politieke landschap in Limburg: de Limburgse kiezer tussen 1945 en 1990', in: A.F.A. Korsten en W. Kuiper, red., *Limburg kiest. een analyse van de lokale politiek in Limburg rondom de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1990*. Zeist, 1991, 57-58.

⁵ Gebaseerd op een gesprek met A. Swachten en J. Joosten, respectievelijk voorzitter en PR-functionaris van de PNL.

⁶ Ondanks de deelname van de PNL bij de Statenverkiezingen in 1987 bedroeg voor het CDA het verschil met de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 12%. In 1982 was dit verschil nog 17%. Voor de PvdA was het verschil tussen de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen in 1982 en 1986/87 respectievelijk 3,4% en 10,6%; voor de VVD respectievelijk 8,4% en 1,7%.

⁷ Dit betekent dat bij een groot verschil in de absolute trends bij de Staten- en Tweede Kamerverkiezingen de methode minder bruikbaar is. Waarschijnlijk hebben dan de grote electorale schommelingen een te grote indirecte invloed op de score voor de 'provinciale factor'. De methode moet dan ook gezien worden als een belangrijk hulpmiddel bij het bepalen van de 'provinciale factor' bij de Statenverkiezingen via een analyse van de verkiezingsuitslagen. Vooral bij relatief geringe verschillen tussen de absolute trends bij Staten- en Kamerverkiezingen, geven de berekende scores voor de 'provinciale factor' en de ontwikkeling hierin een goed beeld van de werkelijke 'provinciale factor' bij de Statenverkiezingen.

⁸ Zie hiervoor P.W. Tops, E. Knippenberg en M. van Tilburg, 'De apolitieke gemeente?', in: *Bestuur. maandblad voor overheidkunde*, 9 (1990), 2, 43-46; en M.F.J. van Tilburg en P.W. Tops, 'Partijen en lijsten in Nederlandse gemeenten (1946-1986)', in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen, 1990, 73- 91.

⁹ Zie hiervoor onder anderen J. Drijber, 'Plaatselijke verkiezingen spreiden en generaliseren', in: *Namens*, 2 (1987), 2 (mrt.) 67-70; D.J. Elzinga, 'Elke provincie een eigen tijdstip voor raads- en statenverkiezingen', in: *Binnenlands Bestuur*, 7 (1986), 35/36, 29; J.A.M. Hendrikx, 'Landelijke partijen en media moeten lokale verkiezingen met rust laten', in: *Namens*, 2 (1987), 2 (mrt.) 71-74; P. Scholten, "Nationalisatie" van verkiezingen in gemeente en provincie', in: *Namens*, 2 (1987), 2 (mrt.), 66; en Van Tilburg en Tops, *op.cit.*, 88-90.

¹⁰ Zie onder anderen Scholten, *op.cit.*; Drijber, *op.cit.*; Elzinga, *op.cit.*

DE OPRICHTERS VAN GROEN LINKS

Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 24 november 1990

A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman

Inleiding

Op 24 november 1990 werd in Den Haag het oprichtingscongres gehouden van Groen Links. Voor het eerst waren leden van CPN, PPR, PSP, EVP en van de Vereniging Groen Links gezamenlijk bijeen om de organisatorische vorm van hun nieuwe politieke onderkomen vast te stellen. Ondersteund door het DNPP zijn door het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen de aanwezigen op dit congres geënquêteerd met betrekking tot hun sociale achtergronden en ideologische opvattingen. Met dit onderzoek wordt het Nederlandse deel van het Europese 'Middle-Level Elites Project' (Middenkader-project) weer opgenomen. In 1978 en 1979 werden de middenkaders, dat wil zeggen de partijactivisten van PvdA, CDA, VVD en D66 geënquêteerd die aanwezig waren op de landelijke congressen van deze partijen.¹

Dit onderzoek van het Groen Links congres zou in het bijzonder inzicht kunnen verschaffen in de wijze waarop (politieke) fusieprocessen verlopen. Over de drie grote fusies in de Nederlandse politiek waarbij drie in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen waren betrokken - de Vrijheidsbond in 1921, de Partij van de Arbeid in 1946 en het Christen-Democratisch Appèl in 1980 - is alleen *post-factum* onderzoek verricht.² Voor de eerste maal is er nu gelegenheid dit proces *in facto* waar te nemen. Afgezien van dit eerste congres van Groen Links hopen we daartoe verder de opheffingscongressen van achtereenvolgens PSP, PPR, EVP en CPN te enquêteren, alsmede het eerste daaropvolgende congres van Groen Links.

De theorievorming over fusieprocessen lijkt over het algemeen nogal bescheiden, zeker in de politicologie. Bedrijfskundigen en organisatie-sociologen hebben daar meer aandacht aan besteed.³ Aan hun onderzoek kunnen enkele hypothesen ontleend worden, die aangepast aan de omstandigheden van politieke partijen richting geven aan ons onderzoek. In dit artikel worden slechts de belangrijkste hypothesen belicht. Ten eerste: partijen zullen sneller fuseren naarmate de deelnemende organisaties homogener zijn met betrekking tot hun 'organisatiecultuur', ideologie en sociale achtergronden. Ten tweede:

fusies ontstaan meestal naar aanleiding van (waargenomen) dreigingen uit de omgeving; bij politieke partijen zal vooral het electoraal vooruitzicht doorslaggevend zijn.

Aan de hand van deze hypothesen wordt hieronder een verslag gegeven van de ruwe uitkomsten van de enquête onder de congresgangers van Groen Links. Deze rapportage draagt een voorlopig karakter, aangezien de uitkomsten nog moeten worden geschoond. Bovendien zijn nog niet alle antwoorden op de vragen gecodeerd. Van hypothesetoetsing kan hier dan ook nog geen sprake zijn, hooguit van een eerste verkenning. Voorafgaand aan de presentatie van de gegevens zal eerst beknopt de voorgeschiedenis van Groen Links worden uiteengezet.

1. Totstandkoming Groen Links

In mei 1989 kwam het samenwerkingsverband Groen Links tot stand, waarmee CPN, PPR, PSP en onafhankelijken deel zouden nemen aan de Tweede Kamerverkiezingen in september. Op de valreep werd de EVP bij dit akkoord betrokken. Aan deze overeenstemming was een lange weg vooraf gegaan.⁴ Aan het begin van de jaren zeventig trokken Communisten, Radicalen en Pacifisten op landelijk niveau gescheiden op. Na 1977, als gevolg van de dramatisch slecht verlopen Kamerverkiezingen, kwam het punt van samenwerking voorzichtig op de agenda. De discussie hierover die mede onder invloed van de opkomende sociale bewegingen werd gevoerd, riep binnen de betrokken partijen grote weerstand op. Aanvankelijk kwamen PPR, PSP en CPN niet verder dan lijstverbindingen. In 1984 namen zij onder de vlag van het 'Groen Progressief Akkoord' gezamenlijk deel aan de Europese Verkiezingen. Pogingen om in 1986 met een dergelijke lijst de Kamerverkiezingen in te gaan, strandden op een onwillige PSP. Hoewel de partijen (inclusief de EVP) nog wel een lijstverbinding overeen kwamen, "sukkelden (zij) afzonderlijk naar de electorale slachtbank van mei 1986".⁵ De gevolgen waren nog rampzaliger dan die van 1977. CPN en EVP verdwenen uit de Tweede Kamer; de PSP verloor twee van haar drie zetels. Dankzij de lijstverbinding had de PPR haar twee zetels kunnen behouden.

Paradoxaal genoeg gaf de zware nederlaag niet het startsein tot toenadering. Nadat de wonden eenmaal waren gelikt, nam het vertrouwen in eigen kunnen bij de CPN en de PPR weer toe. Uitgerekend de PSP, die eerder vergaande electorale samenwerking had getorpedeerd, nam in 1989 het initiatief om te komen tot een gezamenlijke verkiezingsactie bij de landelijke verkiezingen die voor 1990 gepland waren. Na enkele gespreksrondes leken de onderhandelingen al weer vast te zijn gelopen.

Mede door het voortijdige aftreden van het kabinet-Lubbers werd echter alsnog een doorbraak bereikt. Bij de Kamerverkiezingen deed Groen Links het betrekkelijk goed: men behaalde zes zetels, drie meer dan het aantal dat de partijen drie jaar eerder op eigen kracht hadden behaald. Procentueel viel de groei van 3,3% naar 4,1% echter wat tegen. Na de Kamerverkiezingen werd de organisatorische opbouw van de nieuwe politieke formatie ter hand genomen.⁶ Op 28 oktober 1989 werd de Vereniging Groen Links opgericht (in het onderstaande aangeduid als VGL), die de rechtstreekse leden van het samenwerkingsverband organiseerde. Partijorganen, nevenorganisaties en dergelijke werden na verloop van tijd ineen geschoven. In de zomer van 1990 was het dubbellidmaatschap ingevoerd. Leden van de constituerende partijen traden massaal toe tot de Vereniging Groen Links.⁷ Het sluitstuk van dit proces vormde het eerste congres van Groen Links op 24 november 1990 in Den Haag, waar de partij Groen Links formeel werd opgericht.

2. Congres Groen Links op 24 november 1990 te Den Haag

De besluitvorming op dit eerste congres vond plaats volgens het 'one man, one vote' principe, waardoor elk geregistreerd lid stemgerechtigd was. Op basis van dit systeem wees het congres de kandidaten voor de Eerste Kamer aan, koos het een partijbestuur en stelde het de statuten en huishoudelijke reglementen vast. Met dit laatste kwam meteen een einde aan het beginsel van de 'directe democratie'; het congres besloot dat voortaan een Groen Links congres moest worden samengesteld uit afgevaardigden van de afdelingen. Aan een beginselprogramma werd nog niet begonnen; het manifest dat eerder in 1990 was verschenen en dat daarvoor de basis had moeten vormen werd te licht bevonden (zie hiervoor ook de Kroniek in dit Jaarboek).

Voor dit eerste Groen Linkse congres hadden ongeveer 1.000 leden zich laten inschrijven. Hiervan waren circa 270 leden afkomstig van de VGL, 260 van de PPR, 220 van de CPN, 220 van de PSP en naar alle waarschijnlijkheid niet veel meer dan 30 van de EVP.⁸ Niet iedereen verscheen op het congres; uiteindelijk kwamen een kleine 800 - geregistreerde - leden, opdagen.

Van de 760 uitgedeelde vragenlijsten hebben tot nog toe 482 deze ingevuld en geretourneerd. Van deze 482 respondenten behoorde 30% tot de PPR (145 personen); 23% tot de PSP (111 personen); 23% tot de CPN (111 personen); 20% tot de VGL (94 personen) en 4% tot de EVP (20 personen) - één respondent liet de vraag naar het partijlidmaatschap onbeantwoord. Opmerkelijk hierbij is de aanzienlijke ondervertegenwoordiging onder de respondenten van leden van de VGL vergeleken met de eerste inschrijving vóór het congres.*)

De enquête was uiteraard anoniem - de vragenlijsten werden bovendien niet door de enquêteurs gecodeerd, om elke persoonlijke herkenning te vermijden. De representativiteit van de respons kan moeilijk aangetoond worden. Een indruk geeft wel de regionale herkomst van de congresgangers van Groen Links, die namelijk vergeleken kan worden met de spreiding van het ledenbestand over het land. Met uitzondering van Drente bleken de noordelijke en oostelijke provincies licht onderbedeeld. Utrecht en Zuid-Holland daarentegen bleken iets sterker vertegenwoordigd, terwijl het aantal congresgangers afkomstig uit Noord-Holland en de zuidelijke provincies wel ongeveer in overeenstemming was met het aandeel van het ledenbestand aldaar. Met betrekking tot het partijlidmaatschap en de regionale spreiding van de respondenten lijkt de enquête derhalve globaal wel representatief te zijn.

3. Achtergronden congresgangers: sociale homogeniteit

Volgens de eerste hypothese zouden partijen sneller fuseren naarmate zij sociaal en ideologisch homogener zijn. Nu lijkt het fusieproces van Groen Links inderdaad vlot te verlopen, zoals hierboven werd beschreven. Wat betreft hun persoonlijke en sociale achtergronden vormen de respondenten van de verschillende partijen naar verwachting een tamelijk homogeen gezelschap.

leeftijd

Wat betreft hun leeftijd is dit minder het geval (zie tabel 1). Terwijl dertigers de helft van het PSP-contingent uitmaakten, behoorde slechts 30% van de PPR-leden tot die leeftijdsgroep. Van alle respondenten was 40% in de jaren vijftig geboren; 19% van alle respondenten was jonger dan 30 jaar. De VGL liet in deze leeftijdsgroep met 31% de 'gevestigde' partijen ver achter zich. Daarentegen was de VGL het minst vertegenwoordigd in de categorie ouder dan 50. Opvallend was de vergrijzing bij de EVP (50% in deze groep). Bij de PPR leken de ouderen eveneens goed vertegenwoordigd.

*) Vanwege het kleine aantal leden van de EVP dienen conclusies betreffende deze groep met de nodige reserves te worden gezien.

Tabel 1. Leeftijd

Geboren:	VGL	CPN	EVP	PPR	PSP	Totaal
Voor 1940	9	15	50	27	12	18
1940-'49	18	20	20	26	23	22
1950-'59	42	47	10	30	51	40
1960 of later	31	19	20	17	14	19
Totaal	100%	101%	100%	100%	100%	99%

N=474

seks

Eén van de drie congresgangers was een vrouw. Vergeleken met de uitkomsten van het onderzoek naar het middenkader van de vier grote partijen aan het einde van de jaren zeventig zijn vrouwen bij Groen Links beter vertegenwoordigd. Toentertijd was op het congres van D66 één van de vier leden een vrouw.⁹ Het aandeel vrouwen in het PPR-smaldeel op het congres was met 37% het grootst. De verhouding onder de PSP- en CPN-leden komt behoorlijk overeen met de balans op de congressen van deze partijen die in het midden van de jaren tachtig zijn gehouden.¹⁰ De EVP was wat de vrouwelijke leden betreft het slechtst vertegenwoordigd.

levensbeschouwing

Een meerderheid van alle onderwaagde congresgangers rekende zichzelf niet tot een erkend kerkgenootschap of levensbeschouwing. Een uitzondering vormden - zoals verwacht - de EVP-ers, waarvan 60% Gereformeerd bleek te zijn en 20% Nederlands Hervormd. Tot deze twee kerken behoorde ook 24% van de onderwaagde PPR-leden. Katholieken maakten overal een kleine minderheid uit, van 1% bij de CPN tot 11% bij de PPR.

opleiding

In het algemeen waren de ondervraagde congresgangers van Groen Links hoog opgeleid: 33% had hoger beroepsonderwijs gevolgd en 48% een universitaire opleiding (of was daar nog mee bezig) (zie tabel 2). In totaal bleek daarmee meer dan 80% van de respondenten hoger opgeleid, hetgeen vergeleken met het middenkader van andere partijen zeer veel is. Tien jaar geleden was de helft van het D66-kader universitair geschoold en had 20% een HBO-diploma behaald. Bij de VVD bedroegen deze percentages 43% resp. 26%.¹¹ Op het Groen

Links congres spanden de respondenten afkomstig uit de PSP de kroon: 60% van hen had een academische graad. Ten opzichte van het onderzochte congres van de PSP in 1984 betekent dit een aanzienlijke vooruitgang: toen gaf ruim een derde van de ondervraagde afgevaardigden op de universiteit met goed gevolg te hebben bezocht. Overigens zijn over de hele Unie genomen de respondenten van de constituerende partijen van Groen Links in gelijke mate hoog opgeleid; wel varieert de onderlinge verhouding tussen HBO-ers en academici per partij enigszins.

Onder de academici waren de sociale wetenschappers het sterkst vertegenwoordigd (42%). Ruim tien jaar eerder vormden zij meer dan een derde van de afgestudeerde PvdA-afgevaardigden, terwijl zij bij de VVD amper voorkwamen. Opvallend is dat de PSP met 55% ruim boven het Groen Linkse gemiddelde ligt, op korte afstand gevolgd door leden van de VGL. De ondervraagde leden van de PPR zijn behoorlijk gespreid over de faculteiten en hogescholen. Op de tweede plaats komt de studie letteren. Derhalve voeren de alfa- en gammawetenschappen onder de respondenten de boventoon. De exacte wetenschappen daarentegen zijn amper aanwezig. Over veel medici lijkt Groen Links ook niet te beschikken.

Tabel 2. Opleiding

	VGL	CPN	EVP	PPR	PSP	Totaal
Lagere (Basis-) school	0	0	0	1	1	1
VGLO/LEAO/LAVO	0	0	0	1	0	0
LBO/HuishoudSchool	1	5	0	1	2	2
MULO/MAVO	4	7	15	5	3	5
HAVO/MBO/MMS/VHBO	8	5	0	7	9	7
HBS/Gym-nasium/VWO	5	5	5	5	4	5
HBO/MO	34	32	45	39	23	33
Universiteit	47	47	35	41	60	48
Totaal	99%	101%	100%	100%	102%	101%

N=478

beroep

Ook bij de beroepsmatige werkzaamheid van de Groen Linkse congresgangers tekent zich een duidelijk patroon af (zie tabel 3), dat vanzelfsprekend nogal wat overeenkomsten vertoont met het opleidingsprofiel. Ruim 70% van de respondenten had een betaalde baan; waarvan een derde in (semi-)overheidsdienst (inclusief het onderwijs). De constituerende partijen doen in dit opzicht weinig voor elkaar onder. De

onderlinge variatie is iets groter in de dienstverlenende sector, waar door de bank genomen een kwart werkzaam is. In de landbouw en visserij lijkt Groen Links weinig wortel, te hebben geschoten; slechts twee congresgangers (dus minder dan 1%) waren in deze sector actief. In de industriële branche staan de zaken er nauwelijks beter voor: slechts 5% vond hier emplooi. Ook in het CPN- bestanddeel is het industriële element miniem vertegenwoordigd waarmee de lijn van de afnemende representatie van de blauwe boordenwerkers die de communistische partijcongressen sinds 1970 vertonen, lijkt te worden doorgezet.

Deze uitkomsten schragen de bewering dat de aanhang van Groen Link vooral gevonden moet worden in de nieuwe middenklasse, die het brood, verdient in de sterk geëxpandeerde sectoren van overheid en dienstverlening.¹² De industriële sector - ooit de recruteringsbasis bij uitstek van linkse partijen - lijkt als zodanig te hebben afgedaan. Wat dat betreft lag het proletarische gehalte van het PvdA-middenkader aan het einde van de jaren zeventig aanzienlijk hoger dan dat van het huidige Groen Links: 14% van de sociaal-democratische afgevaardigden werkte in de primaire of secundaire sector, tegen 6% van de Groen Linkse congresgangers. Overigens kan het middenkader van de PvdA in het afgelopen decennium ook wel minder proletarisch zijn geworden.

Tabel 3. Beroep

	VGL	CPN	EVP	PPR	PSP	totaal
Landbouw, visserij	1	0	0	1	1	1
Industrie	8	5	0	7	2	5
Handel, transport	4	3	7	6	2	4
Dienstverlening	20	23	13	28	27	24
Vrije beroepen	7	5	13	3	11	6
(Semi-)overheid	26	30	20	24	28	26
Onderwijsgevend	9	10	13	16	7	11
Onderwijs volgen	5	5	13	5	3	5
Anders	21	21	20	12	17	17
Totaal	101%	102%	99%	102%	101%	99%

N=390

regionale herkomst

Zoals reeds gesteld, is de regionale spreiding van de respondenten niet geheel evenwichtig geweest. Iets meer dan 60% van hen was afkomstig uit Utrecht, Noord- en Zuid-Holland, terwijl 55% van het ledenbestand in deze provincies woonachtig is (en zo'n 52% van de degenen die bij de Tweede Kamerverkiezingen van september 1989 op Groen Links hebben gestemd). De 'randstedelijke dominantie' blijkt het sterkst bij de

EVP (75%) en bij de VGL (67%). Bij de CPN kwam 63% uit de drie westelijke provincies. Hiermee zet de relatieve 'emancipatie van de periferie' in deze partij zich voort.¹³ Relatief gezien was de PPR met 55% nog het minst sterk vertegenwoordigd in de Randstad.

partijlidmaatschap

Ruim de helft van de ondervraagde leden van PSP, CPN en PPR bleek in de jaren zeventig te zijn toegetreden tot hun partij. Een derde van de respondenten maakt globaal genomen deel uit van de lichting van de jaren tachtig. De oude garde leek er in de besluitvorming op het eerste Groen Linkse Congres in de ruim zeventigjarige CPN en in de van 1957 daterende PSP amper nog aan te pas te komen.

De meerderheid van de Communisten die op dit congres meebeslisten over de toekomst van zowel Groen Links als - indirect - hun eigen partij, was in de jaren zeventig lid van de CPN geworden. Naar alle waarschijnlijkheid maakten zij deel uit van de golf studenten en welzijnswerkers, die de CPN aan het begin van de jaren zeventig overspoelde. Samen met de lichting van de jaren tachtig domineerden zij de communistische inbreng; van de oude gestaalde kaders die in de jaren veertig of tijdens de Koude Oorlog waren toegetreden was nog slechts een schim aanwezig.

Ruim een kwart van alle respondenten bleek deel uit te maken van een plaatselijk Groen Links bestuur; bijna evenveel waren (ook) lid van het afdelingsbestuur van de eigen partij. Ongeveer 17% was lid van een gemeenteraad - dat betekent dat 22% van alle Groen Linkse raadsleden de vragenlijst hebben ingevuld. Van de 31 Groen Linkse statenlieden werden er 9 op het congres geënquêteerd (dus 29%), van de 11 parlementariërs uit Den Haag en Straatsburg 5 (45%).

4. Ideologische verschillen en overeenkomsten

Hierboven bleek dat het middenkader van Groen Links (voor zover het de vragenlijst op het eerste congres invulde) vrij homogeen is in sociaal-demografische zin. Wanneer we Marx letterlijk nemen, dan bepaalt het maatschappelijk zijn het bewustzijn; derhalve zou Groen Links ook homogeen moeten zijn in opvattingen. Dat blijkt echter slechts ten dele het geval.

Over onderwerpen als basisinkomen, NAVO, de rol van de overheid, minima en euthanasie liepen de meningen wel uiteen, zij het iets minder dan verwacht. Over deze onderwerpen is immers tussen en binnen de partijen van Groen Links al de nodige discussie gevoerd, dus viel te verwachten dat ook de congresgangers hier verschillend over zouden

denken.

Een krappe meerderheid van de respondenten (51%) stemde in met de uitspraak 'Belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen' - zij het vaak met kanttekeningen, bijvoorbeeld 'alleen indien gedemocratiseerd' (zie tabel 4). De meerderheid is het grootst bij de PSP-leden (78%) en kleiner bij CPN-leden (64%). De VGL- en EVP-leden waren hierover sterk verdeeld, terwijl PPR-leden in meerderheid tegen bleken.

Tabel 4. Nationalisatie grote bedrijven

	VGL	CPN	EVP	PPR	PSP	Totaal
Sterk voor	13	23	10	4	26	15
Voor	31	41	15	24	52	36
Geen mening	15	15	35	17	9	15
Tegen	39	20	35	49	12	31
Sterk tegen	2	0	5	6	1	3
Totaal	100%	99%	100%	100%	100%	100%

N=468

Minder verschil van mening bestaat over de vraag of minima ook offers moeten brengen voor bescherming van het milieu (tabel 5). In de verkiezingsstrijd van 1989 had Roel van Duijn zich als lijsttrekker van De Groenen hiervoor uitgesproken, terwijl in 1990 Peter Lankhorst de discussie hierover binnen Groen Links had aangezwengeld. Hun mening kreeg weinig steun van dit congres: 20% van de geënquêteerden stemde met die uitspraak in, ruim 70% wees hem af. Zoals verwacht kwam de meeste instemming vanuit PPR en EVP (31% resp. 45%) en de minste van de CPN-leden (4%).

Tabel 5. Offers voor milieu

	VGL	CPN	EVP	PPR	PSP	Totaal
Sterk voor	3	0	5	1	1	1
Voor	20	4	40	31	14	19
Geen mening	12	6	0	7	6	7
Tegen	55	48	50	45	53	50
Sterk tegen	10	43	5	17	27	23
Totaal	100%	101%	100%	101%	101%	100%

N=471

Ook over de NAVO dacht men enigszins verschillend (zie tabel 6). Ruim driekwart van de ondervraagden vond dat Nederland de verdragsorganisatie zou moeten verlaten. Zoals verwacht was dit aandeel bij de

PSP-ers nog groter en bij CPN-, PPR- en VGL-leden iets kleiner.

Tabel 6. Uittreden van Nederland uit de NAVO

	VGL	CPN	EVP	PPR	PSP	totaal
Sterk voor	32	34	25	22	56	37
Voor	36	45	55	49	35	42
Geen mening	19	11	15	15	6	13
Tegen	13	10	5	13	5	10
Sterk tegen	0	0	0	1	0	0
Totaal	100%	100%	100%	100%	102%	100%

N=474

Verrassender lijkt de overeenstemming over basisinkomen (zie tabel 7). De sterke instemming van PPR- en EVP-zijde kwam niet onverwacht; wel de steun van de PSP-leden en VGL-leden. Zelfs 38% van de Communisten bleek voor een basisinkomen. In totaal stemt 72% van de respondenten in met de uitspraak 'Binnen de komende tien jaar moet een basisinkomen ingevoerd worden'.

Tabel 7. Invoering basisinkomen

	VGL	CPN	EVP	PPR	PSP	Totaal
Sterk voor	25	12	25	45	21	27
Voor	52	27	60	46	50	44
Geen mening	9	19	10	7	11	11
Tegen	12	32	5	1	4	4
Sterk tegen	3	11	0	1	4	4
Totaal	101%	101%	100%	100%	101%	99%

N=470

De uitspraak 'Een arts mag altijd euthanasie uitvoeren als een patiënt daartoe te kennen geeft' lokte eveneens weinig weerstand uit, behalve zoals verwacht, bij de EVP-leden (zie tabel 8). Van die groep stemde slechts 40% met de uitspraak in, van de andere bloedgroepen meer dan 70% - bij de PPR nog iets meer dan bij de VGL, maar iets minder dan bij de CPN- en PSP-leden.

Tabel 8. Toestaan euthanasie

	VGL	CPN	EVP	PPR	PSP	Totaal
Sterk voor	29	26	15	15	28	23
Voor	43	51	25	61	60	53
Geen mening	8	9	15	10	7	9
Tegen	19	15	30	12	6	14
Sterk tegen	2	0	15	3	0	2
Totaal	101%	101%	100%	100%	101%	101%

N=467

Tenslotte werd de congresgangers gevraagd welk politiek probleem zij het belangrijkste vonden: milieu, werkloosheid, armoede in de derde wereld, democratisering of iets anders. Milieu kwam meestal op de eerste plaats, behalve bij de EVP-leden. Vooral PPR- en VGL-leden (72% respectievelijk 65%) zetten milieu bovenaan, maar toch ook nog 47% van de CPN-leden en 53% van de Pacifistisch-Socialisten. De EVP-leden achtten de armoede in de Derde Wereld vaker het belangrijkste probleem (47%). Werkloosheid werd het meest genoemd door CPN-leden (27%), evenals democratisering (17%). Niettemin achtte 60% van de Communisten milieu belangrijker dan werkloosheid, terwijl 27% die volgorde omkeerde. PPR-leden plaatsten echter in veel grotere getale milieu boven werkloosheid (85%) en zeer zelden andersom (8%).

Binnen Groen Links vinden we dus wel degelijk ideologische verschillen, met name tussen aan de ene kant CPN-leden en aan de andere kant PPR en EVP-leden; PSP en VGL staan doorgaans tussen beide in.

sociale bewegingen

Met betrekking tot het actieve lidmaatschap van sociale bewegingen kunnen we een soortgelijk beeld schetsen. Zo was 29% van de CPN-aanwezigen op het congres actief in de vakbeweging, ongeveer twee keer zoveel als de leden van de overige groeperingen. Opvallend is hierbij dat meer leden van de PPR actief in de vakbond waren dan leden van de PSP, een verschijnsel dat zich herhaalt bij het lidmaatschap van ondernemingsraden.

De ondervraagde leden van PPR en PSP waren in min of meer gelijke proportie actief in de milieu- en vredesbeweging, waarbij de Radicalen koplopers waren bij de eerste en de Pacifisten bij de laatste. Ook de EVP-ers toonden zich op beide terreinen actief. De CPN bevond zich in de achterhoede, vooral op het terrein van het milieu. Bij de vrouwen-

beweging ontlepen de leden van CPN, PPR en PSP elkaar niet zoveel. De EVP-leden schitterden hier door afwezigheid. De leden van de VGL bevonden zich vrijwel constant in de middenmoot. Eén van de uitzonderingen hierop is de vredesbeweging, waarin slechts 6% van de ondervraagde VGL-leden actief was. Over het geheel genomen was 56% van de congresgangers actief in een vakorganisatie, een actiegroep of een sociale beweging; 23% was zelfs actief in twee of meer bewegingen. De milieu- en de vredesbeweging waren het meest populair, op de voet gevolgd door de vakbeweging. De vrouwenbeweging moest met minder genoegen nemen (13%), hetgeen voor de hand ligt gezien het feit dat hierin vrijwel uitsluitend vrouwen participeren - slechts een derde van de respondenten. Van de ondervraagde vrouwen bleek overigens 38% actief in de vrouwenbeweging.

de plaats op het politieke spectrum

Zoals te verwachten viel plaatsten congresleden van Groen Links zich links op een links-rechtsschaal: meer dan 90% beschouwde zichzelf als links, zo niet zeer links. Toch ziet men ook hier verschillen tussen de bloedgroepen: meer dan de helft van de CPNers plaatste zichzelf in de uiterst linkse hoek (0 of 1 op een schaal van 0 tot 10) terwijl maar iets meer dan een kwart van de PPR-leden dat deed. Gemiddeld plaatsten CPN-ers zich het meest links, gevolgd door PSP-ers, VGL-ers, PPR-leden en EVP-ers (zie tabel 9). Ter vergelijking: Groen Linkers plaatsten de PvdA niet ver van het midden, op 4,6 (op een schaal van 0 tot 10). Groen Links zelf werd ver naar links geplaatst, tussen 1 en 2. Merkwaardig zijn de verschillen in perceptie tussen de bloedgroepen hier: terwijl de CPN-ers en in mindere mate PSP-ers Groen Links een positie toekenden rechts van hun eigen voorkeur, gaven PPR- en EVP-leden, in mindere mate ook VGL-leden Groen Links een positie links van hun eigen voorkeur. Deze afwijkingen tussen eigen plaatsbepaling en die van Groen Links zijn echter niet erg groot.

Tabel 9. Plaatsing op de links-rechts schaal (gemiddelden)

0 = meest links 10 = meest rechts

Plaatsbepaling van: Door:	Respondent zelf	Groen Links	Vershil
CPN	1,6	2,0	0,4
PSP	1,8	1,9	0,1
VGL	2,1	2,0	0,1
PPR	2,3	1,6	0,7
EVP	2,7	1,8	0,9
GL totaal	2,0	1,8	0,2

De waargenomen verschillen tussen de eigen politieke positie en die van de partij zouden op een gebrek aan invloed kunnen wijzen: misschien menen CPN-ers dat de PPR Groen Links naar rechts trekt, terwijl PPR-leden het omgekeerde vermoeden? Een grote meerderheid van alle groeperingen vond de invloed echter goed verdeeld - zelfs 70% van de feitelijk toch niet ruim bedeelde EVP-leden meende dat! Echter, 26% van de CPN-leden achtte inderdaad PPR-leden overbedeeld; ook volgens 11% van de VGL- en 10% van de PSP-leden hadden de Radicalen teveel invloed binnen Groen Links. Van de PPR-leden achtte 4% de CPN- invloed binnen Groen Links te groot.

waardering voor elkaar en andere partijen

Gevraagd om de verschillende partijen in Nederland een cijfer tussen 0 en 10 te geven - waarbij 0 extreme afkeer en 10 extreme sympathie betekent - kenden respondenten hun eigen moederpartij gemiddeld een 9 toe, maar de andere partijen binnen Groen Links meestal maar een cijfer rond de 7; de EVP kreeg gemiddeld het laagste cijfer, de PSP het hoogste (zie tabel 10).

Tabel 10. Sympathiecijfers voor politieke partijen (gemiddelden)

0 = extreme afkeer

10 = extreme sympathie

Sympathie Voor: Van:	GL	PSP	PPR	CPN	EVP	Gr	PvdA	D66	SAP	SP	VCN
GL	8,8	7,9	7,8	7,3	6,4	5,8	5,7	5,0	4,7	4,1	3,1
VGL	9,0	7,9	7,5	7,1	6,2	6,6	5,3	5,1	5,0	4,5	3,4
PSP	8,6	8,9	7,3	7,0	6,1	5,6	5,6	4,9	4,7	4,3	3,5
PPR	9,1	7,9	9,0	6,6	6,6	5,9	5,8	5,3	4,0	4,2	2,7
CPN	8,5	7,1	6,6	8,9	6,3	4,9	5,8	4,5	4,3	3,4	3,1
EVP	8,9	7,1	8,2	6,0	9,4	6,9	5,9	5,6	3,5	4,3	1,9

Ten aanzien van andere partijen heerste meer overeenstemming binnen Groen Links. Zo gaf elke bloedgroep een 5 aan D66 - zij het VGL- en PPR-leden wat ruimer en CPN-leden wat krapper. De PvdA kreeg van alle een 6, behalve van de VGL-ers. De kleine concurrenten ter linkerzijde moesten het over het algemeen met minder doen; maar hier liepen de sympathiescores van de bloedgroepen soms wat uiteen. Het Verbond van Communisten in Nederland (VCN), in 1985 afgesplitst van de CPN, kreeg van de respondenten globaal een 3, zonder veel onderlinge verschillen. De Socialistische Partij (SP), indirect ook als afsplitsing van de CPN te beschouwen, oogste meer waardering van de respondenten uit andere partijen dan uit de CPN. De Socialistische Arbeiderspartij (SAP), gedeeltelijk afkomstig uit de PSP maar in de eerste plaats een afdeling van de trotskistische Vierde Internationale, ontving nog de meeste sympathie vanuit het PSP-contingent. De Groenen, de kleine groene concurrent van Groen Links, mochten over het algemeen op hogere waardering rekenen; ondanks de strijd om de naam 'groen' en de soms verbeterde persoonlijke woordenwisselingen in de verkiezingscampagne van 1989 dacht Groen Links blijkbaar niet negatief over de partij van Roel van Duijn. De relatief hoge sympathiescore van de VGL-leden voor De Groenen zou kunnen duiden op een sterkere identificatie met 'groen' in die gelederen.

5. Motieven voor een fusie

Van de geënquêteerden op het congres bleek 93% in te stemmen met het besluit tot fusie op korte termijn; 6% had liever langer gewacht en niet veel meer dan 1% wees fusie helemaal af. Als motieven voor fusie werden vooral genoemd: 'samen hebben we meer invloed dan afzonderlijk' (64%) (zie tabel 11), 'een nieuwe partij brengt ook

ideologische vernieuwing met zich mee' (51%); minder vaak: 'zelfstandig zullen de afzonderlijke partijen electoraal niet lang meer overleven' (35%) en 'de ideologische verschillen tussen de partijen zijn nagenoeg verdwenen' (25%). Ook hier vinden we enige verschillen tussen de samenstellende partijen. PPR-leden noemden vaker de grotere gezamenlijke invloed dan CPN-leden en PSP-leden - wellicht een afspiegeling van een meer gouvernementele instelling van de PPR en een meer oppositionele houding van de PSP? De ideologische vernieuwing werd vooral door VGL-leden vaak genoemd. CPN- en EVP- leden vermelden minder vaak dan anderen de vermindering van ideologische verschillen.

Tabel 11. Motieven voor fusie

	VGL	CPN	EVP	PPR	PSP	Totaal
Zelfstandig geen toekomst	27	36	40	35	39	35
Samen meer invloed	65	59	70	76	53	64
Ideologische vernieuwing	61	51	45	47	50	51
Geen onderlinge ideologische verschillen meer	29	16	5	29	31	25

N=481

N.B.: Omdat een respondent meer dan één motief kon noemen, zijn de totalen meer dan 100%.

Anders dan verwacht speelde bij de motivering van de fusie electorale bedreiging dus een geringe rol; geringer in elk geval dan hoop op meer invloed en streven naar ideologische vernieuwing.

In dit onderzoek werd die electorale bedreiging als subjectieve factor (perceptie) beschouwd. Ook als objectieve factor lijkt electorate teruggang echter geen sterke factor bij fusies tussen partijen, volgens een vergelijkend onderzoek van P. Mair.¹⁴ Bij CPN, EVP, PPR en PSP was de laatste tien jaar evenmin een gestage teruggang van stemmental maar veeleer een voortdurende fluctuatie waar te nemen.

Hooggespannen verwachtingen zouden tot teleurstelling en mogelijk mislukken van de fusie kunnen leiden. Daar lijkt vooralsnog weinig sprake van (zie tabel 12). Men was over het algemeen niet ontevreden over Groen Links, al was er weinig echt enthousiasme. De tevredenheid was het grootst bij PPR-leden en (verrassend) EVP-ers, het kleinst bij de Communisten. Men verwachtte bij de komende verkiezingen winst te zullen behalen - een paar zetels, dacht 66%; drie of meer, schatte 21%.

Indien de nieuwe formatie zou mislukken en electoraal bergaf zou gaan, wenste niettemin 61% ermee door te gaan. Een kleine minderheid zou dan naar de oude partij willen terugkeren - 24% van de PSP-ers, 19% van de CPN-ers, 11% van de EVP-ers en slechts 8% van de PPR-leden- terwijl nog kleinere aantallen een naburige partij zouden opzoeken, zoals de PvdA, D66 of De Groenen.

Tabel 12. Optreden Groen Links

	VGL	CPN	EVP	PPR	PSP	Totaal
Zeet geslaagd	3	0	0	3	1	2
Merendeels geslaagd	45	21	50	45	39	38
Gaat wel	47	58	45	51	47	51
Vrij gebrekkig	4	21	5	1	12	9
Zeet gebrekkig	1	0	0	0	1	0
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%

N=475

Conclusie

Het eerste congres van Groen Links werd in de pers als een succes gezien. De besluitvaardigheid was in elk geval groot: men koos een nieuw bestuur, stelde een kandidatenlijst voor de Eerste Kamer samen, nam statuten aan en discussieerde ook nog over milieu en economie. De enquête, die door 63% van de (ingeschreven) congresgangers werd ingevuld, levert een beeld op van een vrij homogeen gezelschap, dat grotendeels behoort tot de nieuwe middenklasse van hoog opgeleide ambtenaren en beambten in de dienstverlenende of educatieve sector, vaak (semi-)overheid; voor een groot deel dertigers en veertigers, afkomstig uit de Randstad, zonder banden met een kerkgenootschap.

Ideologisch is het gezelschap iets minder homogeen. Vooral tussen de CPN-leden aan de ene kant en de leden van Radicale en Evangelische huize aan de andere kant bestaan vaak opvallende verschillen van mening - tenminste over basisinkomen, nationalisatie van bedrijven en offers van de minima voor het milieu. De Communisten zien zichzelf als linkser dan EVP- en PPR-leden. Leden van VGL en PSP staan vaak tussen beide polen in. Dat beeld zien we ook bij de rapportcijfers die men elkaar toekent. Onvoldoendes worden daarbij niet uitgedeeld, wel zesjes (van EVP-ers voor CPN en PSP, en omgekeerd). Iets meer eensgezind is men naar buiten toe, in de (geringe) waardering voor linkse splinterpartijen en (iets meer) voor PvdA en D66.

De hypothese dat een fusieproces vlotter verloopt naarmate de

betrokken partijen sociaal en ideologisch homogener zijn, kan dus op grond van deze gegevens niet verworpen maar evenmin bevestigd worden. De hypothese dat een fusieproces veroorzaakt wordt door (de perceptie van) bedreiging vanuit de omgeving, in het bijzonder electoraal verlies, zou echter wel verworpen of tenminste herzien moeten worden met betrekking tot Groen Links. Electorale overwegingen motiveerden slechts een derde van de geënquêteerde Groen Linkers bij hun uitspraak voor fusie. Hoop op meer invloed en op ideologische vernieuwing spraken veel meer congresgangers aan. Uiteraard valt over het fusieproces en het middenkader van Groen Links nog veel meer te zeggen. Dit artikel moet slechts als een eerste verkenning beschouwd worden.

Noten

¹ De resultaten van het Middenkaderproject zijn gepubliceerd in: I. Lipschits, L.P. Middel, W.H. van Schuur, 'Het middenkader van de Partij van de Arbeid', in: *Jaarboek 1978 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen, 1979, 95-123; *idem*, 'Het middenkader van de VVD', in: *Jaarboek 1979 DNPP*. Groningen, 1980, 58-80; *idem*, 'Het middenkader van D'66', in: *Jaarboek 1979 DNPP*, 81-102; en tenslotte *idem*, 'Het middenkader van het CDA', in: *Jaarboek 1980 DNPP*. Groningen, 1981, 39-60. Een vergelijkend overzicht verscheen van de hand van B.P. Middel, W.H. van Schuur, 'Dutch Party Delegates: Background Characteristics, Attitudes towards the European Community and towards Dutch Politics of Delegates from CDA, D'66, PvdA and VVD', in: *Acta Politica*, 16 (1981), 241-263; ook verschenen in *Jaarboek 1980 DNPP*, 61-86. Zie voorts H. van Schuur, *Structure in political beliefs. A New Model for Stochastic Unfolding with Application to European Party Activists*, Amsterdam, 1984.

Voor het overige staat dit soort onderzoek nog in de kinderschoenen. De PSP heeft in 1984 een enquête gehouden onder haar congresafgevaardigden. De resultaten hiervan zijn gepubliceerd in *SVS-Bulletin: mededelingenblad van de SVS/PSP*, maart 1984, no. 94. Hiervan is een samenvatting verschenen: L. Platvoet, 'PSP-kongresgangers doorgeïllustreerd', in: *Socialistisch perspectief*, 7 (1985), 1 (maart), 29-37. De CPN-congressen van de periode 1950-1985 zijn onderzocht door G. Voerman, 'Een anatomische les: de congressen van de CPN ontleed', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 16 (1990), 2 (mei), 182-199.

² Zie voor de Vrijheidsbond: G. Voerman, 'Liberalen op een tweesprong: Liberale Unie, Vrijzinnig-Democratische Bond en Bond van Vrije Liberalen aan het begin van deze eeuw', in: *Jaarboek 1988*

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Groningen, 1989, 102-130; en voor de PvdA H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*. Amsterdam, 1955. Over de samensmelting van ARP, KVP en CHU wordt een proefschrift voorbereid door H.M. ten Napel (Rijksuniversiteit Leiden); over dit onderwerp verscheen van zijn hand onder meer 'Principiële verwantschap gaf doorslag in CDA-fusieproces', in: *Namens*, 5 (1990), 4 Ouli, 30-35.

³ Bijvoorbeeld: E.E. Können, *Ziekenhuissamenwerking, fusie en regionalisatie*, Amsterdam: 1984; J. Caris, R. Clarijs en G. Nierman, *Fuseren in non-profit organisaties*, Nijmegen: 1986; M. Mulder, *Fusies: de sociaal-organisatorische benadering van fusies en andere samenvoegingen*, Leiden: 1976.

⁴ Zie voor de organisatorische voorgeschiedenis G. Voerman, 'Van klein links naar Groen Links: hoe CPN, PSP en PPR van kleur vershoten', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 34-39; en voor de ideologische toenadering M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman, 'Klein links en de nieuwe sociale bewegingen', in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen, 1990, 163-188.

⁵ H. Schoen, 'De Linkse Doorbraak en Groen Links: roependen in de oase', in: *Radikale Notities*, 1989, nr.2, 13.

⁶ Zie voor de details het hoofdstuk 'Groen Links' in P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1989. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989', in: *Jaarboek 1989 DNPP*, 15-59; en in P. Lucardie, M. Nieboer en I. Noomen, 'Kroniek 1990. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1990', in dit Jaarboek.

7.

⁷ 5 à 8% van de leden van de betrokken partijen gaf te kennen niet als lid van de Vereniging Groen Links te willen worden beschouwd. Zie de Congreskrant Groen Links, no. 2, 4.

⁸ Volgens opgave van *de Volkskrant* d.d. 26 november 1990; bevestigd door het Groen Links secretariaat d.d. 16 januari 1991.

⁹ De percentages vrouwelijke afgevaardigden waren: D66: 25,7%; PvdA: 20,2%; VVD: 17,0%; CDA: 12,2%.

¹⁰ Op het partijcongres van de PSP in november 1984 was 30% vrouw; op het congres van de CPN in 1986 bedroeg dit percentage 30,5%.

¹¹ Van het PvdA-middenkader had in 1978 26% een HBO-opleiding gevolgd en 32% een academische opleiding; voor het middenkader van het CDA bedroegen deze percentages in 1979 20% resp. 40%.

¹² Zie A.P.M. Lucardie, 'Het probleem van de nieuwe middenklasse in de marxistische ideologie' in: *Sociologische Gids*, 29 (1982), 2, 129-146; en A.P.M. Lucardie, *The New Left in The Netherlands (1960-1977)*, Kingston, 1980.

¹³ Zie G. Voerman, 'Een anatomische les: de congressen van de CPN ontleed', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 16 (1990), 2 (mei), 182-199.

¹⁴ P. Mair, 'The Electoral Payoffs of Fission and Fusion' *British Journal of Political Science*, 20 (1990):1, blz. 131-142.

AUTEURS

W. Drees was lijsttrekker van DS'70 bij de Kamerverkiezingen in de jaren zeventig; voorzitter van de Tweede Kamerfractie in het voorjaar van 1971 en van 1973 tot 1977; en in 1971-1972 minister van Verkeer en Waterstaat in het kabinet-Biesheuvel.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

H.-M. ten Napel is verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

M. Nieboer is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen

I.M. Noomen is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

M.F.J. van Tilburg is als assistent in opleiding verbonden aan de Juridische Faculteit van de Rijksuniversiteit Limburg. Hij maakt deel uit van het Centrum Euregionale, provinciale en Lokale Studies (CELS) van de Rijksuniversiteit Limburg en de Open Universiteit.

W.H. van Schuur is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

G. Voerman is Hoofd ad interim van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.